
Bv. 12

[illegible]
morbi, qui non curantur emplastro, purgantur
Hieron. cauterio, quod est corporis cloaca. Putridæ carnes
ad Amantiū ferro indigent, & cauterio: & venena serpentino
Presbyt. pelluntur antidoto: & quod satis dolet, maiori dolore expellitur.

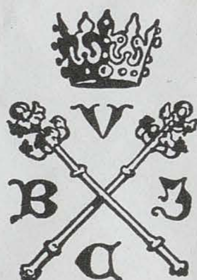
Non debet esse crudelis: quia correctus illud di-
1.Reg.17. cere posset: *Nunquid ego canis sum, quòd tu venis ad me cum baculo?* Petro vniuersalis Ecclesiæ pastori
Matth.26. dictum est: *Conuerte gladium tuum in locum suum,* Pater familias domi habet gladium, quo furem depellat; & virgam, qua filium corrigat. Nimia enim pietas dissolutionem disciplinæ parturit.

Duplex itaque est modus curandi, per leniora, & per acriora medicamina; alioqui vlcus nullum remedium habet, nisi aperire, & scalpello rumpere queas, vt sanies latens egrediatur. Quare imitandus est chyrurgus, qui, vt infirmi vulnus suauius aperire queat, quibusdam vnctionibus linit, vt putredinem educat, quæ sine fine vagaretur, si eam medicinalis increpatio non desiccaret. In quo sensu dicit B. Augustinus: Duo sunt nomina, homo, & peccator: quia peccator est, corripe; quia homo est, miserere.

3. ANIMOSITAS quoque adhibenda est: sed quidam sunt, qui in corrigendis erroribus persimiles sunt imaginibus, quæ in hortis, & vineis collocantur ad terrendas aues, quæ videntes arcum, & sagit-

COr est præcipua pars in animali, à quo vita, iuxta Sapientis dictum, procedit, Græcè *καρδία*, præcipua inter viscera, & vitæ sedes. Vnde Rabbi Moyses: Sicut se habet cælum ad Vniuersum: ita cor ad corpus animalis. Cælum nunquam quiescit, & semper mouetur: & cor pulsu manifestatur. Quare custodiendum est sicut vas pretiosis thesauris plenum, & sicut castrum inter hostium impetus. Vnde *Omni custodia serua cor tuum*, tanquam vas pre- *Prouerb.4.*
tiosum, quod carius emitur, & in eius fractura maius damnum consequitur, & difficilius reparatur, & ideo diligentius custoditur. Vide Ludouic. Granatens. Tom.1. Conc. Dominic. Sexages. conc. 2. Tom.4. Domin.22. post Pentecost. conc.1. Tom.5. conc.1. in Festo alicuius Confess. D. Paulus: *Sciat* *1.Thessal.4.*
vnusquisque vestrum vas suum possidere in sanctificatione, & honore. Vas suum, id est, corpus suum, in quo hospes omnis munditiæ auctor inhabitat: ideò qui castè viuit, tersius, & mundius seruat corpus: ita sanè *domum Dei decet sanctitudo.* Sanctum enim, & mundum debet esse vas illud, in quo pretiosi liquores sapientiæ, & gratiæ infunduntur: si enim tanti fit vas, in quo ossa, & cineres Sanctorum reconduntur, quid mirum si corporis & sanguinis Domini mensa cordis nostri munditiem exigit? Vnde cor dicitur, quasi corban apud Hebræos,

GEOGRAFIA

V
B J
C

GEOGRAFIA
CZYLI
OPISANIE
NATURALNE, HISTORYCZNE Y POLITYCZNE
KRAIOW Y NARODOW
We czterech częściach świata zawieraiących się,

z DOŁĄCZENIEM
GEOGRAFII ASTRONOMICZNEY.

Przez X. Franciszka Siarczyńskiego K.W.P.K.

TOM I.

w WARSZAWIE 1790.
w Drukarni J. K. Mci i Rzeczypospolitey u XX. *Scholarum Piarum.*

ńe 2 k. na końcu

PORZĄDEK MATERYI

TOMU I.

XIĘGA I. Wstęp. Wyobrażenia świata. — Co Kosmografia? Geografia? — iey podział Pomocy do nauki Geograficzney. Ziemia Wyłożenie używanych w Geografii wyrazów: Wody, ląd, kray, wyspa, pół-wysep, międzymorze, góry, przylądek, hak, skała, brzeg, pola, lasy, morze, Archipelag, odnoga, Port, cieśnina, wir, wzbieranie i opadanie morza, ieziora, rzeki, katarakta, i t. d.

Słownik wyrazów Geograficznych: w Łacińskim, Fracuzkim, Hiszpańskim, Włoskim, Angielskim, Niemieckim, Hollenderskim, Flamandzkim, Arabskim i Hebrayskim ięzyku.

Wyrazy marynarskie używane w pismach Geograficznych.

Rozdział I. Opisanie Matematyczne ziemi: Położenie ziemi względem innych planet i obrot iey — kształt ziemi — kula ziemnowodnego okręgu i podział. — Opis kół wyrażonych na kuli — Strefy. — Długość i szerokość Geograficzna. — Klima. — Stopień Geograficzny. — Stosunek mil Europeyskich.

Rozdział II. Opisanie Fizyczne ziemi: Podział powierzchni ziemi — góry — wewnętrzny

trzny kształt ziemi. — Przyczyny postrzeżonych odmian w morzach i lądach. — Góry lodowate i ogniste. — Początek źrzódeł i rzek. — Przyczyna słoności wód morskich. — Pęd, wzbieranie i głębokość morza. — O powietrzu, i iego różności. — Podział rzeczy przyrodzonych — Ziemie — Zrosłe soki i żywice. — Sole. — Kamienie. — Kruszce — rośliny — zwierzęta. — Rodzay ludzki.

Rozdział III. Opisanie Polityczne ziemi: Co są i wielorakie narody? — O Państwach, rozmaitości ich rządów, tytułów, i t. d. — Podział państw względem kraiów i obywatelów. — Co naród winien zwierzchności? — Obowiązki zwierzchności. — Ogólne prawa i powinności narodów. — Różność obyczaiów w narodach. — O religiach panuiących. — O ięzykach pierwotnych i pochodnych. — Barwa i postać zewnętrzna narodów. — Ludność kraiów.

Rozdział IV. Podział ogólny powierzchni okręgu ziemno-wodnego: Wielorakie lądy i morza? — Znacznieysze cieśniny morskie. — Wyspy większe. — Rzeki główne. — Jeziora wielkie. — Góry naywyższe. —

Rozdział V. O Europie w powszechności: Europy rozległość — granice — góry — półwyspy — Przylądki znacznieysze. — Wyspy Europeyskie. — Odnogi — Cieśniny — ieziora — rzeki — Państwa wielkie. — Pierwsi mieszkańcy Europy — ięzyki — religia, rząd, panuiący.

Xię-

)(o)(

XIĘGA II. *Rozdział* I. Dania: Położenie i rozległość kraiu — Powietrze, płody kraiowe. — Ludność. — Religia, nauki, handel, pieniądze. — Tytuł panuiącego. — Rządu kształt. — Dochody. — Potęga. — Stan Danii w Starożytności. — Podział: 1. Zelandya, 2. Fionia. 3. Aalborg. 4. Wiborg. 5. Aarhus. 6. Ripen. 7. Slezwik. Wyspy na morzu Baltyckim i północnym.

Norwegia: Rozległość, góry, powietrze, handel, ludność, religia, rękodzieła, podział: 1. Aggerhus. 2. Christiansand. 3. Bergen. 4. Drontheim. — Wyspy Norlandyi. — Findmarchia. — Laponia — Wyspy Ferreńskie. — Islandya. — Zniknione wyspy. — Oddzielne kraie Danii.

Historya Danii. — Konstytucya Duńska. Związek z Państwami obcemi.

Rozdział II. Szwecya: Granice i rozległość, powietrze i płody ziemi, ludność, religia, nauki, handel, moneta, rząd, tytuł panuiącego, dochody, potęga, rzeki i ieziora. — Mieszkańcy dawni, Podział: 1. Szwecya właściwa. 2. Gothia. 3. Nordlandya. 4. Laponia. 5. Finnlandya. Dzierżawy korony Szwedzkiey.

Historya. — Konstytucya Szwedzka — związki z obcemi Państwami.

Roz-

Rozdział III. Rossya: Granice i rozległość kraiu. — Powietrze i płody ziemi, ludność, religia, mowa, nauki, rękodzieła, handel, moneta, rząd, tytuł panuiących, Herb, dochody, woysko, rzeki i ieziora. — Dawni mieszkańcy — Podział: 1. Ruś, lub Rossya wielka. 2. Mała Ruś. 3. Nowa Ruś. 4. Biała Ruś. 5. Prowincye zdobyte na Szwecyi. 6. Rossya Azyatycka. 7. Syberya. 8. Kamszatka. Poźnieysze odkrycia Rossyi — Inne kraie Rossyi.

Historya Rossyi — Konstytucya rządu — Związki z Państwami obcemi.

Rozdział IV. Wielka Brytania: Granice i rozległość W. Brytannii.— Powietrze i własności kraiu, ludność, religia, nauki, handel, moneta, tytuł Królewski i następcy Tronu, Herby Państwa, Rząd, dochody, potęga — Geografia dawna.

Anglia właściwa.

PRZEMOWA.

Zachęcony od Osób, dla których winny szacunek powolności obowiązek na mnie wkładał, dzieło ninieysze przedsięwziąłem. Ani z wybioru rzeczy, ani z porządku, ani z dokładności, niebędę własney pracy zachwalał. Użyteczność była iey zamiarem, ta niech dla niey i zaletą będzie.

Wszystkie Geografie dotąd wydane w Polskim ięzyku, są prawie tylko dla dzieci pisane, którym dadź początkowe tey nauki wyobrażenia iest dosyć. Lecz niemamy żadney, którąby w dokładnym opisaniu kraiów i narodów, przydatną będąc nauce młodzieży, mogła służyć oraz i dla tych, którzyby znaiomość tak przyiemney i potrzebney w pożyciu ludzkim umieiętności pomnożyć żądali; którąby była dogodną i dla uczących obszernieysze w tey mierze wiadomości mieć pod

ręką i w pamięci pragnących. Dla tych względów rozciąglejsze nieco dzieło napisać, potrzebą bydź sądziłem. Geografia X. Łubińskiego, czyli imię iego nosząca, czyni wprawdzie Xięgę dosyć ogromną, ale autor aby dzieło sprawił ciekawsze, dziwami i baśniami ie napełnił. Inne wystawuią tylko krótkie zbiory, porządkiem, lub układem różniące się. Za naydokładnieyszą i za nayleпszą z nich, Geografią JX. Wyrwicza mieć należy. Widzieć się w niey daie surowy rozsądek umieiący dzielić fałsz od prawdy; napełnia ią wielość pożytecznych wiadomości, bez których Geografia byłaby czczą tylko imion właściwych nauką.

W tym właśnie iestem przekonaniu. Dla tego nie przestawałem na opisaniu kraiów, ich położenia, rozległości, podziału i mieysc szczególnych, ale przy każdym Państwie starałem się wyrazić: iakie ma płody ziemi, powietrze i ludność? w iakim stanie gdzie są nauki, handel, rękodzieła? iaką który naród wyznaie religią? iaki kształt rządu, tytuły panuiących, herby Państwa, pieniądze? iaka potęga i dochody publiczne? Nieprzepomniałem też o Geografii starożytney;

tney;

tney; wymieniłem, ieżeli które Państwo, zwłaszcza Europeyskie, kraie iakie za granicą, lub w inney części świata posiada? Nakoniec umieściłem przy każdym kraiu krótki zbiór iego dzieiów i w nim panuiących, konstytucyą rządową i związki z narodami obcemi. W takowym układzie rozumiem, iż łatwo iest obiąć zupełne i całkowite wyobrażenie kraiu, który się opisuie.

Maiąc przed oczyma dokładność, strzegłem się iednak drobności, które Geografowi Francuzkiemu dela Croix; *rozwlekłości zbytniey, którą Biszyngowi, i łatwowierności niepewnym wędrowniczym powieściom, którą Hibnerowi Geografom Niemieckim, przyganiaią. Niezastanawiałem się nad obyczaiami Narodów, zwłaszcza Europeyskich, ile nam lepiey znaiomych, i naybliżey sobie podobnych. Przyrodzenie ludzkie wszędzie ma iednakie własności. Wszędzie są dobre i złe przymioty, są cnoty i występki. Nieprę, iż religia, rząd, prawa, powietrze, zwyczaie, przesądy nawet wiele do utworzenia publicznego charakteru wpływaią, iż są obyczaie narodowe, ale tak iest częstokroć szczupła między niemi granica przedziału, iż oznaczyć ią z pewnością, zawsze trudną,*

dną,

dną, a niekiedy niepodobną iest rzeczą. Nadto rewolucye zdarzane w religii, rządzie i handlu, pomieszanie się z obcemi, zwrost oświecenia, lub iego upadek, a nadewszystko czas, znacznie charakter narodowy zmieniaią. Alboż niewidziemy, iak wyniosły Belga pod przemocą się płaszczy? iak grzeczny i łagodny Francuz srożeie? iak gorliwy aż do zbytku o swą wolność Polak?....

W opisywaniu kraiów i mieysc szczególnych niewyszukiwałem osobliwości sprawuiących podziwienie. Wspómniałem iednak o nich, gdzie się zgodne z prawdą i warte wzmianki bydź znalazły. Bawią one wprawdzie ciekawość czytelnika, ale częściey niebaczną łatwowierność zwodzą, i na wszystkie, lubo nayprawdziwsze powieści, podeyrzenie fałszu rzucaią. Pełne są basni pisma wędrowników. Niektórzy z nich, zdaie się że nie historyą swych podróży, ale romanse pisali: o złotych krzewach, o karlich narodach, o ptastwie ludożernym, o rzekach w górę samowolnie płynących, i. t. d. Słusznie mówi P. des Combes, iż nayprzebnieyszym dla Geografa przymiotem, iest rozsądek. Ten mu prawidła wyboru, iasności i porządku wskazuie. Zachować ie w tym dziele

iak nayściśley starałem się, lecz niepochlebiam sobie, iżbym wszelkich błędów uniknął. Przestrogę i poprawę bez zmarszczenia się, owszem z wdzięcznością przyymę.

Maiąc za zamiar mey pracy użytek współrodaków, przekonany, iż nayistotniey potrzebną iest każdemu znaiomość własnego kraiu, Geografią Polski nayobszerniey opisałem, i w oddzielney części zawarłem. Tam z jey układu zdam sprawę.

Ostatnia część o Geografii Astronomiczney, wzięta z P. Mentelle, dzieło to zakończy. Rzeczony Autor wykładaiąc prawdy i twierdzenia Astronomiczne, (które pospolicie długim i zawiłym szeregiem kałkułów dowodzone bydź zwykły) z jak naylatwieyszą do poięcia iasnością, bez użycia wyższych rachunków czyniących wstręt czytelnikowi niebiegłemu w nauce Matematyczney, zdawał mi się bydź naydogodnieyszym ku zamiarowi moiemu. Przeto ta część iest tylko tłumaczeniem pisma obcego; lubo pozwoliłem sobie uczynić w nim niektóre odmiany i uięcia, które potrzebne bydź sądziłem.

Położony na końcu ostatniey części reiestr wszystkich imion właściwych: kraiów, prowincyy,

miast,

miast, rzek, i. t. d. w tym dziele wspómnionych, spisany porządkiem abecadła, mieysce słownika geograficznego zastąpi.

Ostrzedz mi tu ieszcze powszechność należy, że dzieło mnieysze wygotowałem był iuż w roku 1790. ale drukarnia zatrudniona wielością nagleyszych robot, wydanie iego spoźnić musiała. W tym zaś przeciągu czasu rewolucye Państw zaszłe, zwłaszcza w Polszcze i Francyi, a z tych wynikła odmiana w rządzie i podziałach kraiu, pociągnęły za sobą odmianę w ich Geografii. Gdyby więc los ich, niewziął rychło końca stanowiącego pewność, byłbym w potrzebie wstrzymania poźnieyszych części, albo zostawienia opisu ich stosownie do stanu, w jakim się teraz znayduią.

PRZE-

PRZESTROGA

Względem wymawiania obcych wyrazów.

GDy wiele na tym w Geografii zależy, aby cudzoziemskie imiona właściwe, w sposobie przyzwoitym każdemu ięzykowi wymawiane były, przeto rozumiem bydź rzeczą potrzebną dla tych zwłaszcza, którym zagraniczne mowy nie są znaiome, wymienić tu choć ogólne prawidła wymawiania zgłosek w celnieyszych Europeyskich ięzykach.

W Agielskim, wymawia się: *A* iak *e*, prócz przed ld, lk, ll, lt i niektórych wyiątków. *Ai*, *ay*, *ei*, iak *e*. *E*, *ae*, *ea*, *ee*, *eo*, iak *i*. *Ea* w kończących się iak *e*. *J*, *y*, *oi*, *oy*, *uy*, iak *ay*. *Je* w wyrazach tak się kończących iak *ay*. *U* w kończących się na *bury* iak *e*. *Eu*, *ew* iak *iu*. *Oa*, *uo* iak *o*. *Oe* iak *e*, na początku i wśrzodku słów; na końcu zas iak *o*. *Oo* iak *u*. *Ou* iak *au*, w imionach miast iak *o*. *Ow* iak *au*. *Oe* w zgłosce początkowey iak *u* *Ui* po *j*. *r*. *s*. iak *u*, po *b*. *c*. *d*. *g*. iak *i*. *C* przed *a* *o*. *u*. iak *k*; przed *e*. *i*. *y*. *l*. iak *s*. *Ch*, iak *cz*. *Sch* iak *sk*. *Gh* na końcu iak *f* prócz niektórych. *G*. przed *m*. *n*. zamilcza się. *G* przed *i* iak *dż*. *Kn* iak *n*. *L* przed *f*. *k* *m*. zamilcza się. *Q* iak *k*. *Sh* iak *sz*. *W*. iak *u*. *Wh* iak *hu*

W Duńskim, wymawianie podobne do Niemieckiego, prócz że *V* iak *w*. *ch* iak *k*. *AA* prawie iak *o*. wymawia się.

W Fran-

W Francuzkim: *Ai*, *ei* mówi się iak *e*; *ail* iak *ali*. *Ay*, lub *aï* iak *ei*. *Au*, *eau* iak *o*. E bez akcentu zamilcza się. *Eu*, *oeu* iak *e* grube. *Em*, *en* iak *am*, *an*. *j*. iak *ż*. *Oi* iak *oa*. W czasach słów iak *e*. *Ou* iak *u*. *Im*, *in* gdy są w jedney syllabie iak *em*, *en*. *U*. iak *iu*. *C* przed *a*. *o*. *u*. i przed spółzgłoskami iak *k*. *C* przed *e*. *i*. iak *s*. *ç* iak *s*. *Ch*, iak *sz*. *Ge*, *gi*, iak *że*, *zi*. *Gn*, iak *ń*. *Gu*, iak g samo. Współgłoski na końcu wyrazów po samogłosce zamilczaią się.

W Hiszpańskim wymawia się: *C* przed *e*. *i*. iak twarde *s*. *j*. *i*. *x*. iednakowo, *v*. i *b*. podobnie wyrazaią się. *Ll*. iak *li*. *n*. iak *ni*. *z*. iak *s*.

W Niemieckim wymawia się: *C* przed *a*. *o*. *u*. *l*. *r*. iak *k*. *C*, przed *k*, zamilcza się. *Sch*, iak *sz*. *Chs*, iak *x*. *h* przed współgłoską po samogłosce nie mówi się. *S* przed współgłoską iak *sz*. *v* iak *f*. *z*, iak *c*. *Aa*, iak a długie. *Ee* iak *e* długie. *Ae* lub *ä*, *Oe* lub *ô*. iak *e*. *Eu* iak *ei*. *Ey* iak *ay*. *Ie* iak *i*. *Ue* lub *û* iak *i*.

W Szwedzkim mówi się iak w Niemieckim, iednak *a* od *â* się różni, pierwsze bowiem iak *o* wymawiać się powinno.

W Włoskim wymawia się: *C* przed *a*. *o*. *u*. i współgłoskami iak *k*. przed *e*. *i*. iak *cz*. *Cc*. przed *e*. *i*. iak *tcz*. *Sce*. *sci* iak *sze*, *szi*. *Che*, *chi*. iak *ke ki*. *Ge*, *gi*. iak *dzie dzi*. *Gli* iak *li*. *Gn*, iak ni. *Ghe*. *ghi*. iak iak *Gie*, *gi*. *S* między 2 samogłoskami iak *z*. *Z*, iak *dz* lub *ts*. *Uo* iak *o*.

SKRO-

SKROCENIA WYRAZOW

Używanych w tém dziele.

Akad.	Akademia.
Arcy-B.	Arcy - Biskupstwo.
Bisk.	Biskupstwo.
Ces.	Cesarz. Cesarski.
Diec.	Diecezya.
Cyr.	Cyrkuł.
dł.	długość.
Hr.	Hrabstwo.
iez.	iezioro.
Łac.	Łaciński.
M.	Miasto.
m.	miasteczko.
MS.	Miasto Stołeczne.
Margr.	Margrabstwo.
Niem.	Niemiecki.
Pow.	Powiat.
Prow.	Prowincya.
Opac.	Opactwo.
r.	rok.
rz.	rzeka.
szer.	szerokość.
Stwo	Starostwo.
Wdztwo	Woiewództwo.
X. Xstwo	Xięstwo.

GEOGRAFII

TOM I.

Zawiera:

1. Wstęp.
2. Słownik Geograficzny.
3. Opisanie Matematyczne, Fizyczne i Polityczne Ziemi.
4. Podział ogólny powierzchni okręgu ziemnowodnego.
5. Europa w powszechności.
6. Północne Państwa Europy:

Dania. Szwecya. Rossya. Wielka Brytannia.

GEOGRAFIA

XIĘGA I.

WSTĘP.

ZBiór powszechny wszystkich rzeczy stworzonych, które pod zmysły nasze podpadaią, lub podpadać mogą, *Swiatem* się zowie. Tyle tylko świata znamy, ile przez zmysły same, lub wsparte narzędziami dochodzić, i postrzegać nam się daie, ile z postrzeżeń i doświadczeń pewnych rozum nam wnosić pozwala.

wyobrażenie Swiata.

Z tych wiadomości składa się nauka, która, świat w celnieyszych swych częściach uważany opisuiąc, *Kosmografii* ma nazwisko.

Co Kosmografia? Geografia; iey podział.

Ponieważ zaś rozliczne części świata w poiedyńczym względzie uważane i opisane bydź mogą, ztąd oddzielne w rzeczy i nazwiskach nauki i wiadomości powstały.

Opisanie powierzchni okręgu Ziemnowodnego *Geografia*; świateł, gwiazd,

A

gwiazd, płanet niebieskich, i ich obrotów *Astronomia*; Kraiu iednego, Państwa lub Prowincyi, *Chorografia*; mieysca szczególnego *Topografia*; Morza, rzek i wód głównych *Hydrografia*; i. t. d. się zowie.

Geografia pod różnemi względami uważa Ziemię, a ztąd ma różne podziały: *Matematyczna* mówi o kształcie, postaci, rozległości, położeniu, biegu &c. okręgu ziemi i innych ciał świat ten składaiących. *Fizyczna*, czyli *naturalna*, ma rzecz, o własnościach Ziemi i wód, o ich płodach wewnętrznych, lub zewnętrznych w powszechności, albo też w szczególności iakiego Kraiu. *Polityczna* Narody pod iakimkolwiek rządem zostaiące iako to: Monarchie, Królestwa, Rzeczypospolite, i. t. d. opisuie. Co do czasu, dzielą ieszcze Geografią na *dawną* opisuiącą Kraie w tym stanie, w iakim były od początku świata, aż do upadku Cesarstwa Rzymskiego na zachodzie w R. 476. po nar. Chrystusa Pana. *Srzednią* od tey Epoki do zburzenia Cesarstwa Greckiego na Wschodzie R. 1453. *Czasów teraźnieyszych* Geografia zawiera opisania wszystkie odtąd wyszłe aż do dni naszych.

Naywaźnieyszą do ułatwienia wiadomości Geograficznych czynią pomoc *Karty*, czyli *Mappy*. Z których iedne są powszechne, inne szczególne. (a) Pomocy do Nauki Geograficzney.

A 2 Po-

(a) Wynalazek kart Geograficznych przynoszący chwałę rozumowi ludzkiemu późnieyszym iest zapewne od druku. Naydawnieysze karty są te, które do *Ptolomeusza* Geografii rznięte były. Po ostatnim onych wybiciu w Wieku XVI. użył ich *Sebastyan Münster* do swego opisania świata. *Abraham Ortelius* Niderlandczyk zebrał w swym *Theatrum Orbisterrarum*, iakie naylepsze za iego czasów bydź mogły. *Ger. Mercator* Niemiec wydał Zbiór Systematyczny kart różnych i Atlasem go nazwał *Jodocus Hondius*, *Wilhelm* i *Johann Blaeu*, *J. Jansson* dali widzieć większe i poprawne Atlasow edycye. W wieku XVII. *Sanson* Francuz naydokładnieysze karty kreślił, które *Fryderyk Witt* i *Wisscher* Niderlanczykowie z niektóremi odmianami przeszty-chowali. W wieku XVIII. *de l'Isle* Francuz i *Herman Mott* Anglik naylepszych Mapp Autorami byli. *d'Anville*, *Buache*, i *Bellin*, we Francyi, *Tomasz Kitkin* w Anglii wiele kart dobrych wydali. Z Warsztatu Sztychunkowego Hommannów w Norymberdze pod dozorem Professorów *Franz*, *Hase*, i *Mayer* znaczna liczba Mapp dosyć dokładnych wyszła. Kopiiowano ie i poprawiano w różnych Kraiach, osobliwie w Niemczech. Dawniey na Mappach Kraie tylko znaczne od Kraiów dzielono, potym drobnieyszych nawet podziałów granice kropkami, i różność Państw osobnemi i odmiennemi farbami oznaczać, czyli *illuminować* zaczęto. Mimo wydoskonalenia sztuki Mapp kreślenia, nie było dotąd karty zupełnie wolney od błędów, i zapewne nie będzie. Która nayminiey iest błędną, tę za nay-

Powszechne wystawuią nam świat w swych częściach, albo na kuli okrągłey *Globus Artificialis* zwaney, albo na karcie, iakoby był spłaszczony; co *Planisphærium*, czyli Płaskokrąg się zowie. Lecz ponieważ oko nie może obeymować iednym weyrzeniem tylko połowę kuli, więc na dwie równe półkręgi zwane *Hemisphærium*, dzielić się na kartach musi. Z tych ieden, to iest wschodni Europę, Azyą i Afrykę; drugi zachodni Amerykę wystawiać nam zwykły.

Wyłożenie używanych w Geografii wyrazów.

Powierzchnia tey kuli, na którey mieszkamy, z ziemi i wody się składa.

Ziemia. *Ziemia* zawiera lądy, wyspy, półwyspy, międzymorza, przylądki, góry, skały, doliny, i. t. d.

Wo-

naylepszą poczytać należy. Naybłędnieysze są Mappy, które z opisań, powieści wędrowników, lub domysłów robiono. Naylepsze są tych Kraiów, które wydali właściwi ich rodacy. W tey mierze wiele i od Sztycharzów biegłości zawisło. Ponieważ dowcipny Niemiec dla przyozdobienia dzieła swego na czele zbioru Kart Geograficznych wysztychował sławnego w baieczney Historyi Olbrzyma Jowiszowego, utrzymuiącego świat na barkach swoich, a zwanego *Atlas*; przeto odtąd Xiążkę kart Geograficznych *Atlasem* zowiemy.

Wody dzielą się na ocean, morza, przesmyki, odnogi, ieziora, bagna, rzeki, źrzódła, i. t. d. Wody.

Ląd, *Continens*, iest obszerna ziemi rozległość, którą morze oblewa, ale nigdzie nieprzedziela, i nierozłącza. Pospolicie ziemię całą na dwa wielkie lądy dzielemy, *dawny*, który Europę, Azyą, i Afrykę zamyka; i *nowy*, w którym się mieści Ameryka z resztą mniey znanych Kraiów. Ląd.

Kray, *Regio*, zowie się część znaczna Ziemi zamieszkaney od ludzi. Ten podług rozległości swych granic *wielkim* iest, lub *większym*; *małym* lub *mnieyszym*. Ztąd Tartarya *wielka* i *mała*, Azya *większa* i *mnieysza*. W tym względzie Geografowie dzielą Kraie na trzy klassy wielkości. Kray.

Co do położenia nazywa się Kray *górny*, lub *wyższy*, *superior*, *dolny* lub *niższy*, *inferior*. Kraie leżące przy źrzódłach rzek, blisko gór większych, albo w odległości od morza, są górne; przeciwnie dolne, które przy uyściu rzek, nad morzami, lub od gór daleko leżą. *Saxonia* górna i dolna od rzeki *Elby*. Normandya górna i dolna od morza *la Manche*. *Szląsk* górny i dolny, od gór Morawskich

są

są nazwane. Jeszcze względem położenia, zowie się Kray *zewnętrzny*, *exterior* bliższy granic; *wewnętrzny*, *interior*, odległy od nich. Tak *Afryka* na wewnętrzną i zewnętrzną się dzieli. *Dalszy*, *ulterior*; *bliższy*, *citerior*, gdy bliższe lub dalsze ma położenie, względem iakiego Kraiu, albo miasta. *Kalabrya* iest bliższa i dalsza względem Stolicy Królestwa *Neapolu*. *Wschodni*, *Orientalis*; *Południowy*, *Meridionalis*; *Zachodni*, *occidentalis*; *Północny*, *Septemtrionalis*; ten się kray zowie, który lub w takowym iest rzeczywiście położeniu, lub tak iest uważany w porównaniu innego Kraiu. Ztąd co do położenia, *Amerykę* dzielemy na północną i południową. *Indye* zaś wschodniemi iedne, zachodniemi drugie, względem swego Kraiu, Portugalczykowie nazwali.

Wyspa. *Wyspa*, *Insula*, iest część ziemi wodą zewsząd oblana; która w mnieyszey rozległości, gdy iest krzakami i drobnym drzewem zarosła, *kępą*; gdy las ma większy na sobie *Ostrowem* się zowie.

Półwysep, *Peninsula*, lub *Chersonesus*, iest część ziemi, którą woda ze trzech stron otacza, iaką iest *Morea*, w Turcyi Europeyskiey.

Mię-

Międzymorze, *Isthmus*, iest ziemia wązka dwoma morzami ścieśniona, a dwa lądy z sobą łącząca. Tak *Suez* łączy Afrykę z Azyą. Międzymorze.

Góra, *Mons*, zowie się garb ziemi nad iey powierzchnią znacznie wyniosły: mnieyszey zaś wysokości *Pagórkiem*, *Collis*, się nazywa. Są góry, których wysokość od podstawy do wierzchołka ma kształt ostrosłupa, iak naprzykład: w Palestynie *Tabor*; inne wielkie ciągną się pasmem, iako góry *Karpackie*, *Alpy*, i. t. d. Kraie takiemi górami przeplatane *górzystemi* *Montana*, a przy nich leżące *Podgórzem*, *Submontana*, zowią się. Ztąd części Woiewództw Krakowskiego, Sandomirskiego i Ruskiego zaięte w Gallicyi, od przyległości gór Karpackich, Podgórza maią nazwisko. Góry.

Przylądek, *Promontorium*, *Caput* iest góra ponad brzegiem morskim styrcząca, takie są *przylądek dobrey Nadziei* w końcu południowey Afryki; *Nord* naybliższy północy w Europie, i. t. d.

Góry wybuchaiące ogień, i wyrzucaiące materye palne, *ognistemi*, *Vulcanus*, się zowią, naprzykład, *Wezuwyusz*, *Etna*, i. t. d.

Hak, *Arenæ*, iest góra z piasku wysypana na morzu, lub wodzie żeglowney. Takie zdarzaią się często przy brzegach morskich, a rzadko bardzo na głębi morza.

Skała, albo *Opoka*, *Rupes*, iest góra z kamieni złożona. Jey wierzchołek, lub kamień w wodzie ukryty, a wszelkich statków żegludze niebeśpieczny, *Rafą*, *Scopulus*, się zowie.

Brzegi. *Brzeg*, *Littus*, iest część ziemi, którą morze, iezioro, i. t. d. oblewa, lub wzdłuż którey rzeka płynie. Brzeg *prawy* i *lewy*, *wschodni* i *zachodni*, *południowy* i *północny*, nazywa się względem człowieka z wodą płynącego, lub położenia przyległych Kraiów, które *pobrzeżem* zowiemy. Tak Kray Rzeczypospolitey Genueńskiey nad morzem leżący dzieli się na Pobrzeże Wschodnie, i Zachodnie: *Riviera di Levante*, *Riviera di Ponente*.

Pola. *Pole*, *Campus*; *Równina*, *Planities*; biorą się w pospolitym znaczeniu. *Dzikie Pole*, *Campi deserti*; iest część Kraiu nie zamieszkana i nieuprawiana od ludzi. Niema bez wątpienia takiey żadney w Europie; ani

ta-

takiey *Pustyni*, *Desertum*, iakie dawnym znaiome były, i dziś są ieszcze w bezludnych częściach *Afryki*. *Parowy*, *Wąwozy*; *Portæ*, *Claustra*, *Pylæ*; są ciasne drogi, i głęboko rznięte w górach, które często nad niemi wisieć się zdaią. Sławne są w dawney Geografii *Pylæ Caspiæ*, w bliskości morza Kaspiyskiego, droga rznięta na 8,000. Kroków długości maiąca.

Las, *Sylva*, wyraz ten niepotrzebuie wykładu. W naszym ięzyku Las twardego drzewa: *Czarnym Lasem*; zarosły sosnami: *Borem*; gęstwinę bezdrożną i obszerną: *Puszczą*, *Saltus* zowiemy. Sławnieysze są: *Zielona Puszcza* w Litwie, niegdyś *Puszcza Niepołomska* i. t. d. Kray przyległy wielkim lasom *Polesie* się zowie. Mały lasek zwłaszcza zasadzony ręką ludzką nazywa się *Gay*, *nemus*; a gdy był poświęcony iakiemu Bóstwu, *Lucus*. (b) Lasy.

Ocean, *Oceanus*; lubo w szczególności to nazwisko znaczy morze rozcią- Morza.

---

[b] Wyrazy zachodzące w Geografii Polskiey, szczególne naszemu ięzykowi, w swym mieyscu wyłożone będą.

ciągaiące się od iednego bieguna ziemi do drugiego, dzielące ląd stary i nowy; ogólniey iednak znaczy zebranie wód słonych, które znacznieyszą część powierzchni ziemney zaymuią. Część Oceanu w obszerney rozległości brzegami lądu zawarta *Morze*, *Mare* się zowie. (c)

Archipelag, *Archipelagus*, iest część Morza nasadzonego gęstemi wyspami; Taki iest w Grecyi; taki w Azyi wysp Filippińskich &c.

Odnoga, *Sinus*, iest klin morza wązko wśrzód dwóch lądów wpuszczony, a daley obszerniey między niemi rozlewaiący się. Znacznieysze są: odnoga *Wenecka*, *Botnicka*, i. t. d.

Klin mnieyszy, do którego okręty chroniąc się niebeśpieczeństwa od wiatrów, albo też dla handlu, lub innych potrzeb zawiiaią, *Port*, *Portus*, się zowie. Są to pospolicie zatoki małe zasłonione bliższemi górami, wązką szyię maiące; Jedne są z natury tak urobione, drugie z przemysłu i pracy ludzkiey. Mielizna na Mo-

---

(c) Wody w Morzach są zielone, w rzekach białe, *modre*, czarne &c.

Morzu przy brzegach wygodnych do rzucenia kotwicy, *stanowiskiem* nazywa się.

Cieśnina, albo *Przesmyk*, *Fretum*, iest część morza wązka między dwoma lądami, dwa morza znacznieysze łącząca. Sławnieysze są: *Gibraltarska* między Hiszpanią i Afryką, która Ocean z Morzem Srzódziemnem połącza. *Magiellańska* na południe w Ameryce, *Sondska* w Azyi, i. t. d. Cieśniny od Narodów przyległych rozmaite biorą nazwiska. Między Tracyą i Azyą *Bosphorus*; między Kalabryą i Sycylią *Faro di Messina*; między Danią i Schonen czyli Skanią *Sund*; między Francyą i Anglią *la Manche*; wąższa iey część *le pas de Calais*; Cieśnina Morza Adryatyckiego *Bocca*; przy brzegach Piktawii *Pertuis* są zwane. Morze podłużnym klinem się ciągnące, *kanałem* zowią.

Wir Morski, *Turbo Syrtis*, iest zakręt wody w mieyscu morza, w którym się dwa pędy gwałtowne, a sobie przeciwne zbiegaią. Sławne są: *Charybda* przy Sycylii, *Maelstrom* przy Norwegii, *Eurypp* przy Grecyi.

Wzbieranie i *opadanie* Morza, *Fluxus & Refluxus*, przez które wody

na

na Oceanie dwa razy we 24. godzinach wznoszą się i opadaią; (d)

Jeziora. *Jezioro*, *Lacus*, iest rozległość mnieysza, lub większa wód lądem otoczonych, a z Morzem się niełączących, i które nigdy nie wysychaią. Prócz ieziora *Czyrnicz* w Karnioli, są Jeziora; przez które rzeki przebiegaią. Tak *Rodan* płynie przez Jezioro Genewskie. Podobne Jeziorom wody mnieyszey głębokości, wysychaiące i niemaiące odchodu *Bagna*, *Palus* się zowią.

Rzeki. *Rzeka*, *Fluvius*, iest woda nieustannym biegiem od źrzódła swego do uyścia płynąca. Naywiększe są: *Wołogda* w Moskwie, rzeka *Amazonów*, i *Plata*, w Ameryce, i. t. d. Jedne są rzeki główne i spławne *Navigabilis*; drugie mnieysze, które pospolicie łącząc się z większemi nazwisko swe tracą. Nurt, czyli koryto rzeki ręką ludzką wyrobione *Kopanica* się zowie. Woda słodka z wewnątrz ziemi się dobywaiąca iest źrzódłem *Fons*; są zaś źrzódła i cie-

płe

(d) Przyczyny tego osobliwszego w naturze skutku w Astronomii wyłuszczone będą.

pie *Thermales*, i cząstki kruszców w sobie maiące *minerales*.

Katarakta, *Cataracta*, iest gwałtowny wody spadek z góry na dół z wielkim szumem lecącey. Takie są na *Nilu* w Egipcie, na *Wołogdzie* w Rossyi, na rzece *Niagara* w Ameryce, i. t. d. Okolice i mieysca leżące przy rzekach biorą od nich, położenia swego nazwisko: *Porzecze*, *Międzyrzecze*, *Zarzecze*.

Ułatwiaiąc trudne dla wielu zrozumienie wyrazów zachodzących w Pismach i na kartach Geograficznych, następuie Słownik wykładaiący ie w Oyczystym ięzyku.

SŁOWNIK
WYRAZOW GEOGRAFICZNYCH
I.
W Łacińskim Języku.

Academia, Akademia (e)

Advocatia, Wóytostwo. (f)

Æquator, Równik. (g)

Æquinoctium, Porównanie dnia z nocą.

Æquor, Morze.

Æstuarium, Wzbieranie Morza, odnoga.

Agger, grobla okop.

Aloda, *Alodum*, grunt czynszowy, Dobra lenne. (h)

Alpes, Nazwisko właściwe gór, brane za ciąg gór wysokich. Ztąd Alpy północne, *les Alpes du Nord* w Szwecyi.

Al-

[e] Było to nazwisko właściwe mieysca na tysiąc kroków od Aten odległego, gdzie Garncarze piece swe mieli, nazwanego od imienia właściciela: *Academus*. Plato założywszy tam swą Szkołę sławnym go uczynił. Cycero Folwarek swóy niedaleko *Pozzuolo* Akademią też nazwał. Dziś Szkoły, w ktòrych wyższych umieiętności uczą Akademiami zowią. Mieysca ich na Mappach dokładnych znaczone bywaią.

[f] Ponieważ Słownik ten ma mieścić wiele wyrazòw dzikiey Łaciny, przeto te dla ròżnicy odmiennym charakterem są drukowane.

[g] Obiaśnienie znaczenia wyrazu tego, i podobnych w Astronomii mieysce mieć będzie.

[h] Toż u Francuzów znaczy *Alleu* ceyli Maństwo, lenność. Gdy się zaś mòwi *Franc-Alleu*, rozumieć się powinny dobra od obowiązkòw lennych uwolnione, to iest *Alodum liberum*. W przeciwnym więc znaczeniu biorą wyrazy ci Pisarze, ktòrzy dòbra własne, dziedziczne i wolne, *Allodyalnemi* zowią.

Alveus, Koryto Rzeki.
Ambactum, w Flandryi Kasztelania z Juryzdykcyą.
Amnis, Rzeka.
Antrum, Jaskinia.
Aqua, Woda.
Aquæductus, Wodociąg, Rurmus.
Aquæ minerales, Wody, źrzódła mineralne.
— thermales, Wody ciepłe. Cieplice.
— Salubres, Wody lekarskie.
Aræ, Raffa, kamień w wodzie spławney. (i)
Archiducatus, Arcy-Xięstwo.
Archi Episcopatus, Arcy-Biskupstwo.
Archipelagus, Archipelag.
Area, Plac.
Arenæ, lub Salębræ arenariæ, Hak, góra z piasku wysypana na morzu.
Arsenale, Zbroiownia, Arsenał.
Arx, Zamek.
Aurora, Zorza.
Balnea, Łaźnie.
Bannia, *Bannum*, Kasztelania, Powiat(k)
Baronia, *Baronatus*, Włość posiadana z tytułem Barona, Baronowstwo. (l)
Borra, Las, Bór.
Bosphorus, Cieśnina Morska, Przesmyk. (m)

Bri-

---

[i] Ztąd u Poety: *Saxa vocant Itali mediis in fluctibus aras*

[k] Prowincya Temezwarska w Węgrzech Bannatem się zowie.

[l] Baronów godnosć naypierwsza niegdyś była po Krolach, Ktòrzy publiczne intéresa za ich radą sprawowali. Dobra ich tytuł Baronii miały. Krolowie Polscy tymże tytułem czcili Panów do swey rady wzywanych. Wyraz ten iest raczey z Greckiego: Rycerz zasłużony, niżeli z Łacińskiego, w ktòrym ięzyku głupca i nikczemnego znaczy.

[m] Niegdyś było właściwe Konstantynopolitańskiey tylko cieśniny, poźniey i inne tak zwano, iako *Bosphorus Cimmerius*, Cieśnina Kaffeńska.

Briva, *Briga*, Most.(n)
Brolium, Las. (o)
Burgus, obacz w Francuzkim: Bourg, w Włoskim: Borgo.
Calonica, lub *Colonica*, Włość, osada, albo łan zawieraiący naymniey 12 Morgów.
Calvetum, Łyse pole.
Caput, Przylądek.
Carta, Mappa Geograficzna.
Castellania, Kasztelania.
Castellio, Castellum, Zamek, zameczek, Kasztel.
Castra, Obóz.
Castrum, Zamek, Gród.
Castrensis, Grodzki, Grodowy.
Cataracta, gwałtowny wód spadek.
Cella, pustelnicze mieszkanie. (p)
Centena, okolica, na które się dzieliły powiaty.
Chersonesus, Pół-Wysep. (q)
Chorografia, Opisanie iednego Kraiu, Królestwa &c.
Cippus, słup grobowy.
Civitas, Miasto.
Claustra, wąwozy.
Claustra aquarum, słuzy.
Clausum, Kraina otoczona murem, wałem &c.
Clima, Część świata, uważana względem powietrza.
Collis, pagorek.

Co-

[n] Ztąd *Briva-Curetia*, *Augusto-Briga*.
[o] Ztąd pewnie u Włochów *Broglio*, u Francuzów: *Breuil* nazwiska początek wzięły.
[p] Zachowana tych mieszkań pamiątka trwa w nazwiskach Appenzell, Abbatiscella; Celle en Berry, Celle lub Zell Luneburg &c.
[q] Są i Miasta, tak nazwane, albo od położenia swego na półwyspie, albo od przyległości onych.

Colonia, osada. (r)
Comitatus, Hrabstwo.
Condamina, włość maiąca wielu Panów.
Confinis, graniczący, ościenny, sąsiedni.
Confluens, zbieg rzek.
Crypta, loch podziemny.
Decapolis, kraina o 10. Miastach.
Districtus, Powiat.
Ditio, włość, dziedzictwo, panowanie.
Dominium, Panowanie, państwo.
Divortium, Rozdział rzeki na dwa koryta.
Ducatus, Xięstwo.
Dumetum, zarośle, płonizna.
Dunum, wzgorzyste mieysce, góra z piasku. (s)
Dynastia, Państwo.
Electoratus, Elektorat.
Emporium, Miasto handlowne, skład.
Episcopatus, Biskupstwo.
Eremus, Pustynia.
Euripus, Wzbieranie i opadanie morza.
Exarchatus, Kray rządzony od Exarchy. (t)

[r] Naypierwsi Fenicyanie osady w obcych Kraiach czynić zaczęli, po nich Grecy. Rzymianie onych założyli naywięcey. Ztąd gdy się czyta w Geografii Miasto Fenickie, Greckie, Rzymskie i. t. d rozumieć trzeba, iż założone od Fenicyan, Greków &c. Osadnicy wędrowni przenosili z sobą w Kray obcy swe prawa, nauki, zwyczaie i język. Ztąd urosła mieszanina mowy, i różność w iey wymawianiu. Francyą niegdyś dzielono na dwa języki; iednych odpowiadaiących *Oui* tak, drugich *Oc* zamiast *Oui* mówiących.

[s] Nazwisko to służy właściwie wzgórkom piasczystym, iakie się ciągną wzdłuż brzegów Anglii powyżey *Douvres*, zwane *les Dunes*. Ztąd *Dunkuerque*, czyli Kościoł zbudowany na wzgórku, *Chateau dun*, *Cæsaro-Dunum*, *Augusto-Dunum*, *Lug.Dunum*; &c.

[t] Wyraz Greeki znaczy Rząd. Narses wypędziwszy Gotów z Rawenny, obiął w swą moc Miasto z Prowincyą. Justynian Cesarz R. 557. wysłał do niey Namiestnika

Fabrica, Rękodzielnia.
Fanum, Kościół. (u)
Ferrago, Ziemia.
Feudum, Lenność, poddaństwo. (w)
Fines, granice.
Firmitas, mieysce obronne.
Fiscus Regius, Skarb, Sąd Królewski. (x)
Flumen, Fluvius, Rzeka.
Fluxus & refluxus, Wezbranie i opadnienie.
Fodina, Kopalnia, góry kruszcowe, szyby.
Foederatæ Provinciæ, Ziednoczone, sprzymierzone Prowincye.
Fons, Zrzódło.
Fortalitium, Forteca.
Forum, Rynek, plac publiczny, targ.
Fossa, Rów, Kanał.
Fretum, Przesmyk morski.
Fundus, Grunt, rola.
Gens, Naród.
Glabretum, Pole płonne.

Glo-

---

swego Longina, któryby w niey rządy sprawował pod tytułem Exarchy; ztąd Prowincya Rawenny Exarchatem nazwana. Cesarze następni Greccy wysyłali tam swych Exarchów przez lat około 175. dotąd, aż Rawennę im odebrali mocą Królowie Lombarbyi. Nakoniec Pepin Król Francuzki stawszy się Panem Lombardyi, Exarchat Rawenny Stolicy Rzymskiey darował.

[u] Wiele iest Miast i Wsiów, które, wziąwszy od Kościołów wprzód założonych początek, przy ich nazwisku zostały: Santander, *Fanum S. Andreæ* w Hiszpanii; Saint Dizier, *Fanum S. Desiderii* we Francyi &c.

[w] Lenność, iest część ziemi puszczoney innemu od Pana iey Właściciela pod warunkiem iakiego obowiązku. Są zaś inne czasowe i dożywotnie, drugie wieczyste, wolne także i poddane, publiczne i prywatne.

[x] *Fiscus* właściwie znaczy kosz, *Fiscellus* koszyk, lecz że pieniądze w takowych naczyniach koszowych do Skarbu znosili poborcy, przeto wyraz ten wziął znaczenie Skarbu, a szczególniey Królewskiego. Ztąd Kamera fiskalna, Sąd fiskalny &c.

Globus, Kula, okrąg.
Grangia, *Graneria*, Szpichlerz.
Hanseaticæ Urbes, Miasta Anzeatyczne. (y)
Hellespontus, Morze ciasne.
Hemisphærium, Półkrąg.
Hoba, *Huba*, włoka, morg na iakich 3. łan się dzielił. (z)
Hydrographia, opisanie wód.

Imperium, Panowanie, Cesarstwo.
Insula, Wysep.
Isthmus, Międzymorze.
Jurisdictio, Sąd, władza, powiat.
Lacus, Jezioro.
Landgraviatus, Landgrafstwo. (a)
Lapis, Kamień, mila.
Latitudo, Szerokość.

[y] Początek nazwiska Miast Anzeatycznych, mimo różności zdań, naypodobniey do prawdy, iż poszedł z Niemieckiego języka od *An See* przy morzu, bo Miasta nadmorskie czyniły z sobą związek, dla ubeśpieczenia handlu swego. Naprzód Lubeka. i Hamburg R. 1241. sprzymierzyły się; przyłączyło się potym do nich Miast 66. podzielonych niby na 4. Prowincye: Lubeki, Gdańska, Kolonii, i Brunświku. W wieku XVI. słabieć poczęła ta liga, i dotąd nie trwaią w niey prawdziwie iak Hamburg, Lubeka, i Brema.

[z] Coby znaczył ten wyraz, tłomaczy *du Cange*, mówiąc: *Huba*, *modus agri cum habitatione Coloni*. *Lubin* wykładaiąc ten dawny, a znany naywięcey w Niemczech wymiar gruntów, twierdzi iż to była część Łanu; bo Łan powinien był mieć 3. Huby, a Huba znowu na 4. role dzieliła się. Autor Historyi Narodowey od tego wyrazu początek nazwiska Kaszubów wyprowadza.

[a] Wyraz Niemiecki na króy Łaciński przerobiony, znaczy Państwo Kraiu. Pana krainy iakiey Landgraffem, a włość iego Landgraffstwem zwano. Wiele Prowincyi dotąd utrzymuie się przy tym tytule, iako to: Turyngia, Hassya, Kassel, Marpurg, Darmstad &c.

Laura, Mieszkanie Mnichów. (b)
Leuca, *Leuga*, Mila.
Liga, Związek, sprzymierzenie się.
Limes, Granica.
Lingua, Klin Ziemi.
Littus, brzeg.
Locus, mieysce.
Longitudo, szerokość.
Lucus, Gay.
Magus, Dom. (c)
Mallum, Mieysce kary winowayców.
Mansus, Morg, rola. (d)
Mandra, Owczarnia. (e)
Mappa, Karta Geograficzna.
Marchia, niegdyś *March*, Marchia. (f)
Marchionatus, Margrabstwo.
Mare, Morze.

Ma-

---

[b] Mnisi Greccy tak swe na Wschodzie pustelnicze osady zwali. Osady te składały się z licznych a osobnych dla każdego Mnicha pomieszkań, przy których pozniey wsie ludne powstały. Laura o mil 15. od Jerozolimy zwała się dla pierwszeństwa, które miała nad innemi *Maxima* naywiększa. Dla sprowadzonych tychże Mnichów na Ruś do Polski założone Klasztory, *Ławrami* nazwane zostały. Ztąd wsie u nas na Rusi: *Ławrow*, *Ławrowa*, *Ławrowce* &c.

[c] Domysł Geografów te mu daie znaczenie w nazwiskach: *Rothomagus*, *Julio-Magus*, *Noviomagns*, &c.

[d] Jedni ten Wyraz wywodzą od *metior*, mierzam; inni od *maneo*, mieszkam. Był to wymiar gruntu z pomieszkaniem Gospodarza zwanego *Mansuarius*. Grunt ten miał naymniey 12. wymiarów, a wymiar 3. huby.

[e] Tak niegdyś z Greckiego zwano Klasztory Zakonne, a przełożonych ich Archi-Mandrytami.

[f] *Marck* w Niemieckim ięzyku znaczyło granicę. Wzięły w czasie to nazwisko i przyległe granicom Prowincye, których Rządcy, ich straz sobie powierzoną maiąc, Margrabiami czyli *Marchiones* się zwali. Innych zdaniem zowią się raczey od *Marca*, co w Celtyckim ięzyku znaczy *Koń*, iż to byli wodzowie Kawaleryi. Dziś więcey iest Margrabiów co czczy tytuł tylko noszą.

Mariscus, Bagno.
Meridianus, Południk.
Metropolis, Stolica.
Meridies, Południe.
Milliare, Mila.
Missaticum, Wydział Kraiu. (g)
Monarchia, Królestwo, Samowładztwo.
Mons Góra.
Montana, Kray górzysty.
Municipium, Miasto, Osada.
Munimentum, Twierdza.
Murus, Mur.
Natio Naród.
Navale, Port z warsztatem do robienia Okrętów.
Nemus, Gay.
Nomus, Mieszkanie, Starostwo. (h)
Occidens, Zachód.
Oceanus, Zbiór wszystkich wód słonych, czyli Morze powszechne.
Oppidum, Miasteczko.
Ora, przybrzeże, woda blisko lądu.
Orbis terrarum, Okrąg Ziemi, świat.
Oriens, Wschód.
Ostia, uyście rzeki.
Pagus, Kray, wieś. (i)
Pa-

---

[g] Cesarze wysyłali swych Namiestników na rządy Państw odległych, których zwano *Missi Dominici*, a Prowincye im powierzone *Missaticum*. Zkąd podług woli Monarchy i liczby takich Kommissarzów Państwa na kilka dzieliły się wydziały, które *Missatica* zwano.

[h] Egipt niegdyś wyższy, zwany poźniey Tebaidą na 12. Nomów się dzielił, od 12. Miast celnieyszych; Rządców, czyli Starostów Nomarchami zwano.

[i] Dwoiakie ma rozumienie ten wyraz. Znaczy raz Kray, tak Cezar pisze, że Szwaycary dzieliły się *in 4. pagos*. Tak się mówi *Pagus Bolonensis*, Prowincya Bononii. &c. Ztąd mieszkańcy na Prowincyach *Pagani* zwani byli. My ztąd, że wiara Chrystusa poźniey od Wieśniaków, niż od mieszkaiących w Miastach przyięta

Palatinatus, Woiewództwo. (k)
Palus, Bagno.
Parallellus, Równoległy.
Paræcia, Parochia, Parafia.
Parlamentum, Parlament, Trybunał Naywyższy.
Partes terræ, Części ziemi, świata.
Patria, Oyczyzna.
Patriarchatus, Patryarchat. (l)
Patrimonium, Dobra Oyczyste, dziedzictwo. (m)
Pelagus, morze.
Peninsula, Pół-wyspa.
Pentapolis, Kray o pięciu Miastach.
Periplus, Wędrownictwo po morzu.
Peutingerianæ tabulæ, Mappy Peutingera, podróżne, wędrowne. (n)

Pha-

tą była, bałwochwalców; poganami zowiemy. Drugi raz i pospoliciey *Pagus* znaczy wieś, i mieysce partykularne.

(k) Polska tylko, i Prowincya Ryńska w Niemczech na Palatynaty się dzielą. Wyraz pochodzi od *Palatium*, Pałac, Dwór. Ztąd *Palatini* Panowie owi, ktorzy się na Dworze swych Krolów bawili. Ztąd *Palatinatus* Prowincye pod Rząd im oddane, a w Węgrzech od całego nawet Krolestwa *Palatinus Hungariæ* mianował się.

(l) *Patriarcha* z Greckiego znaczy: Starszy z Oyców. Naypierwszy podział w Rządzie Politycznym Kościoła Katolickiego był uczyniony na Patryarchaty, ktorych było 4. to iest: Rzymski, Antyocheński, Alexandryiski i Jerozolimski. Konstantynopolitań ki poźniey powstał. Od Patryarchow zawiśli Arcy-Biskupi. Patryarchat Akwileyski przeniesiony do Wenecyi, Akwitański i inne są tylko tytularne.

(m) Tym wyrazem iedna tylko Prowincya, leżąca w Stanie Papieskim przyległa Rzymowi zowie się *Patrimonium S. Petri*.

(n) Mappy kreślące drogi znacznieysze, czyli podróżne, iż pierwszy ich Oryginał w Gabinecie Peutingera był znaleziony, to od niego nazwisko wzięły.

Pharus, Latarnia morska. (o)

Pinacographia, Kreślenie Mapp.

Pixis nautica, Igła magnesowa żeglarska, Kompas Morski.

Plaga, Kraina, okolica.

Planisphærium, Płaskokrąg.

Planities, Równina.

Podium, Pagórek. (p)

Polus, Biegun osi ziemnéy.

Polares Circuli, koła biegunowe.

Pontus, Morze.

Portæ, Wąwozy.

Polis, Miasto. (q)

Portus, Port.

Positio, Położenie, Posada.

Potamographia, Opisanie rzeki iedney, lub więcey.

Prædium, Folwark, Wioska.

Præfectura, Starostwo, Powiat.

Pratum, Łąka.

Principatus, Xięstwo.

Promontorium, Przylądek.

Prowincya, Prowincya. (r)

Puteus, Studnia.

Py-

---

[o] Jest to właściwe nazwisko wyspy leżącey blisko Alexandryi w Egipcie, sławney ową przedziwną wieżą, na którey palące się w nocy ognie przyświecały żeglarzom. Dziś tak zowią wystawione wieże z latarniami na brzegach morskich

[p] U Francuzów dawne: *Puy*. Tak le Puy S. Marie, *Podium S. Mariæ*, Puy-Laurent, *Podium Laurentii* &c.

[q] Z Greckiego. Ztąd *Constantinopolis*, *Cæsaropolis*, *Sebastopolis*, *Leopolis*. &c My też przez naśladowanie zowiemy w oyczystym ięzyku: Annopol, Teresopol, Krystynopol, Teofipol, Frampol, Jampol, Rożampol, Mariampol. &c.

[r] Rzymianie Kraiom podbitym Prowincyi nazwisko dawali, do których wysyłali Rządzców Prokunsulów, Pretorów &c. Poźniey tym wyrazem znacznieysze podziały Państwa zwać się zaczęły. Tak Polska na 3. wielkie

Proc

Pylæ, Wąwozy, ciasne drogi.
Regio, Kray.
Regnum, Królestwo.
Respublica, Rzeczpospolita.
Ripa, Brzeg.
Rivus, Strumień.
Rudera, Ruinæ, Gruzy, Rozwaliny.
Rupes, Skała, Opoka.
Sabuletum, Piaski.
Salebræ arenariæ, Hak, Piaszczysta góra w wodzie.
Salinæ, Kopalnie Solne.
Saltus, Puszcza.

Satrapia, Państwo. (s)
Scopulus, Rafa, kamień w wodzie.
Scultetia, Sołtystwo, Sołectwo.
Sedes, Stolica.
Septemtrio, Północ.
Sinus, Odnoga.
Solstitium, Przesilenie dnia.
Specus, Spelunca, iaskinia, loch.
Stadium, Staie. (t)
Stagnum, Jezioro, bagno, staw.
Status, Stan, Państwo, Prowincya.

Syr-

Prowincye się dzieli, Francya na 32. mnieyszych, &c. Nie właściwie Kraie odległe od Stoliey Prowincyą zowiemy. Zakony dla iakiegoś porządku w swey policyi w XIII. Wieku na Prowincye swe Klasztory dzielić zaczęły.

[s] Z Perskiego, w którym ięzyku Rządzców Prowincyi Satrapami zowią.

[t] Grecy używali tego wyrazu dla oznaczenia mieysc odległości. Krok Geometryczny zawierał u nich 5. stop. Staie było ósmą częścią mili, to iest: tysiąca kroków, czyli 125. kroków Geometr: zawierało, albo 625. stop, a sążni Francuzkich 104. i stopę iedną; na naszą zaś miarę, biorąc łokieć za 2. stopy, 312. łokci i pół. Używali dawni do mierzenia Ziemi sznurów *Cordes*, *Funes*, *Funiculus*, *Schœnus*.

Syrtes, Zakręt, zamieć. (u)
Sylva, Las.
Tabula Geographica, Mappa.
Templum, Kościoł.
Terminus, Granica, Kopiec, kres. (w)
Terra, Ziemia.
Territorium, Powiat.
Thermæ, Cieplice.
Toparchia, Rząd mieysca, Starostwo.
Topographia, Opisanie szczególnego mieysca.
Tribus, Pokolenie.
Tropici, Odwrotniki.
Turbo, Wir.
Turris, Wieża.
Vadum, Brod, mielizna.
Vallis, Dolina.
Vallum, Okop, Wał.
Ventus, wiatr.
Vice-Comitatus, Pod-Grabstwo, Vice-Hrabstwo.
Vicus, wieś. (x)
Villa, Miasto, wieś.
Villare, Wioska.
Vinea, Winnica.
Universitas, Akademia, wszech nauk Szkoła.
Urbs, Miasto.
Vulcanius Mons, Ognista góra.
Zodiacus, Zwierzyniec.
Zona, Strefa.

---

[u] Nazwisko właściwe odnogi morskiey w Libii niebespieczney żegludze stało się powszechnym dla tych cieśnin morza, w ktorych zakręcone wiatry wzruszaią odedna piaski i kamienie i wysypuią haki na morzu, gdzie ich niebyło.

[w] Zabobonna starożytność na końcu pol stawiała kopce i słupy, ktorych wierzchołek miał kształt głowy ludzkiey, albo poł ciała. Czczono ich za Bogow i zwano: *Dii Termini*.

[x] Właściwie znaczy ulicę, bo też i wsie tak pospolicie stawiane były, że śrzodkiem między domami rzędem budowanemi przechodziła droga publiczna.

II.

W Francuzkim Języku.

Affare, Folwark, stary wyraz w Prowancyi.

Aleu, Grunt lenny, Czynszowy. Ztąd *Franc Aleu.*

Anse, odnoga morska mnieysza.

Baillage, Gród.

Bains, Łaźnie, Cieplice.

Bancs de Sable, lub basses, hak.

Banlieue, Przyległość.

Barre Royale, Juryzdykcya w Bretanii z Powiatem; Ztąd *Barreau.*

Baye, Odnoga, Zatoka Morska.

Bec, Międzyrzecze, klin ziemi w zbiegu dwoch rzek. Tak *Bec d'Allier*, *Bec d' Ambez.*

Bois, Gay.

Bord, Brzeg.

Bouche, uyście.

Bourg, Miasteczko, wieś. (y)

Boussole, Magnes Zeglarski.

Bras de mer, Przesmyk.

Buis-

(y) Wyraz ten z Niemieckiego pochodzić zdaie się, bo tam naywięcey małych i wielkich Miast, ktorych nazwiska na *burg* się kończą. Wszak i *Burgundya* miana iest za osadę Niemiecką. *Burg* znaczyło zrazu wieżę, lub twierdzę wystawioną na granicy dla iey obrony. Przy nich zakładali swe mieszkania Obywatele, i nieznacznie formowali Miasta, biorące od położenia, lub inney okoliczności nazwiska: *Salisburg*, *Altenburg*, *Luneburg* &c. Ztąd u Francuzow wyraz *Bourgeois* Mieszczanina znaczy. Niemcy maiących straż nad burgami *Burggraff* zwali. Ztąd u nas *Burgrabiowie*. Toż u Francuzow w dawnym ięzyku *Bourgmestre* znaczyło, my przerobionym z tego wyrazem starszego urzędnika w Mieście Burmistrzem zowiemy.

Buisson, Krzak.
Campagne, Pole równe, wieś.
Canal, morze wązkie, rów, kanał.
Canton, Okolica, Powiat.
Cap, Przylądek.
Champ, Pole, Rola, Grunt.
Chartreuse, Kartuzya.
Chateau, Zamek.
Chatellenie, Kasztelania.
Chaume, w Lotaryngii znaczy: Góra.
Citadelle, Forteca, twierdza.
Cité, Miasteczko.
Col, wąwoz, Parów.
Commanderie, Kommenderya.
Compas, Igła magnesowa.
Comté, Hrabstwo.
Contrée, okolica, Powiat.
Cote dela mer, brzeg, Pobrzeże.
Cote, lub Coteau, Pagórek.
le Coucher, Zachód.
Detroit, Cieśnina.
Domaine, Pānowanie, Państwo, włość.
Duché, Xięstwo.
l'Eau, woda.
Ecluses, Sluzy.
Ecueuil, Rafa, kamień w wodzie.
Embouchure, Uyście.
Empire, Państwo, Cesarstwo.
Equateur, Równik.
Etang, Staw, Jezioro.
Etat, Stan, Prowincya.
Evêché, Biskupstwo.
Falaise, Wzgórek, okop.
Fanal, lub Phare, Latarnia morska.
Ferme, albo Metairie, Graignage, Causerie, Folwark, wioska.
Fief, lenność, mańetwo.
Filieres, Rowy, fossy, na brzegach Normandyi i Bretanii.
Flux & reflux, wzbieranie i opadanie wód.
Forge, Kuźnica.
Foire, Rynek, targ, Jarmark.

Fond,

Fond, Grunt.
Fontaine, Zrzódło.
Foret, Las.
Fort, Forteresse, Forteca, mieysce obronne.
Fortin, Forteczka, Zamek, szańc.
Frontieres, Granice.
Grenier à Sel, Zupy, składy solne.
Golfe Odnoga.
Gué, Bród, Miałkość.
Hameau, Wioska.
Havre, Port, stanowisko Okrętów.
Héritage, Dziedzictwo.
Isle, Wyspa.
Iustice, Sąd.
Landes, Płonne, łyse pola.
Le lever, Wschód.
Lieu, Mieysce.
Lieue, Mila.
Ligue, Związek, sprzymierzenie się.
Lit de riviere, Koryto rzeki.
Mairie, niegdyś Majeurie, Powiat złożony z kilku Parafii, zawisły od iedney Juryzdykcyi.
Mappe Monde, Mappa czterech części świata.
Marais, Bagno.
Marché, Rynek.
Maréchaussée, Sąd, Gród. (z)
Marquisat, Margrabstwo.
Merindad, Powiat w Nawarze do iednego Sądu należący.
Metairie, Folwark.
Midi, Południe.
Montagne, Góra.
Mouillage, mieysce, w którym okręty na Kotwicach stać mogą.

Nant,

(z) Jest to rodzay Sądu we Francyi, z których każdy ma wyznaczoną okolicę, dla sprawowania swey Juryzdykcyi, a nawet i Zołnierzy dla bespieczeństwa osobliwie drog publicznych. Ztąd podług tych Sądów wynika często podział Prowincyi.

Nant, w Sabaudyi strumień.
Nation, Naród.
Paroisse, Parafia.
Pairie, Parostwo. (a)
Pays. Kray.
Peuple, Lud, Naród.
Place, mieysce, plac.
Plaids, Rynek.
Plaine, Równina.
Point de la terre, Przylądek.
Port, Port.
Pré, Łąka, mieysce potyczki.
Prairie, Préau, łąka wielka, Pastwisko.
Presqu'ile, Pół-wysep.
Prevôté, Probostwo, Sąd Kryminalny.
Prieuré, Przeorstwo.
Puit, Studnia.

Quartier, Powiat, dział Prowincyi, lub Miasta.
Rade, Stanowisko, mieysce zawiiania do lądu, Pal.
Redoute, Szańc.
Republique, Rzeczpospolita.
Rivage, Brzeg.
Riviere, lub Fleuve, Rzeka.
Roche, Skała, Opoka.
Route, droga, gościniec.
Royaume, Królestwo.
Ruisseau, Strumień.
Seigneurie, Państwo, Włość.
Senechaussée, Trybunał, Gród. (b)
Siége Royal, Stolica, Sąd Królewski.

Source,

---

[a] Wyraz przydawany do niektòrych tytułòw, iako są Xięstwa, Hrabstwa; *Duchés-Pairies*, *Comtes-Paires*; a niektòre są proste Państwa, ktòrych Panowie zwani byli z Łacińskiego *Pairs*, *Pares*, to iest: ròwni, aby przez ambicyą niewynosili się iedni nad drugich.

[b] Zwany od zasiadaiącego w nim Magistratu *Senéchal*, po Łacinie *Senescallus*; każda *Senéchaussée* ma wydział swòy Kraiu zaymuiąc często więcey nad całą Prowincyą. Parlament ma pod sobą Sądy *Presidiaux* zwane, te znowu *Baillages*, *Chatelenies*, i. t. d.

Source, Zrzódło.
Tournant, Wir, Zakręt, zamęt.
Verrerie, Huta.
Vicomté, Podgrafstwo.
Vigies, wierzchołek skały w wodzie ukryty.
Village. Wieś.
Ville, Miasto.
Université, Akademia.
Voyage, Podróż, Wędrownictwo. (c)

III.

w Hiszpańskim Języku.

Aduar, lub Aldea, Wieś.
Agua, Woda.
Aguia de Mar, lub Bussula, Magnes Zeglarski.
Albersa, Bagno.
Alcaria, Alqueria, lub Arrendiamento, Folwark.
Algarve, Jaskinia.
Altoçano, Pagórek.
Andes, Góry, Kray górzysty.
Arçobispado, Arcy-Biskupstwo.

Ar-

[c] Wiele pod tym imieniem, wyszło i wychodzi dotąd Pism pomnażaiących użytecznie Geograficzne wiadomości. Lecz w znaczney ich liczbie ostrożnego trzeba rozsądku, dla poznania się na złych i dobrych. Są niektórzy tak złośliwi, iż nayfałszywsze baśnie i potwarze o Kraiach sobie nieznanych pisali. Inni tak łatwowierni, iż gruntuiąc się na płochych i gminnych powieściach, baiecznemi opisaniami mieysc, zwyczaiów, i. t. d. dzieła swe napełnili Trzeci bez uwagi i rozsądku wędruiąc, w Kraiach, przez które podróż odprawiali, niepostrzegali tylko rzeczy, które lekki ich umysł bawiły, lub w podziwienie wprawiały, a omiiali uwagą swą te, które prawdziwie zastanowienia warte były Naylepsze i nayobszernieysze w tym gatunku są dzieła: *Bibliotheque de Voyageurs*, i *Histoire des Voyages*, &c.

Arroyo, Strumień.
Ascar, Bastida, Zamek.
Barraca, Hata.
Baios, Baxos, Rafa.
Baxa, Bród miałki na wodzie.
Bosque, lub Mohema, Gay.
Burgas, Zrzódło wody. ciepłey.
Cabo, Promontorio, lub Punta, Przylądek.
Campo, Campana, Vega, Pole.
Casa, Dom; Casilla domek, Hata.
Caseria, Casa en heridad del Campo, Wieś, Folwark.
Castillo; lub Forteleza, Zamek, Twierdza.
Caudal, Grunt.
Ciudad, Miasto. (d)
Collina, Collado, Cuesta, Cabeço, Pagórek.
Comarca, Margrabstwo.
Consejo, Powiat pod Jzryzdykcyą Sądu *Consilii*.
Cordillera, ciąg, czyli pasmo gór. (e)
Cueva, Antro, Hoła, Loch podziemny; Jaskinia.
Desierto, Despoplado, lub Yerma, Pustynia.
Ditado, Państwo.
Era, lub Planta, Plac.
Escollo, Pennol, hak, kamień w wodzie.
Estado, Stan, Prowincya.
Estanque, Jezioro, Staw.
Estrecho del mar entre dos tierras, Cieśnina, Przesmyk.
Farol, lub Faron, Latarnia morska.

Forta-

[d] Hiszpani dzielą swe Miasta na 2. Klassy. Większe czyli Pierwszey Klassy zowią *Ciudad*; mnieysze, czyli drugiey Klassy: *Villas*.

[e] W szczególności Górom Amerykańskim w *Chili* dane iest to nazwisko.

Fortalezza, Roqueta, Fuerte, Forteca, Miasto obronne.
Fragua, lub Foria; Rękodzielnia, Fabryka.
Fuente, Zrzódło.
Fuero, Gród, rynek.
Ghiera, Pole równe.
Grania, Folwark.
Herreria, Kuźnica.
Jornada, mieysce batalii.
Lago, Laguna, Jezioro.
Legua, mila.
Lendero, Limite, lub Frontera, Granica.
Llano, Llanum, Równina.
Lugar, Miasto, mieysce.
Manante, zbieg rzek.
Medio dia, Południe.
Nava, Podgórze; Ztąd nazwisko Nawarry.
Obispado, Biskupstwo.
Orilla, Playa; Brzeg, Przybrzeże.
Pennasco, lub Rocha, Skała, Opoka.
Pennol, Rafa na morzu.
Poblation, Poblado, górka, osada, Wieś, Miasto.
Puebla, Wieś, Miasteczko.
Pueblo, Naród, lud.
Puente, Most.
Puerto, Port.
Reyno, Królestwo.
Ribaço, Ribera, Brzeg.
Rio, Rzeka.
Sennoria, włość dziedzictwo.
Serraion, Sierra, Góra.
Sesmo, Okolica, Powiat.
Setentrion, El Norte, Północ.
Soto, Las.
Tierra, Powiat.
Torre, Terreon, Wieża.
Vega, Pole równe.
Venta, Gościniec.
Vento, Wiatr.
Vizcondado, Vice-Hrabstwo.

IV.

w Włoskim Języku.

Archi-ducato, Arcy-Xięstwo.
Archi-vescovata, Arcy-Biskupstwo.
Banda, Kraina, Okolica, Powiat. (f)
Bocca, Uyście, odnoga, przesmyk.
Bosco, Gay.
Bossola, Magnes Zeglarski.
Casa, Dom.
Casetta, Hata.
Castello, Zamek, Miasto. Cita, Miasto.
Contado, Contea, Hrabstwo.
Confine, Granica.
Contrata, Kraina.
Emisfero, Pół-sferze, Pół-krąg.
Faro, Latarnia Morska.
Fessatello, Strumień, rzeczka.
Fiera, lub Mercato, Miasto handlowne.
Fiume, lub riviera, Rzeka.
Foresto, Las.
Forteza, Forteca, twierdza.
Fonte, Fontana, Zrzódło.
Gente, Naród.
Golfo, odnoga.
Guado, Bród, mielizna.
Lago, Jezioro.
Letto del fiume, koryto rzeki.
Levante, Oriente, Wschód.
Limiti, Granica.
Marchesato, Margrabstwo.
Maremma, Pomorze. (g)
Mezzodi, Południe.

C Mer-

[f] Tak Korsyka dzieli się na zewnętrzną i wewnętrzną. *Banda di dentro*, *Banda di fuori*.

[g] Ztąd w Xięstwie Toskańskim iedne Pomorze zowie się *Maremma di qua*, drugie *Maremma di la*.

Mercato, Miasto handlowe.
Miglio, Mila.
Oriente, Wschód.
Occaso, Zachód.
Paese, Kray.
Pianezza, Pianura, Kraina, Równina.
Piazza, Plac.
Polesino, Powiat oblany wodami.
Ponente, Zachód.
Pozzo, Studnia.
Promontorio, Punta, Przylądek.
Regno, Królestwo.
Rocca, lub Sasso, Opoka, Skała.
Ritratto, Kraina osuszona.
Riviera, Rzeka, brzeg.
Scoglio, Rafa.
Spiaggia, Morze bliskie lądu.
Strada, Droga, gościniec.
Stretto tra dui mari, Międzymorze.
Torre, Wieża.
Tramontana, Zagórze, Północne Kraie; Wiatr Północny mroźny.
Vescovato, Biskupstwo.
Vice-Contado, Vice-Hrabstwo.

V.

w *Angielskim, Niemieckim, Hollenderskim i Flamandskim Języku.* (h)

Ampt, N. Urząd, Starostwo, Powiat.
Aue, N. Łąka. (i)
Bach, N. Beeck, H. Strumień.

---

[h] W ktòrym ięzyku z wymienionych iaki iest wyraz, oznaczaią litery przy nich położone: A. N H. F.

[i] Wiele nazwisk w Niemieckim Języku takowe maią zakończenie, iako *Rheinau*, *Eglisau*, *Gersau*, *Schwarzenau* &c. Także co my w ięzyku Słowiańskim zakończamy na *ów*, lub *awa*, Niemcy odmieniaią na *au*, i przeciwnie. Tak: Grotków, *Grotkau*, Głogòw, *Glogau*; Olawa, *Ohlau*; Warszawa, *Warschau*, &c.

Baynes, A. Baden, N. Łaźnie.
Banc in Zee, F. Rafa.
Baronny, A. Baronia.
Berg, N. Bergh, F. Góra.
Beunen, F. Bagno.
Bewerbstadt, N. Miasto handlowe.
Bischoffthum, N. Biskupstwo.
Boochtworlandt Cape, F. Vorgebûrg N. Przylądek.
Bosch, H. Las.
Bounde, A. Granica.
Bridg A. Brück, N. Brugg, F. Most.
Brunn, N. Zrzódło.
Bund, N. Związek, Konfederacya.
Burg, N. Miasto, Zamek.
Cantrerhi, Cantreda, A. Powiat. (k)
Castle, A. Zamek.
Channel of a river, A. Koryto rzek.
Chur Fürstenthum, N. Elektorat.
Citty, A. Miasto.
Cliff, A. Opoka, Skaliste brzegi morza; Spadzistość pagórka.
Coblenz, N. Zbieg rzek.
Common Wealth, A. Rzeczpospolita.
County, lub Shire, A. Hrabstwo.
Dam, H. Okop nad brzegiem rzeki. (l)
Den, A. Loch, N. Jaskinia.
Devision, A. Podział Kraiu, Prowincyi.
Diep, H. naywiększa głębizna w uyściu rzeki.
Dorff, N. Dorpen, F. Wieś.
Dyck, H. Grobla.
Earth, A. Erde, N. Ziemia.
East, Est, A. Wschód.
Ebene, N. Równina.

 Enge,

[k] Powiaty na które się dzieli Xięstwo Wallii, te maią nazwisko.

[l] To znaczenie daie się widzieć w zakończeniu nazwisk Miast Hollenderskich: *Amsterdam*, *Roterdam*, &c.

Enge, N. Cieśnina.
Erb-Gut, Włość, dobra dziedziczne.
Erz-Bischoffthum, N. Arcy-Biskupstwo.
Erz-Herzog-thum, N. Arcy-Xięstwo.
Eyland, F. Wyspa.
Farme, Housse, lub a manner, A. Wieś, Folwark.
Feld, N. Field, A. Pole.
Fels, N. Skała.
Fenn, A. Bagno.
Fleck, N. Miasteczko.
Flood, Flud, river, A. Fluss, N. Rzeka.
Forteresse, A. Twierdza, Forteca.
Fountaine, A. Zrzódło.
Fourde, A. Bród, mielizna.
Fürstenthum, N. Xięstwo.
Fyrth, A. Odnoga wązka.
Gat, kaye, F. Odnoga morska.
Gau, N. Kraina, okolica. (m)
Gebiet, N. Powiat.
Gogne, N. Okolica, Przyległość.
Gestad, N. Brzeg.
Goulfe, lub Bosome of The See, A. Ciasne Morze, Zatoka.
Gow, u Szwaycarów, Powiat Kraina.
Graffschaft, N. Hrabstwo.
Gränzen, N. Granice.
Have, lub a Sea Port, A. Port, Stanowisko okrętów. (n)
Hauptstadt, N. Miasto Stołeczne.

[m] Takowe zakończenie maią nazwiska wielu Powiatów w Niemczech, iako to *Rheigau*, *Thurgau*, to iest Kra- iny ponad rzekami Ren i Thur położone. Tak z innych przyczyn Kreichgau, Breisgau, Sundgau, Wasgau, Hegau &c. W językach z Niemieckiego pochodnych odmienia się to zakończenie na *gow*, tak *Glasgow* &c.

[n] Toż znaczenie maią u Niemców: *Hafen*, u Hollendrów: *Howen*, u Duńczyków: *Havn*; Ztąd nazwiska *Friedrichshafen*, *Schoonhowen*, *Kiöbenhavn*, czyli Kopenhaga &c.

Head, Poynt, A. Przylądek.
Health, full watter, A. Wody lekarskie.
Heim, w Domu. (o)
Herlichkeit, N. Włość, Państwo.
Herde, w Danii Starostwo.
Herzogthum, N. Xięstwo.
Hill, lub Mountaine, A. Góra.
Hoheschul, N. Akademia.
Horde, F. Uyście.
House, A. Haus, N. Dom. (p) --
Hügel, N. Pagórek.
Hundred, A. Powiat. (q)
Jland, A. Insel, N. Wysep.
Kayserthum, N. Cesarstwo.
Kasteelen, H. Forteca, Zamek.
Kaye, F. odnoga.
Kingdome, A. Königreich, N. Królestwo.
Kirch, N. Church, A. Kirke, F Kościół.
Kreis, N. Cyrkuł, Powiat.
Lake, A. Lougth w Hibernii, Jezioro.
Land, N. Kray, Prowincya.
Landvogtey, N. Landwoytostwo.
Liberty, A. Kray, włość wolna.
Litle Hill, A. Pagórek.
Litle wood, A. Lasek, Gay.

Lithe

(o) Bardzo wielka liczba nazwisk Niemieckich te maią zakończenie, iako to: *Mannsheim*, *Bischoffsheim*, *Schlotheim* &c. &c.

(p) Ztąd zakończenia nazwisk: *Mühlhausen*, *Schafhausen*, *Sachsenhausen*, &c. u Hollendrów: *Steenhuysen* &c.

(q) Tłomaczy się właściwie: Sernica, że Powiat niegdyś zawierał sto Gospodarzów, z których iedni za drugich tak w sprawie potoczney iako i Kryminalney ręczyć byli powinni. Naypospolitszy podział Prowincyi w Anglii na *Shires*, te na *Hundreds*, te na *Tithings*, te zaś na *Parish*, czyli Parafie.

Lithe river, A. Koryto, łoże rzeki.
Logde, A. Hata.
Lordshipp, A. Państwo, Władztwo.
Maras, Moer, F. morze, bagno.
Marck, N. Marchia.
Margraffschaft, N. Margrabstwo.
Meerhaffen, N. Port Morski.
Meer Schos, Krümme, N. Odnoga Morska.
Meyerhoff, N. Folwark.
Midday A. Południe.
Mittag, N. Południe.
Miternacht, N. Północ.
Mosse, A. Stepy.
Mountaine, A. Góra.
Mund, N. Uyście.
Narrou Sea, A Odnoga, Zatoka.
Nidergang, N. Zachód.
Nord, N. The North, A. Północ.
Oede, N. Puszcza.
Ort, N. Mieysce.
Ost, N. Wschód.
Park, A. Plac ogrodzony, obmurowany, Zwierzyniec.
Parish, A. Parafia.
Paskaerte, H. Mappa Morska.
People, A. Naród.
Pfalz, N. Palatynat.
Pfarre, N. Parafia.
Pful, Morast, N. Bagno.
Plantation, A. Osada.
Polder, H. Bagna rowami osuszone.
Regenbach, N. Potok.
Revier; Waterloop, F. Rzeka.
Riding, A. Kraina, Powiat.
River A. Rzeka. The river Mouth, Uyście.
River-bank, A. Brzeg.
Rock, Needles, A. Skała, Opoka.
Rode, A. Stanowisko na morzu, na lądzie gościniec.
Salzgrub, Salzhutten, N. Kopalnie, Zupy Solne.
Sandes, A. Hak.
Sas, Sluys, H. Sluzy.
Sauer-Wasser, N. Kwaśne, lekarskie wody.
Schanz, N. Schans, Schansen, H. Forteca, twierdza.

Schier Insel, N. Półwysep.
Schiffl'ande, N. Port, na warsztaty okrętowe.
Schloss, N. Zamek.
Sea, A. See, N, Morze.
Sea wast, A. Brzeg morski.
Shire, A. Hrabstwo.
South, A. Sud N. Południe.
Stadt, N. Miasto.
Stein, N. Kamień.
Steinfels, Opoka.
Sund, N. Cieśnina morska.
Tempel, N. Kościół.
Thal, N. dolina.
Theil, N. Część.
Thurm, N. Tower A. Wieża.
Towne, A. Miasto, Miasteczko.
Verdronkenland, H. Kray zalany.
Vestung, N. Forteca, twierdza.
Ufer, N. Brzeg.
Viertel, N. Powiat, czwarta część.
Vogtey, N. Wóytostwo, Sąd.
Wald, N. Las.
Warde, A Starostwo.
Wasser, N. Woda.
Wasser fuhrt, bród, mielizna.
Watre Gans, H. Kanał.
Watter, H. Woda.
Waert, H. Wyspa.
Way, A. Weg, Strass, N. Weeck, Wech, H. Droga, gościniec.
West, A. Zachód.
Wick; lub Wich, N. Wieś. (r)
Weyher, N. Bagno.
Wood, A. Las.

Zee,

[r] Staremu temu wyrazowi Bogufał Kronikarz daie znaczenie Wsi; ślad pozostał w zakończeniu nazwisk Miast i wsiów, lubo w wielu odmiana liter zachodzi. W Saxonii *Brunschwick*, *Schleswick*, *Osterwick*; w Inflanciech: *Rogerwick*; w Anglii: *Sandwich*, *Nordwich*, *Dunwich* &c. w Hollandyi: *Harderwyck*, *Waalwyck*, *Steewyck* &c. w Szwecyi: *Westerwick* &c.

Zee, F. Morze. | Zee boesem, Zee Kant, F. Odnoga, Zatoka.

VI.

w *Arabskim i Hebrayskim Języku.*

Alcazar, A. Pałac Królewski, Zamek.
Beer, H. Studnia.
Beth, H. Dom. Ztąd *Bethel*, *Bethsames*.
Cariath, H. Miasto.
En, H. Zrzódło.
Gabaa, H. Pagórek.
Ge, H. Dolina. Ztąd: *Gehennom*, Dolina smutku.
Gibel, A. Góra.
Hir, lub Ira, H. Osada, Miasto. *Hiram*, miasto Słońca.
Josab, H. Mieszkanie.
Magdal, H. Zamek, Wieża.
Medina, Ar. dawne Miasto, Stolica.
Misor. H. równina.
Nahali, H. Potok, dolina.
Saron, H. Równe pola.
Sephor, H. Pustynia.
Tharsis, H. Morze.

VII.

Wyrazy Marynarskie używane w pismach Geograficznych.

Aiguade, mieysce, gdzie przy rzece, lub źrzódle Okręty w słodką i zdatną do napoiu wodę opatrywać się zwykły.
Aire de vent, Strefa wiatrowa, czyli bieg wiatrów. Liczą tych stref 32.
Almadie, Statek Indyiski na 80. stop długi; Czołno Afrykańskie.

Amar-

Amargue, słup utknięty, lub beczka pływaiąca na morzu na znak niebespiecznych w tym mieyscu skał i haków w wodzie ukrytych.

Armateur, Zowie się ten, który z wiadomością Pryncypała swego uzbraia statki, dla krążenia na morzu i chwytania obcych okrętów.

Avarie, Portowe, czyli kotwiczne, które się płaci od okrętu w Porcie stoiącego.

Bande, Strefa. To nazwisko daią 2. poł-kręgóm kuli ziemney; Jeden iest poł-nocny, drugi południowy, *Bande du Nord*, i *Bande du Sud*. Równik ie przedziela.

Banniere, Bandera, flaga, lub chorągiew okrętowa. Ztąd *Banniere de partance*, znaczy odiazd okrętu; *Banniere de conseil*, Chorągiew biała wywiesza się w tyle okrętu, gdy Admirał na radę zasiada; *Banniere de combat*, Chorągiew czerwona iest znakiem potyczki.

Barge, Łódź służąca do wysiadania z Okrętów.

Barque, Barka, statek mały o 3. masztach bez piąter, czyli łaszt okrętowy biorący 200. beczek.

Barquerolle, nawa bez masztów wzdłuż pobrzeża płynąca podczas spokoyney chwili.

Barre, Brodowina, czyli haki przy uyściu rzeki, lub porcie w morzu ukryte.

Bas-fond, mieysce na morzu mało wody maiące.

Bas bord, Płaska nawa o niskim burcie.

Bateau, Łódź, czołno, bat. *Bateau de poste*, bat pocztowy.

Batiment, Nawa, Okręt.

Balandre, Statek mały z masztami i poiazdami do 80. beczek obeymuiący.

Becasse, Barka Hiszpańska pokładem okrętowym opatrzona, z iednym żaglem kwadratówym.

Bord, znaczy u Marynarzów wszelki statek morski.

Bouque, cieśnina, wązkie przeyście.

Boussole, Kompas morski z igłą magnesową, którey ieden koniec zawsze iest ku północy, drugi ku południowi obrócony, służy do kierowania okrętami.

Boyer, Statek do podpalania okrętów.

Brigantin, Nawa woyskowa lekka o 3. wiosłach i 3. masztach.

Brisans, Wały morskie o skały rozbiiaiące się, tudzież skały, czyli rafy bądź pod wodą kryiące się, bądź wyżey wzniesione.

Brulot, Okręt woienny ognisty do podpalania okrętów nieprzyiacielskich.

Cabotier, mały Statek do żeglowania przy lądzie.

Cagne, Nawa Hollenderska mała o iednym maszcie ku przodzie podanym.

Caie, Hak, miałszczyzna, gdzie okręty osiadaią.

Caïque, Statek mały używany w Kraiach wschodnich.

Canot, Czołn wydrążony z całkowitego drzewa.

Ca-

Capre, Okręt krążący po morzu.
Carague, wielki okręt Portugalski mogący obiąć albo 2,000. ludzi, albo 2,000. beczek towarów.
Caravelle, mały okręt Portugalski o 3. żaglach troykątowych.
Chaloupe, Bat, czyli statek morski, którym ludzi i towary, z lądu na okręt, lub z okrętu na ląd przewożą.
Chebec, Bat, statek morski używany na morzu śrzodziemnym.
Chenal, Kanał głęboki, gdzie okręty zawiiać mogą.
Convoi, Konwóy, okręt woienny przydany kupieckim dla ich bezpieczeństwa.
Corsaire, Kórsarz, Pirata, rozboynik morski, który mimo wiadomości pryncypała swego obce okręty napada i rabuie.
Corvette, Mały okręt o poiazdach i żaglach, naywięcey 20. armat noszący.
Crique, Port od samey natury wzdłuż pobrzeża morskiego położony.
Cutter, Bat Angielski o iednym żaglu.
Daugrelot, Statek Hollenderski do łowienia ryb.
Debarcadour, Przylądek do przybycia okrętu i wyładowania towarów sposobny.
Dogre, Statek Hollenderski do połowu śledzi służący.
Ecore, Brzeg ostry, czyli przepaścisty.
Equipage, tak się zowie czeladź okrętowa, czyli ludzie do okrętu należący.

Echelles, to nazwisko daie się portom czyli mieyscom handlownym. I tak *Echelles du levant* nazywaią się Miasta nad morskie Państwa Ottomańskiego, zaś przy Oceanie leżące *Escales* się zowią.

Escadre, Eskadra, to iest kilka okrętów należących do iednego Kommendanta.

Esquif, mała szalupa, czyli bat, na posługę okrętowi wyznaczony.

Falaise, brzeg spadzisty, albo góra wysoka piaszczysta nad brzegiem morskim; nadbrzeże piaszczyste.

Faraillon, wieża z latarnią dla ustrzeżenia się w nocy haków na morzu.

Felouque, mała nawa na morzu śrzodziemnym o wiosłach i żaglach; w tym iest szczególna, iż może mieć ster i na przodzie i na tyle podług potrzeby. Używa się do niey 6. lub 7. Flisów, bieży z niewypowiedzianą szybkością.

Flibot, mała nawa woienna z okrągłą rufą.

Flibotier, *Flibustier*, Amerykański rozboynik, albo *Freyber*.

Flotte, Flotta, woysko wodne z kilkudziesiąt okrętów złożone, które razem płyną.

Fonde, stanowisko okrętów blizkie brzegu.

Forban, *Pirate*, rozboynik morski, który ustawicznie swe bandery odmienia, napastuie równie przyiacioł, iak nieprzyiacioł. Obchodzą się z niemi iak z publicznemi zbóycami.

Fregate, Fregata, czyli nawa woienna lekka, o dwoch, lub iednym pokładzie.

Fri-

Fribust, okręt uzbroiony do krążenia po morzu.

Fust, lekki statek długi a wązki, z poiazdami i żaglami.

Gabare, Bat, Szkuta do przewożenia towarów na okręt.

Galeasse, wielki okręt z żaglami, poiazdami o 3. masztach, iest naywiększy z liczby tych, które używaią poiazdów. Ma ław 32. a na każdey 6. lub 8. rudelników; opatrzony działami po bokach i na przodzie. Ekwipaż iego iest 2,200. ludzi, tak dalece, iż go słusznie nazwać można Fortecą morską.

Galere, Galera, okręt o żaglach i poiazdach; ma 2. maszty, 2. żagle troykątne, i 5. sztuk dział na przodzie. *Galere reale* zowie się pierwsza galera Państwa morskiego udzielnego; które gdy niema tytułu Królestwa *Galere Capitane* ma nazwisko; a u Francuzów, Toskańczyków i Maltańczyków drugą galerę, *Galere Patrone* zowią.

Gallions, tak nazywaią okręty, których Hiszpanie używaią do Handlu w Indyach wschodnich; maią one same tylko żagle.

Galiote, mała galera o iednym maszcie.

Gribane, statek z poiazdami i żaglami bierze 50. lub 60. beczek.

Haut-bord, (Vaisseau de) wielki okręt tak się zowie dla różnicy od galer i okrętów mnieyszych nizkie burty maiących.

Heu,

Heu, Statek płaski o iednym żaglu i maszcie, obeymuiący 300. beczek.

Hourque, lub *Hougre*, nawa Hollenderska od 50. do 200. beczek biorąca ładunku.

Keth, statek Angielski o 2. masztach z ruf- fą kwadratową.

Koff, statek Hollenderski z masztem wielkim i przednim.

Last, Łaszt, ładunek okrętowy 2. beczki ważący.

Londre, mała galera do transportu towarów, o żaglach troykątnych.

Mahonne, statek Turecki.

Mât, Maszt iest wielkie drzewo wstawione na okręcie dla przywiązania do niego żaglów i innych rzeczy, które okręt sposobnym do żeglugi czynią. Wielki okręt ma ich 4. maszt wielki, *le grand mât* w pośrzodku okrętu stoiący; maszt przedni, *le mat de miscuine*; maszt mały na sztabie, *le mat de beaupre*; maszt ostatni na tyle okrętu, *le mât d'artimon*.

Mouillage, stanowisko naw, mieysce do rzucenia kotwie sposobne.

Navire, Nawa, okręt. Są zaś rozmaite: Woienne, Kupieckie, Konwoiowe, przewoźne, rozboynicze, naiemne, ładunkowe, Kupiecko-woienne &c.

Neure, Statek Hollenderski do połowu śledzi, bierze do 60. beczek.

Palandrie, obacz Balandre.

Paquebot, Bat pocztowy Angielski.

Pareau,

Pareau, Statek używany w Indyach bez sztabu maiący ster na obydwoch końcach.

Passe, cieśń między dwoma lądami, albo hakami.

Patache, okręt Woyskowy lekki strzegący okrętów wychodzących, lub wchodzących do Portu.

Pavillon, Chorągiew okrętowa, na którey pospolicie wyrażony bywa herb Państwa, do którego okręt należy.

Perme, Łódź Turecka używana na morzu pod Konstantynopolem.

Polacre, okręt na morzu śrzodziemnym, od 6. do 8. armat noszący.

Ponton, Prom wielki o iednym maszcie, lub most przewoźny, prędki w stawianiu na czołnach, lub beczkach.

Ramberge, okręcik mały, iaki na wywiady wysyłany bywa.

Rang, Ranga; czyli rząd okrętów w pięciorakim gatunku ich wielkości. Pierwszego rzędu obeymuią 1,500. beczek towarów, długość ich stop 130. noszą sztuk dział od 70. do 100. Drugiego rzędu biorą towarów 1,200. beczek, długie bywaią do 120. stop i miewaią dział od 56. do 70. Trzeciego rzędu zawieraią ładunku do 900. beczek, długość ich na 110. stop, a liczba dział od 40. do 56. wynosi. Czwartego rzędu długie stop 100. mieszczą dział od 30. do 40. i ładunku na 600. beczek. Piątego rzędu ma-

maią długości stop 90. dział sztuk od 18. do 30. beczek 300. zaymuią.

Saique, lekka nawa Grecka używana w Państwach Tureckich.

Samequin, mały Turecki okręt, który tylko przy brzegu zwykł płynąć.

Satteau, Bat Wielki do łowienia koralów.

Secques, Syrty, czyli mielizna na morzu, gdzie okręty wiązną.

Sloop, lub *Sloupe*, szalupa Angielska, czyli statek, który Francuzi *Corvette* zowią.

Tartane, barka na morzu śrzodziemnym o iednym maszcie i żaglu troykątnym, niemaiąca ani przodu, ani tyłu wyniesionego.

Tonneau, znaczy beczkę, czyli rodzay wagi 2.000. funtów wynoszącey, skąd mówi się: okręt o 100. o 200. beczkach.

Trinquart, mały statek służy do połowu śledzi, nosi beczek do 15.

Vaisseau, Okręt, nawa. *Vaisseau de transport* okręt przewozowy; *Vaisseau de pavillon* okręt Admiralski z chorągwią; *Vaisseau en sacque* okręt do łowienia stokfiszu; *Vaisseau de Conserve* okręt woienny konwoiuiący Kupieckie &c.

Yacht, mały okręt o iednym pokładzie, obeymuie do 80. beczek.

ROZ.

ROZDZIAŁ I.

Opisanie Matematyczne Ziemi. (a)

Ziemia, ta Płaneta, na którey mieszkamy, i która nieustannym swym ruchem, około słońca krąży, między podobnemi iey płanetami, następuiące ma mieysce. Naybliższy Słońca iest *Merkuryusz*, następuie *Wenus*, po niey *Ziemia*, maiąca obracaiący się około niey *Xiężyc*, daley *Mars*, nad nim *Jowisz*, z swemi 4. przystawcami *Satellites*, nakoniec *Saturn* z 5. przystawcami około niego krążącemi. Ponieważ zaś ziemia we 24. godzinach około swey osi obrot czyni zupełny, przeto zdaie się, iakoby by- Położenie Ziemi względem innych Płanet, i obrot iey.

D ła

[a] Przedsięwzięciem moim było, aby w tym dziele Geografii, część Astronomiczna inne poprzedziła. Ale zważywszy, iż rzecz potrzebuiąca więcey zastanowienia, możeby zraziła czytelników szukaiących w Geograficznych pismach nienudney zabawy, odłożyć ią przeto nakoniec umyśliłem, w tym zaś mieyscu pod opisaniem Matematycznym, to tylko umieścić, co do zrozumienia dalszego dzieła, istotnie bydź potrzebnym sądziłem.

ła w środku świata, i iakoby słońce, inne planety, i nawet nieruchome gwiazdy około niey krążyły, zwłaszcza gdy ie wschodzące i zachodzące widocznie postrzegamy.

W tym mniemaniu, iakoby świat cały w przeciągu 24. godzin obrotem zupełnym okrążał ziemię, uważaią się dwa nieruchome punkta w obrocie takowym, zwane biegunami, *Poli*, ieden północny, drugi południowy. Wyobrażamy sobie daley linią prostą od iednego bieguna do drugiego ciągnącą się, osią, *Axis*, zwaną, i przez środek ziemi przechodzącą. W tym wyobrażeniu, i ziemia ma dwa bieguny, czyli końce nieruchome, około których się obraca.

Kształt ziemi.

Sądzono niegdyś, że ziemia iest połową iakoby przerzniętey na dwoie kuli, którey za granice Przylądek *Finisterræ*, Wyspę *Thule*, dziś Islandyą, i rzekę *Ganges* naznaczano. Ale postrzeżenia naygruntownieysze, naywidocznieysze doświadczenia przekonały, iż ma kształt okrągły i zupełney kuli, a podług odkrycia nowego w R. 1736. dokładnie poźniey sprawdzonego, nieco przy biegunach spłaszczoney.

Aby

Aby łatwiey było wyobrazić sobie kształt ziemi, i położenia wód i lądów, które iey powierzchnią składaią, przemysł wynalazł i udziałał kulę sztuczną: *Globus*. Na niey nietylko znayduią się wyrażone, morza, kraie, rzeki, ieziora i celnieysze Miasta, podług ich wielkości, odległości i położenia, ale nadto określona iest kołami: *Circuli*, które sobie Matematycy na ziemi wyobrażaią, a każdy na 360. części, czyli stopniów: *Gradus* dzielą, tak iż połowa 180. a czwarta część 90. ich zawiera. Kula ziemnowodnego okręgu i podział.

Koła te są, 1. Równik: *Æquator*, który żeglarze *linią* zowią, Ten kulę całą obtacza, równie od obydwoch biegunów na 90. stopniów odległy; dzieli ią zatym na 2. półkręgi: północny i południowy, i ze wszystkich kół, które na ziemi w wyobrażeniu swym Matematycy kreślą, iest naywiększe, gdyż w tym mieyscu wypukleysza iest ziemia, niżeli pod obydwoma biegunami. 2. Przechodnik: *Eccliptica*, wystawuiący obieg roczny słońca. Ten nachylony ku Równikowi przecina go w 2. mieyscach przeciwkoległych; sam zaś dzieli się na 12. części od znaków niebieskich maiące nazwiska. 3. Równoleżniki: *Circuli Parallelli*, tak zwane, iż Opis kół wyrażonych na kuli.

są prowadzone w równey zawsze odległości od Równika, i też bieguny północny i południowy za śrzodek koła maiące. Też kreślone są co 10. stopniów, i tym mnieysze, im bardziey się ku biegunóm zbliżaią. Z tych dwa odległe na 23½. stopniów od Równika zowią się zwrotnikami: *Tropici*, iż uważany w myśli bieg słońca zwraca się nieiako, gdy do tych kół przychodzi. Zwrotnik ku północnemu biegunowi leżący zwrotnikiem Raka, *Tropicus cancri*, ku południowemu zwrotnikiem Kozła, *Tropicus Capricorni*, iest zwany, bo w te znaki niebieskie słońce wstępuie, gdy obrot swóy do rzeczonych kół zbliża. Drugie dwa Równoleżniki o 23½. stopniów od biegunów odległe, są koła biegunowe, *Circuli polares*. 4. Południk: *Meridianus*, który Równika pionowo, czyli w kąt prosty we dwoch mieyscach przecina, i przez obydwa bieguny przechodzi. Ztąd zaś ma nazwisko, że gdy bieg słońca na punkt który koła tego trafia, kraiom pod nim leżącym południe sprawuie. Każde mieysce ma swego południka, ale Matematycy kreślą naprzód ieden wielki, czyli pierwszy południk, który Francuzi przez wyspę *Fer*, iedną z Kanaryiskich, a Hollendrzy przez górę *Pic* na wyspie Teneryffie, Portugalczycy

przez

przez wyspę *Tercerę*, iedną z Azorskich; &c. prowadzą. Naywziętszy iest pierwszych, czyli merydyan Francuzki, od którego co 10. stopniów, inne południki są kreślone. Właściwie zaś uważa się tyle południków, ile stopniów na Równiku, to iest 360. bo ludzie pod iednymże stopniem mieszkaiący, o iedney godzinie maią południe.

Dwa zwrotniki i dwa koła biegunowe dzielą kulę ziemi na pięć stref, *Zona*; Kraie leżące pod Równikiem między zwrotnikiem południowym i północnym zaymuią strefę gorącą, *Zona torrida*. Między zwrotnikami i kołami biegunowemi iest strefa umiarkowana, *Zona temperata*. Z nich iedna iest na północ, druga na południe. Część kuli ziemney zaięta kołem biegunowym iest pod strefą lodowatą, *Zona frigida*. I takich także iest dwie. Naymniey iest kraiów, pod strefą zimną, więcey niż połowa powierzchni ziemi pod umiarkowaną, a gorąca, lubo ią Rzymianie i Grecy za niemieszkalną mieli, nietylko nie ma zbytnich upałów, iak raz na dzień, nocy zaś pospolicie chłodne, lecz i powiększey części zawiera ziemię dobrze urodzayną i osiadłą. Strefy.

Ró-

Długość i szerokość Geograficzna.

Równoleżniki służą do poznania i oznaczenia odległości kraiu, lub mieysca iakiego od równika; Zowią ie też kołami szerokości: *Circuli latitudinis*. Szerokość Geograficzna, *Latitudo*, iest wymiar odległości, która między równikiem a mieyscem iakim zachodzi, a ta równa się zawsze wysokości bieguna, *Elevatio poli*, właściwey temuż mieyscu. Ponieważ zaś liczą się stopnie od równika ku biegunom, na czwartey części koła południka, zatym więcey szerokości nad 90. stopniów rachować nie można.

Odległość mieysca iakiego od pierwszego południka długością Geograficzną, *Longitudo* się zowie. Stopnie długości rachuią się na równiku od zachodu do wschodu. Tyle może bydź stopniów długości, ile ma części koło równika, to iest: 360.

Stopień koła przystosowany do wymiaru na ziemi zawiera mil Francuskich 25. Angielskich 69. Włoskich 60. Niemieckich, które naybliżey przystępnią do Polskich śrzednich, 15.

Stopnie szerokości wszystkie są równe; długości zaś pod równikiem tylko ten wymiar maią, a daley tym

mniey-

mnieysze, im bliżey biegunów. Bo zbiegaiąc się południki w iednymże punkcie, to iest: w biegunach, w miarę oddalenia się swego od równika ściśniać się muszą. (b)

Klimata.

Prócz tych podziałów kuli ziemney, są inne ieszcze, które lubo nie są w rzeczy samey na iey powierzchni kreślone, wyobrażenie iednak ie sobie wystawia. Są to klimata, czyli podziały ziemi względem dnia długości. Zaymuią one obydwa półkręgi od równika do biegunów w tym stosunku, że kray leżący pod iednym klimatem, dłuższy ma dzień, niżeli ten, który pod następuiącym znayduie się.

Połowa kuli północna, iako i południowa na 30. klimatów się dzieli. Z tych od równika 24. do kół biegunowych się liczy. Różni się ieden od drugiego dniem na pół godziny dłuższym. Tak, iż od równika, gdzie dzień naydłuższy ma godzin 12. postępuiąc ku kołom biegunowym, gdzie się 24te klima kończy, dzień naydłuższy trwa godzin 24. Pierwsze więc klima ma dnia naydłuższego

(b) Przyczyny tego wyłożone będą w części Astronomiczney.

go godzin 12. i pół; drugie 13. trzecie 13. i pół i. t. d.

Od kół biegunowych do samych biegunów iest klimatów 6. z których każdy powiększa dzień iednym Miesiącem. Ztąd wypada, że pod biegunem dzień trwa pół roku. Pierwsze klimata godzinnemi, drugie miesięcznemi się zowią.

Wiedząc tedy, że kraie leżące pod równikiem, czyli pod klimatem pierwszym maią dnia naydłuższego godzin 12. i że w każdym klimacie daley do kół biegunowych dzień półgodziną iest dłuższy, przeto znaiąc długość dnia naywiększego w którym kraiu, łatwo doyść można pod iakim iest klimatem. Gdy wiem naprzykład, że w Warszawie dzień naywiększy iest na godzin 16. i pół, więc iest dłuższy 4. godzinami i pół od dnia naywiększego pod równikiem. A że pół piątey godziny, czynią półgodzin 9. a zatym i tyleż klimatów. I przeciwnie zgadnie się snadno dzień naywiększy w tym kraiu, którego klima właściwie znamy.

Ztąd także doydziemy, iaki kray, lub mieysce bliższe iest równika, albo biegunów. W Paryżu dzień nay-

większy

większy na godzin 16. w Warszawie na 16. i pół, więc Warszawa iednym klimatem bliżey biegunów, a daley od równika leży.

Powiedziało się, iż tak rownik iako i inne koła dzielone są od Matematyków na 360. stopniów. Stopień ieden zawiera mil Geograficznych 15. które równe są Niemieckim, a do Polskich śrzednich blisko przystępuią. Cały więc okrąg równika zaymuie mil Geograficznych 5,400. Mila takowa czyni sążni Polskich 1692. czyli stóp 25,380. Sążni Francuzkich 3,807. albo stóp 22,842. Prętów Reńskich 1969. czyli stóp 23,628. Obwód kuli ziemney wynosi sążni Polskich 9,136,800. Francuzkich 20,558,520. Reńskich prętów 123,351,120. Cała powierzchnia ziemi zamyka mil kwadratowych 9,281,333. Stopień Geograficzny.

Ponieważ wymiar odległości mieysc wszelkich w Geografii na mile się liczy, a te różne są, podług rozmaitości kraiów; przeto użyteczną iest rzeczą znać przynaymniey pospolitsze w Europie mile, i onych z sobą stosunek. Porównywaiąc ie w sążniach Francuzkich, ile nayznaiomszych, i podług liczby ich składaiącey stopień Geograficzny, takowy stosunek wypada. Stosunek mil Europeyskich.

Mi-

Mila zawiera sążni Franc.		*Rachuie się na stopień:*
Szwedzka. —	5,440.	— — $10\frac{1}{2}$.
Polska wielka, czyli Ukraińska. —	4,570.	— — $12\frac{1}{2}$.
Węgierska. —	4,284.	— — $13\frac{1}{3}$.
Litewska większa	4,008.	— — $14\frac{1}{4}$.
Geograficzna, czyli Niemiecka, równa Polskiey śrzedniey. —	3,808.	— — 15.
Szląska. — —	3,360.	— — 17.
Hiszpańska. —	3,264.	— — $17\frac{1}{2}$.
Litewska mnieysza.	2,930.	— — $19\frac{2}{9}$.
Niderlandzka, czyli godzina drogi.	2,904.	— — $19\frac{2}{7}$.
Francuzka, Angielska i Hollenderska morskie.	2,850.	— — 20.
Polska mnieysza.	2,720.	— — 21.
Francuzka pospolita.	2,282.	— — 25.
Włoska. — —	951.	— — 60.
Berri, czyli Turecka. — —	858.	— — $66\frac{2}{3}$.
Angielska. —	826.	— — $69\frac{4}{25}$.
Werszt, czyli mila Rossyiska. —	548.	— — 104.
Kroków Geometrycznych zawiera się w stopniu.	— — —	60,000.

ROZ-

ROZDZIAŁ II.

Opisanie Fizyczne Ziemi.

Pierwsza rzecz, która patrzącym na kulę ziemną postrzegać się daie, iest iey powierzchnia, którą woda i ziemia zaymuie. Ziemia na lądy i wyspy się dzieli. Lądy są: 1. *Stary ląd* zawieraiący Europę, Azyą i Afrykę. Rozległość iego naywiększa wzdłuż ciągnąca się od północy Tartaryi wschodniey do Przylądku dobrey Nadziei na 3,600. mil wynosi. 2 *Ląd nowy*, czyli Ameryka ma długości na mil 2,500. biorąc ią od uyścia rzeki Plata aż do krainy bagnistey po za kray Assyniboyczyków ciągnie. 3tio. *Ląd mało znany*, czyli kraie Azyi na południe ku wschodowi leżące, zwane kraie południowe: *Terræ Australes*. Podział powierzchni Ziemi.

Płaszczyzna powierzchni ziemney iest bardzo nierówna; dzielą ią łańcuchy gór wysokich, z których iedne są równoległe względem równika, drugie się od północy ku południowi rozlegaią. Znayduią się na nich bardzo obszerne równiny, a wysoko Góry.

soko wzniesione nad powierzchnię morza, które można uważać iako pnie, od których pasma gór, nakształt gałęzi się ciągną. Dwie są w tym rodzaiu równiny w Europie, iedna w części północney Rossyi, druga w Szwaycarach. Takaż, a daleko bardziey rozległa znayduie się w Azyi na północ Indyi, inna iest w Afryce w śrzodku Kafreryi, to iest góra *Lupata*. Nakoniec dwie takich ma Ameryka, iedną na północ ku wschodowi Kanady, drugą między Brezylią i Chili, to iest górę: *Mato Grosso*.

Wyspy, skały, haki i raffy nic innego nie są, iak tylko wierzchołki gór wznoszące się od dna morskiego. Tak gdyby morze zalało Polskę, na ów czas Krępak, Łysa góra, Jasna, i, t. d. byłyby wyspami, lub hakami tego nowego morza.

Za naywyższe góry miane są: *Pic d'Adam*, na wyspie Ceylanu; *Pic de Teneriff*, na wyspie tegoż imienia iedney z Kanaryiskich; które lubo są bardzo wyniosłe, mnieysze są iednak od Amerykańskich *Cordilleras* zwanych. Grunt, na którym stoi miasto *Quito* wyniesiony iest nad powierzchnią morza, podług postrzeżeń P. *La Condamine* na 1,460. sążni Franc.

Ale

Alè naywiększa z tych gór iest *Chimborasso*, bo podług wymierzenia Akademików Paryskich wysoka iest 3,220. sążni. W strefach zimnych nie ma tak wysokich gór, iak w umiarkowanych, a w tych zaś, iak w gorących. To iest, iż tym są kraie górzystsze, im są bliższe równika.

Wielość skorup, konchów, i innych płodów morskich znayduiących się w górach, rzeczą iest godną uwagi, a która nas przekonywa, że morze całą niegdyś ziemię okrywało, zwłaszcza iż to się trafia w mieyscach dalekich od brzegów morskich, i że te konchy, skorupy, i. t. d. częstokroć ciągną się warsztwami na 100. mil i 200. długiemi, a wgłąb na 50. lub 60. sążni. Rzecz więc pewna, że ziemia wielkich rewolucyi doznawała, które morzom właściwą ich odmieniły posadę, tak dalece, że znacznieysza część lądu dziś suchego, wodami była zalana. Dowodem tegoż bydź mogą znaydowane często w Syberyi kości słoniowe, iako też i w Ameryce półnoeney. Nadto ciekawi badacze przyrodzenia postrzegali we Francyi, w Niemczech, w Państwach Północnych, iako i w Polszcze, ślady takowych roślin, i takowe kamienie, iakie tym kraiom

Wewnętrzny kształt Ziemi.

nie są właściwe, i niedaią się dziś widzieć tylko w Indyi, i w gorących częściach Ameryki.

Przyczyny postrzeżonych odmian w morzach i lądach.

Zastanawiaiąc się nad temi odmianami morza i lądu, czyliżby niemożna wnosić, że oś, ziemi nie w tych punktach co dzisay swe bieguny miała? Tak dalece, że Syberya i cały kray północny niegdyś na południe i pod równikiem leżały? Domysł takowy łatwo nam poymować daie, iakim sposobem morze naywyższe góry wodami okrywać mogło. Ponieważ obrot ziemi utrzymuie wzniesione wysoko pod równikiem wody morskie, Ztąd wypada, iż gdyby iaka przyczyna odmieniła dziś obrot osi ziemney, te wysokości, które się teraz ukrywaią na dnie morskim, zostałyby górami, a góry ku biegunom zwłaszcza bliższe, wodyby zalały, i w haki, lub wyspy odmieniły. Jakoż w tym wykładzie nayłatwiey poymuiemy, iakim sposobem wysokie na 12. lub 15,000. sążni góry wodami zalane bydź mogły.

Co się tycze przyczyny, która odmianę w obrocie osi ziemney sprawiła, ieźli przyznamy, iż ten skutek zwolna działany bydź musiał, zdaie się, iż siła przyciągaiąca w

Pła-

Płanecie słonecznym i Xiężycowym względem morza, była tey rewolucyi przyczyną. Jeźli zaś, z wniosku zasadzonego na wielu postrzeżeniach, sądzić raczey chcemy, iż ta rewolucya była skutkiem gwałtownego i nagłego przypadku, który wstrząsł machiną ziemi, część zwierząt zatracił, i iey powierzchni postać odmienił, spotkanie się w biegu komety z ziemią naypodobnieyszą do prawdy przyczyną bydź się zdaie. Nakoniec bydź może, iż odmiana, którą nam Historya okręgu ziemnego wystawia, obydwóch tych przyczyn iest skutkiem. Do czego i to przydać potrzeba, że morza ku zachodowi nieznacznie zawsze ustępuią. Wszak miasto: *Aigues mortes* w Langwedocyi, gdzie niegdyś Ludwik IX. na okręt wsiadał, dziś iest o mil dwie od morza odległe.

Góry lodowate i ogniste, czyli Wulkany, między osobliwościami przyrodzenia liczyć trzeba. Jedne z nich iako to: w Szwaycarach i Sabaudyi są okryte zawsze śniegiem i lodem, które odnawiaiąc się corocznie, wiecznemi się bydź zdawaią, i których grubość w niektórych mieyscach, na 5. lub 600. stop wynosi. Drugie, iako Wezuwiusz i Etna wyrzu-

Góry lodowate i ogniste,

rzu-

rzucaią materyały zapalone, i zasypuią niemi przyległe równiny. Nie wchodząc w tym mieyscu w wyłuszczenie przyczyn Fizyczne, przydać tylko tę uwagę można, iż znayduiąc na wielu mieyscach żuzle Wulkaniczne, wnosić należy, iż i tam niegdyś Wulkany były. Nadto takowe żuzle warsztami często się ciągną, co nam postrzegać daie troiaką stanu odmianę, którey te mieysca doznały. Pierwszy stan ninieyszy, w którym rzeczywiście zostaią; drugi, w iakim były zalane wodami; trzeci, który te dwa stany poprzedził, a którego nam domysł niewątpliwy sprawuią postrzegane żuzlów Wulkanicznych łożyska, pod któremi głębiey roślinne materye znayduią. To samo iest wielkim dawności świata dowodem. (a)

Początek źrzódeł i rzek. Z gór wypływaią rzeki, które do morza wody swe unoszą, i tam wpa-

[a] Wulkany wybuchaią ogień, płomienie pełne dymu, popioł, kamienie, żuzle, a to przez otwór w wierzchołkach ich będący, z których lawa rozlewaiąc się daleko, niemałych szkód staie się przyczyną. Gdy zaś dobycie się nowych Wulkanów pospolicie trzęsienia ziemi poprzedzać zwykły, wypada ognie podziemne uznać za sprawce tych strasznych w naturze zdarzeń. Prowincye przyległe morzom naywięcey trzęsieniom podlegać zwykły.

wpadaią. Aby ich początek właściwie wyłożyć, zważyć należy, iż ciepło słoneczne i własność powietrza rozwalniaiącego ciał niektórych cząstki, wyciągaią ciekłe wyziewy z morza i lądów. Z wyziewòw formuią się mgły i chmury, które gdy się w tey obfitości zgromadzą, iż stawszy się cięższemi nad pospolite powietrze, na nim się utrzymać niezdołaią, spadaią na ziemię w deszczach, śniegach, gradach, i w wewnątrz ziemi osiąkaią; tam zebrane wypływaią w źrzódłach, strumieniach, lub potokach, z ktorych powstaią małe rzeki, a potym wielkie, pomnożone zlewem do ich koryta rzek mnieyszych. Nayczystsze wody wypływaią ze źrzódeł, ktore pospolicie z pod gór, lub wzgòrkow w piaszczystych dobywaią się. Większa część źrzòdeł płynie bez przestanku, niektóre zaś tylko na wiosnę; ponieważ wtenczas lody i śniegi zaczynaią topnieć; inne znowu tylko w lecie, dla tego podobno, iż wsiaknione wody wtenczas dopiero zbieraią się w tey wielości w lochach podziemnych, iż ie przepełniwszy, dobywać się na wierzch mogą. Im zaś kray który iest gorzystszy, tym więcey ma rzek, tym więcey źrzòdeł. Gdzie kruszce, tam i wody mineralne znayduią się; te

są koloru odmiennego od słodkich, i smak maią osobliwszy, są gorzkie, kwaśne, słone &c. Bardzo rzadko marżną, i są z natury zimne, lub ciepłe. Są także strugi i rzeki, które w swych łożach odrobiny kruszcowe składaią. Lubo bardzo wiele wody z rzek do morza uchodzi, pewna iest iednak, iż tę wielość, obfitość wyziewów przewyższa. I ta uwaga ma tu mieysce, że ieźli woda rzeczna nie ma słoności, iaką maią wody morskie, to z tey przyczyny pochodzi, że cząstki solne, któremi są napoione, z morza parować niezwykły. Bo w powszechności, ani lody, ani wyziewy, soli w sobie nie maią.

Przyczyna słoności wód morskich.

Słoność wody morskiey, iedni przypisuią solom znayduiącym się w gruncie morskim, i w ziemi, które rozpłynione z nią się łączą; inni własności przyrodzoney, która ią od zepsucia się ochrania, czyni ią cięższą, a zatym zdolnieyszą do unoszenia naywiększych statków, nie tak łatwą do zamarznienia, wygodnieyszą potrzebom ludzkim w dostarczeniu soli, i utrzymywaniu roźlicznych gatunków zwierząt, któreby się utrzymać w słodkiey wodzie niemogły. Nie wszędzie iednak wody morskie są równie słone; naywięcey maią

sło-

słoności pod Strefą gorącą, gdzie mocniey wodne cząstki z morza paruią.

Ruch, czyli pęd morza, nie iest zawsze iednostayny, od wiatrów bowiem zależy, które na nim prądy, wiry i fale sprawuią. Zawsze iednak od wschodu ku zachodowi wody morskie płynąć zdaią się. Jeszcze godną zastanowienia się względem morza iest rzeczą, wylew i odlew, którego ocean doznaie, iż na nim dwarazy we 24. godzinach wody do góry same się wznoszą, i tyleż razy znowu opadaią, a to zawsze iednostaynie, i podług porządnego wymiaru czasu i wysokości wzbierania. Pęd, wzbieranie i głębokość morza.

Głębokość morza nie iest wszędzie iednakowa, nigdzie iednak nie iest bezdennym, i rzadko gdzie naywiększa iego głębokość na milę Geograficzną wynosić może. (b)

[b] Sposòb, ktòrego używaią żeglarze dla poznania głębokości morza, iest ten: Przywięzuią do sznurka kawał ołowiu, ktòry iest okrągło podługowaty, na kilka calòw długi, a u końca na dòł idącego troche wydrążony. Koniec ten namazuią łoiem, lub masłem dla tego, aby z cząstek, ktòre przylgną do tłustości poznać można było gruntu dna morskiego gatunek. Spuszczony z ołowiem sznurek ile się zamacza zmierzony, pokaże miarę głębokości morza.

O powietrzu iego różności.

Powietrze, które kulę ziemną otacza, na 3. gatunki, czyli rzędy dzielić się powinno. Pierwsze, w którym my ludźie iako w wodzie żyiemy, złożone iest z rozmaitych wyziewów, i napełnione cząstkami wodnemi, ziemnemi, kruszcowemi, solnemi, siarczystemi, i. t. d. a ten krąg powietrza, *Atmosphæra* się zowie. Powietrze w nim tym cięższe, im bliźsze iest ziemi. Doświadczyli tego ci, którzy na wysokie wstępowali góry, na których im byli wyżey, tym oddech mieli trudnieyszy. I ten rząd powietrza iest nayciepleyszy, bo go ogrzewaią odbiiaiące się od ziemi słoneczne promienie. Drugi krąg ponadtym lekszy rozciąga się aż do wierzchołków gór naywyższych, które są w równi z wysokością mglistych obłoków. Tu powietrze iest daleko zimnieysze niżeli w pierwszym, bo przez nie tylko słońca promienie przechodzą. Tu się tworzą deszcze, śniegi, grzmoty i błyskawice. W ostatnim kręgu naylżeysze i nayzimnieysze powietrze, iak wysoko się wznosi, żadne postrzeżenia fizyczne okazać niezdołały.

Różność na ziemi powietrza, przemiany zimna i ciepła z rozmaitych przyczyn pochodzić mogą.

Zna-

Znacznieysze są: Posada mieysca, pod iaką strefą zostaie, i iakie ma położenie; Kraie bowiem wschodnie zimnieysze są, niżeli zachodnie, i. t. d. lubo pod iednemiż równoleżnikami leżące. Odległość, lub bliskość morza; przyrodzona własność gruntu, gdy iest górzysty lub równy, mokry lub suchy; nakoniec osiadłość pomieszkań ludzkich i pora roku. Stan powietrza i ziemi wiele wpływaią do ciała i sposobu życia ludzkiego, a ztąd przez nayściśleyszy związek ciała z duszą, wypływa różność umysłu i obyczaiów.

Biegli w naucc przyrodzonych rzeczy dzielą ie na trzy ogólne Klassy, czyli rzędy; to iest: Kopalni, roślin, i zwierząt. Podział rzeczy przyrodzonych.

I. W Klassie rzeczy kopalnych mieszczą się ziemie, zrosłe soki, żywice, sole, kamienie i kruszce.

Ziemie częścią są wapienne, iako: Wapno właściwe, Kredy, Margle, Gipsy. Częścią gliniaste iako: Gliny pospolite, glinki, farby, iły. Częścią piaski, które są: albo miałkie, albo ostre, albo grube, albo się szklniące, i. t. d. Tu też i gatunki ziemi pospolitey należą, iako ogro- Ziemie.

dowe,

dowe, błotne, torffy, darnie, zgniliżny.

Zrosłe soki i żywice.

Ziemne tłustości tęgie, czyli zrosłe soki: zowią się: Bursztyn, Ambra, Gagatek, Asfalta, Kopal, Siarka, Węgle ziemne.

Zywice zaś, czyli tłustości płynne są: Nafta, Petroleum, Maltha, Mumia, i kley ziemny.

Sole.

Sole na różne gatunki podzielać się zwykły, iako to: Kwaśne, Alkaliczne, czyli Ługowe, i Pospolite; te zaś kopane, lub warzone, Saletra, Koperwas, Ałun, Sól lekarska, Ammoniak, Borax.

Kamienie.

Kamienie są w gatunkach rozmaite. Kruche; iako kamień łupny, i osły. Wapniste; iako kamień wapienny, marmury, których gatunków na 600. liczą, dziurkowaty kamień, Mergle, i. t. d. Gipsowe, iako Gips właściwy, i Alabaster. Gliniaste, iako Mydło kopalne, Azbest, Amiant. Szklanego gatunku, iako kryształ, Diament, Topaz, Rubin, Safir, Ametyst, Szmaragd, Achatek, Beril, Jaspis, Opal, i inne drogie kamienie.

Kru-

Kruszce dzielą: na kruszce zupełne i niedoskonałe, czyli pół-metalle. Z kruszców iedne są przednie, iako złoto i srebro; drugie pospolitsze, iako miedź, żelazo, cyna i ołów. *Platina del pinto*, czyli srebro z Platy znayduiące się w górach *Potosi* w *Peru* ma szczególną własność, iż cięższe iest od srebra, a nie daie się tyle klepać i ciągnąć iak złoto. Pół-metalle są płynne i tęgie. Zywe srebro, Antimonium, Galmey, i Zing, z których połączenia z miedzią mosiądz się robi, Kobolt, i Arszenik. Kruszce.

II. Klassa Roślin zawiera nayprzód: wszelkie gatunki zbóż, i owoców łupiną okrytych, które dla handlu i potrzeb ludzkich są nayużytecznieysze. Powtóre: Rośliny, z których rękodzieła i fabryki przydatny materyał maią. Potrzecie drzewa owocowe i te, które dla szczególnych własności, lub skutków użyciu ludzkiemu są i wygodne. Poczwarte: wszelkie Rośliny lekarskie, sklepowe, ziołami i korzeniami zwane. Rośliny.

III. W trzeciey Klassie zwierzęta dzielą naturaliści na ośm głównych gatunków. 1. Zwierzęta sierciste, o 4. nogach, które się żywe rodzą i Zwierzęta

ssą, a u nóg maią kopyta, lub palce. 2. Zwierzęta pierzaste, iako Ptastwo, wylęgaiące się z iay maiących twardą skorupkę. 3. Wielkie morskie ryby, maiące skórę gładką, rodzące się żywo i ssące. 4. Gatunek zwierząt łuską, lub skorupą pokrytych i czwornogich, a które się z iay mnożą. 5. Zwierzęta bez nóg łuskowate, i skrzeliste, iako ryby, które się z ikry, czyli małych iaiek mnożą. 6 Owady, które są opatrzone członkami i skórką ściągaiącą się i wyprężaiącą, i powiększey części, albo się w inne przeistaczaią zwierzęta, albo z iaiek i nie podobnego robactwa się rodzą. 7. Zwierzęta w skorupach rozmaitych zamykaiące się zupełnie, lub kryiące, a i te z iay się mnożą. 8 Rozlicznego gatunku robactwo, maiące cząstki pokrycia sztucznie składane, i mniey lub więcey członków, a rodzące się z nasienia.

Rodzay ludzki. Względem rodzaiu ludzkiego niektóre tylko ogólne uwagi przytoczyć użyteczną zda mi się bydź rzeczą. Z doświadczeń statecznie i powszechnie postrzeganych okazuie się, że pospolicie liczba rodzących się przewyższa zawsze liczbę umieraiących, a ztąd wypada, iż rodzay ludzki co-

raz

raz się bardziey pomnaża. Bez wątpienia ziemnokrąg 3,000. millionów ludzi nie iuż wygodnie pomieścić, aleby dostatecznie wystarczyć im pożywienia zdołał. Z tym wszystkim ledwie trzecia część tey liczby rzeczywiście się znayduie. Trwałość iednego pokolenia niezwykła się wyżey rachować nad lat 33. bo lubo iest wielu, którzy te lata przeżyią, ale natomiast liczyć należy większą daleko liczbę dzieci w młodym wieku schodzących. Ztąd wnosić można, i tak rachunek wynika, że pokolenie ludzkie co lat 33. odmienia się i nowe nastaie, i że w tym przeciągu 1,000. millionów ludzi się rodzi, i tyleż umiera. Zatym na ieden rok umiera ludzi 30 millionów, co dzień 82,000. co godzina przeszło 3,400. co minuta 60. co secunda ieden człowiek. Rzeczą iest pewną i dowiedzioną z metryk Chrztów, i zapisywaney regularnie po wielu Państwach liczby dusz się rodzących, iż pospolicie więcey się rodzi Chłopców, niżeli dziewcząt, i naypowszechniey w stosunku 1,050. Chłopców do 1,000. dziewcząt; ale znosi się ta nierówność w liczbie, gdyż znowu przeciwnie i naturalną śmiercią i przypadkową więcey męszczyzn, niż kobiet umiera. Liczba umarłych do

ro-

rodzących się iest w stosunku 10. do 12. Gdyby ludzie nie umierali, obeymowałaby ziemia dzisiay przeszło 173.000. millionów. Ponieważ zaś ląd ma przynaymniey 1587. bimillionów stop kwadratowych, zaczym wypadałoby na każdego człowieka 9,100. stop kwadratowych ziemi. Mila kwadratowa ziemi rodzącey zboże utrzymywać wygodnie może 1,390. Osób. Z tym wszystkim żaden Kray tak wielkiey ludności nie ma. Z tysiąca żyiących potrzeba liczyć na rok 28. umarłych. Wielość urodzonych dzieci oboiey płci ma się do liczby mieszkańców tegoż Miasta, lub kraiu iak 1. do 28. Z 700. urodzonych dzieci w iednymże roku, na drugi rok niezostanie żywych iak 560. w dziesiątym roku liczyć ich można 445. w dwudziestym 405. w czterdziestym 300. w sześćdziesiątym 190. w ośmdziesiątym 50. w dziewięćdziesiątym 5. w setnym ledwie ieden. Z 26. małżeństw, dorosłych ludzi, którzyby doyrzałego wieku doszli, niezostaie się więcey iak ośm. Lubo rachunek takowy nie iest niezawodny, można go iednak brać za naybliższy prawdy.

ROZDZIAŁ III.

Opisanie Polityczne Ziemi.

GEografia Polityczna uważa ziemię, ile zamieszkaną od ludzi. Zgromadzenie ludzi w iednymże kraiu osiadłych, spólnego używaiących ięzyka, i w tymże nazwisku zawartych *Narodem* się zowie. Naród co do oświecenia, praw swych i zwyczaiów, iest albo *obyczaynym*, albo *dzikim*. Wszystkie Europeyskie Narody za obyczayne poczytać można, lubo nie w iednymże oświecenia stopniu, gdybyśmy Francuza z Łapończykiem, Anglika z Tatarem porównywać chcieli. Dzikich, to iest: niemaiących żadnych nauk, praw pisanych i rządu niemało ieszcze trzy inne części świata liczą. Są i *Błąkaiące się* Narody, które lub stałych siedlisk nie maią, ale tylko swe tabory z iednego mieysca na drugie przenoszą, iako Tatarowie w Nubii, Abissynii i. t. d. lub tylko wśrzód obcych tułaią się Narodów, iako Zydzi, Cyganie, i.t.d. Co do obszerności granic, i ludności Mieszkańców dzielemy Narody na *wielkie*, *śrzednie*, i *małe*. Wielkiemi są

Co są, i wielorakie Narody?

są Rossya, Chiny, Turcya, Francya, Polska, Brytannia, i. t. d. śrzedniemi Hiszpania, Portugallia, Szwecya, Prusy, Dania, i. t. d. małemi Hollandya, Sycylia, Szwaycary, Krym, i. t. d.

O Państwach i rozmaitości ich rządów, tytułów, i. t. d.

Narody pod iednymże prawem i Rządem żyiące *Państwa* składaią. Różnią się 1. Co do panuiącey zwierzchności. Jedne są *Udzielne*, które względem władzy prawodawczey i wykonywaiącey, zwierzchności innego Państwa niepodlegaią. Drugie *Nieudzielne*, lub *Lenne*, które pod opieką obcey mocy, lub w obowiązku podległości iakiey zostaią. Trzecie *Hołdownicze* płacące daninę, i od woli obcego panowania we wszystkim zawisłe. 2. Co do sprawowania nayważszey władzy. Gdzie moc iednego określona prawem i zwyczaiem włada rząd *Monarchiczny*, gdzie władza naywyższa w rękach iest możnieyszych Panów *Arystokratyczny*, gdzie gmin ią sprawuie, *Demokratyczny* się zowie. Absolutyzm zaś, gdzie wola, lub przywidzenie Despoty, czyli Tyrana iedynym iest prawidłem rządu, tu się liczyć nie może, bo iest w rzeczy samey na złe tylko władzy naywyższey i nieprawym użyciem. Naypowszechnieyszy Rząd iest złożony z trzech zwyż wspomnionych

ga-

gatunków. Ztąd wypływa podział Państw na *iedynowładne*, i *wolne*; pierwsze Cesarstwa, Królestwa, Xięstwa, i. t, d. drugie Rzeczypospolite się zowią. W Państwach iedynowładnych obeymuią Panuiący rząd, naywięcey przez następstwa; w wolnych zawsze przez Elekcyą. Następstwo, albo nie iest określone prawami, iak w Rossyi, albo tak opisane, iż panuiący Synowi tylko, lub naybliższemu z Familii Tron zostawić może, iak w Hiszpanii, Francyi, i. t. d. Elekcyi rozmaity iest w różnych Państwach sposób. 3. Różnicę Państw, co do tytułów, któremi się ich Panuiący szczycą, sam zwyczay dawanych im nazwisk wskazuie. Jako to Cesarstwa, Królestwa, Arcy-Xięstwa, Xięstwa, i. t. d. 4. Względem zachodzących między Państwami związków. Państwa więc te sprzymierzonemi zowiemy, które złączone są Traktami, i przez umowę zobopólną przyięły obowiązki Alliansu, i wzaiemney pomocy do prowadzenia woyny zaczepney i odporney. Takiemi są 4. Potencye Burbońskie ziednoczone Przymierzem Familii R. 1761. Takiemi Prusy, Anglia, i Hollandya złączone Traktatem Alliansowym Roku przeszłego 1789. W takowym iednak sprzymierzeniu się, Państwa niemięszaią się wzaiem

do

do wewnętrznych rządów i praw swoich. W innym rodzaiu iest sprzymierzenie się tych Państw, które wspólny maiąc, rząd, Prawa, i interessa, iedno polityczne składaią ciało, iako Polska i Litwa; Anglia i Szkocya i. t. d, lub mimo praw szczególnych, w tym co dobra i rządu powszechnego się tycze, iedne od drugich zależą, iako Prowincye Hollenderskie, Kantony Szwaycarskie Stany Ziednoczone Amerykańskie, i. t. d. Naywiększą dziś różność między Państwami czyni stopień potęgi, w którym zostaią. Potęga od obszerności i ludności Kraiów, mnogości woysk bitnych, obfitości bogactw, i. t. d. zależy.

Podział Państw względem Kraiów i Obywatelów.

Państwa dzielić się zwykły względem kraiów i Obywatelów. Podział kraiów iest rozmaity. Rzesza Niemiecka na Cyrkuły, Francya na Wydziały, Anglia na Hrabstwa, Szwaycarya na Kantony, Hiszpania, Hollandya, i. t. d. na Prowincye, Rossya na wielkorządztwa i Uiezdy, Polska na Województwa, Ziemie i Powiaty, się dzieli, i. t. d. Co do Obywatelów; ci w każdym rządnym Państwie dzieleni bywaią na osobne stany, różniące się urodzeniem, obowiązkami, i przywileiami im służącemi. Naywłaściwszy

wszy ich iest podział na Szlachtę, Mieszczan, Rolników. W Anglii iest Stan wyższy i niższy, we Francyi Duchowny, Szlachecki i Mieyski, we Szwecyi Szlachecki, Duchowny, Mieyski i Rolniczy, w Wenecyi Szlachecki i Mieyski. w Rzpltey Amerykańskiey Stan ieden bez różnicy wszystkich Obywatelów, w Polszcze lubo trzy Stany się liczą, to iest: Król, Senat, i Szlachta, właściwie iednak Szlachta tylko są Stanem. Tam gdzie Panuiący wszystkie udziały władzy naywyższey pod moc swoią zagarnęli, wszyscy Obywatele ieden Stan poddanych prawie bez różnicy składaią. Jako w Państwach Austryackich, Prusiech, Rossyi, i.t.d.

Co Naród winien Zwierzchności.

Na iakieżkolwiek bądź Stany dzielą się Obywatele, wszyscy iednak względem swey naywyższey Zwierzchności iedneż maią obowiązki i należytości; wszyscy zarówno Rządowi i Prawu podlegać powinni. Winna zaś naprzód Zwierzchność Naywyższa czuwać nad beśpieczeństwem i wewnętrznym każdego Obywatela w szczególności, i zewnętrznym całego Narodu, bronić każdego tak przeciw pokrzywdzeniom wspoł-Ziomków, iako i napaści obcych. Zkąd wypływa potrzeba sprawiedliwości w sądach,

mocy w woysku. Powtóre winni są starać się o rozszerzenie powszechnego oświecenia w kraiu, a przeto nadgrody, pomoc, i opiekę naukom i użytecznym wynalazkom. Potrzecie obowiązkiem iest Zwierzchności, zawiadywać dochodem i wydatkiem Skarbu publicznego, i strzedz nayrpilniey iego całości. Poczwarte łożyć dochody publiczne na powszechny tylko użytek i dobro Kraiu.

Obowiązki Zwierzchności.

Wzaiem należy się Zwierzchności od Narodu, aby siłę i wolę iego powszechną zupełnie sobie powierzoną miała. Przeto wypowiadanie woyny, zawieranie Traktatów, władza sądzenia, stanowienie praw, pilnowanie ich wykonania, w iey bydź mocy powinny, iako śrzodki do utrzymania bespieczeństwa zewnętrznego i wewnętrznego. Powtóre, aby miała moc stanowienia podatków, i wyciągania onych z dochodów Obywatelskich. Potrzecie, aby iey nadgroda przyzwoita i pewna od Narodu opatrzona była, dostateczna iego potrzebom, i powadze okazałey, iakiey dostoyność iey wymaga.

Ogólne prawa i powinności Narodów.

Jako zaś przyrodzona iest społeczność między Obywatelami iednegoż Narodu, tak równie przyrodzony mię-

między Narodami związek zachodzi. Bo czym iest człowiek względem człowieka, tym Naród względem Narodu. Ztąd wypływa, że potrzebuie Naród ieden od drugiego beśpieczeństwa w użyciu własności i wolności swoiey. Powtóre pomocy wzaiemney, lub dobroczynney. Potrzecie rzetelności w dotrzymaniu umów. Z potrzeb wynikaią wzaiemne ich dla siebie powinności. Pierwsza aby nieukrzywdzać w niczym wolności i własności obcego Narodu. Druga, aby nieużywać mocy przeciw innym Narodom, tylko w potrzebie sprawiedliwey obrony swoiey, lub innego Narodu. Trzecia, nieublizać innym pomocy, zwłaszcza zostaiącym w przypadku nieszczęścia i klęski. Czwarta, przestrzegać, aby zawarte z innemi Narodami umowy iak nayściśley zachowane były. (a)

W Narodach ieszcze postrzegamy ich obyczaie, religią, ięzyk i postać zewnętrzną.

1mo. Rząd każdego Narodu wpływa w powszechny sposób iego myślenia; — Różność obyczaiów w Narodach.

[a] Dokładnieyszey i obszernieyszey w tey mierze wiadomości, z Prawa Politycznego i Narodów zasięgnąć można.

ślenia; sposób myślenia stanowi obyczaie, i właściwy ich nieiako charakter. Przekonanie, które nam rozum czyni, że w miarę oświecenia polepszać się obyczaie Narodu powinny, częstokroć się z doświadczeniem niezgadza, ieźli grzeczność powierzchowną, od wewnętrzney dobroci, która na przymiotach serca zależy, rozróżniać będziemy. Rzymu i Grecyi, równie dawne iako i spółeczne, a nawet i oyczystego kraiu przykłady, tegoby nam dowiodły. Wiele też od własności powietrza, sposobu życia, i rodzaiu zabaw zależy. Ztąd więcey męstwa i surowości w obyczaiach Narodów północnych, niżeli południowych; więcey prostoty i dobroci w obyczaiach Narodów rolniczych, niżeli handlowych, i. t. d. Chcąc zaś dokładne uczynić sobie wyobrażenie obyczaiów Narodu iakiego, nieszukaymy ich w Miastach stołecznych, gdzie pospolicie zepsucie panuie, ale owszem w odległych od Stolicy Prowincyach. Ztąd błądzą owi wędrównicy, którzy piszą o obyczaiach Narodów z przypatrzenia się im w Miastach Stołecznych, które zwiedzili. Ani słysząc o wadzie w obyczaiach Narodu iakiego, sądzić potrzeba, aby każdy w nim Obywatel bez braku oney podlegał. Panuiąca

skłon-

skłonność w większey liczbie, ogólny Charakter stanowi. Ztąd przysłowie niesie Greczyn chytry, Azyanin rozwiązły, Włoch mściwy, Francuz płochy, Anglik dumny, Rusin uparty, i. t. d. Ale takowe przysłowia częstokroć z powieści gminnych początek swóy biorą. Są, którzy różność obyczaiów nietylko do Narodów, Prowincyi i Powiatów, ale i do szczególnych pokoleń ludzkich rozciągaią.

Nie wchodząc w wyliczanie sekt drobnych, te są głównieysze Religie, we 4. Częściach świata panuiące:

W *Europie* prawie całey Religia Chrześciańska panuie. Ta naprzód na Kościół Łaciński i Grecki się dzieli. Wiarę Katolicką Rzymską wyznaią Włochy, Hiszpania, Portugalia, Francya, Polska, Węgry, Czechy, Austrya, Niderland, i wiele Kraiów Rzeszy Niemieckiey. Sekta Protestantów zawiera 1. naukę Lutra panuiącą w Szwecyi, Danii, Prusiech, i częściach północnych Niemiec. 2. Naukę Kalwina, za którą idą Szwaycary i Hollandya. Można tu przydać Religią Anglikańską, która kilka Sekt osobnych obeymuie. Grecki Kościół rozpościera się w Moskwie, Rusi i Grecyi. Wiary Mahometańskiey, czyli

O Religiach panuiących.

Muzulmanizmu gniazdo iest w Turczech, gdzie panuie Sekta Omara, naypierwszego z Kalifów czyli następców Mahometa. Persowie zaś trzymaią się Sekty Alego, i pierwsze sobie do Kalifatu prawo roszczą. W *Azyi* Religią Chrześciańską obrządku Greckiego i Ormiańskiego wyznaią wszędzie Moskale, Grecy i Ormianie, to iest: w Syberyi, Georgii i Armenii. Mahometyzm Sekty Omara panuie w Arabii, Turcyi Azyatyckiey, w znaczney części Tartaryi, i aż się do Mogołu rozpościera. Sekty Alego Persowie tylko słuchaią. Gwebrowie, czyli Persowie, których maią za potomków dawnych Persów, trzymaią się Religii Zoroastra, czyli czci ognia. Znayduią się w Persach i Indyi. Bałwochwalstwo, mniey lub więcey grube pozostaie ieszcze w reszcie Azyi, w Chinach, Japonii, i części Tartaryi. W *Afryce* Mahometyzm panuie w tych wszystkich Kraiach, w których mówią ięzykiem Arabskim. Sekta Jakobitów Kościoła Greckiego rospościera się w Nubii i Abissynii. Bałwochwalstwo zaś w innych się częściach Afryki utrzymuie. W *Ameryce* kraiowi Rodacy są ieszcze bałwochwalcami, nie wielu Chrześciańską Religią przyięło. Osady zaś Europeyskie wyznaią wiarę tych

Kra-

Kraiów, z których tam przeniesione zostały. W Stanach Ziednoczonych, zupełna dla wszystkich Religii wolność, naywięcey iednak Kwakrów, kt rych Sekta urodziwszy się w Anglii, w Prowincyi Pensylwanii swą stolicę założyła.

Niegdyś Narody na ięzyki dzielono: i wrzeczy samey każdy Naród ma swóy iezyk osobny, i ieźli nie zupełnie inny, to przynaymniey w składaniu wyrazów, lub wymawianiu różnigcy się. W powszechności dzielić trzeba ięzyki na pierwotne i pochodne. Pierwotne są: Hebrayski, Grecki, Łaciński, Teutoński, Słowiański, Chiński, Tatarski, Afrykański, Murzyński, Mexykański, i. t. d. Z tych wielka liczba pochodnych wypływa. Z Hebrayskiego idzie Arabski, i dziś mało znane Chaldeyski i Syryiski. Greckim, łubo bardzo odmiennym, mówią Wyspiarze Archipelagu, i mieszkańcy dawney Grecyi, i części Azyi mnieyszey. Z Łacińskiego pochodzą: Włoski, Hiszpański dzielony na Kastyllański i Portugalski, Francuzki, i naybardziey oddalony od niego Litewski. Z Teutońskiego początek wzięły Niemiecki, Hollenderski, Flamandski, Angielski (który wiele z Francuszczyzny i Łaciny

O ięzykach pierwotnych i pochodnych.

prze-

przeiął) Duński, i Szwedzki. Ze Słowiańskiego utworzyły się: Moskiewski, czyli Ruski, Polski, Czeski, Morawski, Wołoski i Dalmacki. Chińskim mówią w Chinach, Japonii, Indyi, i Wyspach pobliższych, lubo bardzo odmiennie. Chińczykowie i Japończykowie iednegoż w pisaniu używaią charakteru, ale też litery inne u nich maią znaczenie. Rachuią w tych ięzykach do 80. tysięcy liter, co nie iest rzeczą dziwną, gdy każdy charakter wyraz oddzielny znaczy. Z tym wszystkim 214. tylko iest pierwotnych zgłosek, od których inne pochodzą. Tatarski, Arabski, Turecki, i Perski ięzyk iednakowym charakterem się piszą od prawey ręki do lewey. Turecki nie różni się od Tatarskiego, tylko, iż ma wiele wyrazów pożyczonych z Arabskiego i Perskiego. W Afryce każdy prawie Naród ma swóy ięzyk właściwy, o których iako nam nieznaiomych nic pewnego twierdzić niemożna; w Egipcie po Arabsku mówią, a Murzyńska mowa nayrozleglеyszą iest w tey części świata. W Ameryce iest liczba także szczególnych ięzyków, iako to: Peruwiański, Mexykański, Amazoński, Guyański, i. t. d. Europeyczykowie sprowadzaiąc swe do tey części świata osady, i ięzyki swoie

zna-

znaiomemi tam uczynili. Jak w Europie, tak i w innych częściach świata, wiele iest takowych ięzyków, których iakieby były pierwotne, dostrzedz śladu nie można. Naywięcey zdaie się bydź takich, które z mieszaniny kilku powstały. Takiemi są Węgierski, Łotewski, Finlandski, Jlliryiski, Irlandzki, i. t. d. Zwycięzcy starali się zawsze wprowadzić swóy ięzyk do kraiów podbitych. Rzymianie narzucali swą mowę, prawa i zwyczaie zdobytym Prowincyom. Narody też odmieniaiąc swe siedlisko, i do obcych się kraiów przenosząc, odmieniały razem i przeistaczały rodowitą mowę.

Dzielić też ieszcze ięzyki się zwykły na zachodnie i wschodnie. Te, które w powszechności zachowuią iakąś cechę iednegoż początku, *zachodniemi*; Te, które raczey z ięzyków Azyatyckich pochodzą, *wschodniemi* się zowią: Pierwsze są pospolite całey prawie Europie, drugie u Azyanów i Afrykanów są w używaniu. *Martwe* ięzyki nazywamy te, których niegdyś, iako oyczystey mowy, używały Narody, dziś iuż nieznayduiące się. *Zyiące* są te, które są w używaniu trwaiących dotąd Narodów. Tak Łacina, Greczyzna,

i. t. d.

i. t. d. są martwym, i ludzi tylko uczonych ięzykiem. Zyiącemi wszystkie Narody mówią.

Barwa i postać zewnętrzna Narodów.

Względem barwy, czyli cery dzielą się Narody na białe i czarne. W pierwszych rzędzie liczemy białych wcale, śniadych, oliwkowych, żółtawych. W drugich liczbie są czarni, podgorzeli, czarniawi i brunatni. W *Europie* wszyscy niemal mieszkańcy są bieli, Lappończykowie czerwono-śniadzi, Tatarowie brunatni nieco. W *Azyi*, białey cery są Georgianie, Czerkasowie, Anatolczykowie, Persowie, Ormianie, i Chińczykowie w części Północney; zaś Mieszkańcy Wysp na południe leżących, i na morzu Indyiskim, Arabowie, Chińczykowie południowi i inni cerę maią podgorzałą. Indyi wschodnich Obywatele są żółtawi. W *Afryce*, cera czarna panuie we wszystkich iey Kraiach; Mieszkańcy iednak wysp, i pobrzeżów wschodnich są cery tylko przypaloney, nayczarnieyszy ma lud Etiopia, Nubia, Loango, Angola, i. t. d. *Amerykanów* cera ma kolor miedziany; mieszkaiący w częściach wschodnich są barwy śniadey, a czarniawi w Kraiach leżących na zachód.

Nie-

Niemnieysza iest różnica Narodów co do postaci, Trzy są iey gatunki. Postać Europeyska, Azyatycka i Afrykańska. Europeyczyków dzielą Geografowie na dwie części. Włosi, Hiszpanie, Francuzi, Portugalczykowie, i inni mieszkańcy południowey lub wschodniey Afryki maią wzrost śrzedni, nos długi, włos czarny. Zaś Anglicy, Polacy, Niemcy, Moskale, Szwedzi, i inne północne Narody maią wzrost wyższy, twarz podługowatą, nos mierny, włos iaśnieyszy. Azyanie południowi tegoż są kształtu, ale północni, iako to: Gronlandczykowie, Samoiedy, Nowozemlanie, i wszyscy mieszkańcy pod temiż strefami położeni, iako to Lappończykowie w Europie, Eskimczykowie w Ameryce, i. t. d. maią głowę ogromną i wcale płaską, wargi wydęte, nos wklęsły, włos czarny, wzrost mały, bo nie wyższy nad półpiątey stopy. W Azyi kształt Chińczyków iest szczególny, twarz płaska, nos mały, oczy okrągłe, broda rzadko zarastaiąca, wzrost mierny. Do tey postaci należą Tatarowie Azyatyccy i mieszkańcy wysp na morzu Indyiskim. W postaci Afrykanów głowa okrągła, nos spłaszczony, usta czerwone i szerokie, włos zupełnie podobny do wełny. Amerykanów większa część zwła-

szcza

szcza ku północy leżących do Europeyczyków, lub Azyanów wpostaci są podobni.

Jako Narody barwą, cerą, postacią, ięzykiem i. t. d. tak ludzie w iednymże Narodzie, postacią zewnętrzną, i wzrostem, sposobem życia i obyczaiami się różnią.

Ludność Kraiów. Uważaiąc ludność Kraiów tak w dawnieyszych iako i poźnieyszych wiekach, daie się widzieć że szczupłe w swych granicach Prowincye zawsze więcey liczyły mieszkańców, niżeli obszerne Państwa w stosunku rozległości swoiey. Rząd bowiem tamtych może łatwiey dać baczność na publiczne potrzeby, wyrządzać rychleyszą dla każdego Obywatela sprawiedliwość, a przeto dogodnieyszy iest szczęśliwości powszechney, którey miarą iest ludność. W wielkich zaś Kraiach podzielona naywyższa władza na liczne części, i sprawowana przez namiestników, którzy częstokroć w urzędach własnych tylko korzyści szukaią, którzy albo przez nieudolność, albo przez niesprawiedliwość zawodzą panuiących zaufanie, a przez zdzierstwa i uciemiężenia, ludzi z maiątku, Kray z ludzi ogołacaią. Nadto w obszerney rozległości

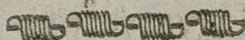
nie,

niepodobna, aby się nieznaydowały okolice nieprzydatne zamieszkaniu ludzkiemu. Rząd wolny i Demokratyczny, iż sprzyia naywięcey rozplenieniu się ludzi, dowodem są ninieysze i starożytne Rzplte. Despotyzm użyciem arbitralnym swey władzy gnębi i wytępia mieszkańców, a tysiące ich częstokroć uroieniu swemu w przedsięwziętych woynach poświęca. Woyna zaś iest naysroższą klęską rodzaiu ludzkiego. Nie znały Rzplte Ambicyi, iaka iest właściwa samowładzcom rozszerzenia granic Panowania swoiego. Różnicę co do ludności nie małą stanowi położenie Kraiu wygodne dla handlu, sposobne do wyżywienia łatwego znaczniejszey liczby przez obfitość płodów ziemnych. Płonne piaski, zgniłe bagna, mchem porosłe góry nie są od natury przeznaczone ludzkim osadom. Przemysł tylko i handel, a przytym wolność, zdołały na osuszonym błocku Hollandyi, na wysypisku Wenecyi, w górach Szwaycaryi utrzymać lud mnogi, ten w wygody i dostatki opatrzyć. Nayznacznieysze osady, naywiększe miasta przy wodach spławnych zakładały swe pierwsze siedliska, i naykwitnieysze są w ludność. Wpływa też mocno do ludności powietrze; Gdzie ostra zima przez większą część

roku trzyma w swych więzach zmartwiałą ziemię lodem i śniegiem okrytą, albo gdzie przeciwnie nieznośne upały doskwieraią mieszkańcom, tam znaczney ludności obiecywać sobie nie można. Czytamy w dzieiach, iako dzicz północna szukaiąc wygodnieyszych siedlisk, spychała się wzaiem, i tam swe zakładała tabory, gdzie płodność ziemi i łagodnosć powietrza, łatwieyszego wyżywienia i milszego pomieszkania czyniła nadzieię. Co za wielka różnica? Biorąc równą część ziemi w Europie, gdzie zimna Norwegia pięciu, a zimnieysza Islandya iednego człowieka żywi, na takimże kawałku umiarkowany kray Francyi 153. ciepleysze Włochy 172. mieszańców utrzymuią. Przydać do przyczyn nieludności należy panuiące często w niektórych kraiach truiące powietrze zarazy, iakim podlega Turcya, iakie po kilka krotnie dawniey przechodziły do Polski i Węgier. W poczet ich policzyć także można ospę, która ze 100. Osób 8. pospolicie zgładza; naywięcey zaś przywoźną z Ameryki, a szkodliwą płodności chorobę, która naprzód Hiszpanii, a teraz iuż i innym kraiom znaczne straty zmnieyszonym

roz-

rozpleniemiem ludzi przyniosła. (b) Bezżeństwo w dwoch stanach utrzymywane zwyczaiem i prawem nie małą uymę w ludnosci kraiów sprawuie. Niewola, gnusność i opilstwo, zwłaszcza gorzałczane, iak wielką tamą, lub zgubą są ludności, kray nasz naywięcey doznaie. Niektorzy Pisarze utrzymuiąc daleko większą ludność w starożytnych wiekach, a niżeli iest teraz, śmieli twierdzić z Panem *Montesquieu*, że liczba rodzaiu ludzkiego w ninieyszych czasach, ledwie być może poczytaną za pięćdziesiątą cząstkę tey ludności, iaka była za Juliusza Cezara, ale rozsądny *Hume* w mocnych dowodach fałsz tego twierdzenia okazał.

ROZ-

[b] *Hume* Pisarz Angielski pochodzące z tego źrzodła szkody równa trzem naywiększym biczom rodzaiu ludzkiego: Woynie, powietrzu, i głodowi. W wieku 15. pierwszy raz w Europie ziawiła się ta choroba. Hiszpani Włochom, Włosi Francuzom, ci innym Narodom tey zarazy udzielili.

ROZDZIAŁ IV.

Podział ogólny powierzchni okręgu ziemnowodnego.

Powierzchnia okręgu ziemnowodnego dzieli się na *Ziemie* i *wody*. Ziemie: lądy i wyspy; Wody: rozmaite morza, zawieraią.

Ląd iest troiaki: stary, nowy i mało znany.

Ląd stary, iest część wschodnia okręgu ziemnowodnego, zawieraiąca Europę, Azyą i Afrykę.

Ląd nowy obeymuie tylko Amerykę.

Ląd mało znany, są części południowe Azyi, posunięte ku wschodowi, czyli ziemie, Południowemi zwane, *Terra Australes*.

Wyspy, czyli szczupłe lądy znayduią się po wszystkich niemal morzach; są właściwie wierzchołki gór mniey, lub bardziey obszernych, wodą zalanych.

Mo-

Morza iedne są *wielkie*, które otaczaią lądy, i *wewnętrzne*, które są niejako zatokami, i częściami wielkich.

Wielkie morza są: *Ocean*, który od koła biegunowego północnego do południowego rozciąga się, i ląd stary od nowego oddziela. Srzodek iego między Afryką i Ameryką, *Atlantyckiego Oceanu* ma nazwisko. *Morze Indyiskie* zowie się od przyległego kraiu Indyi, któren oblewa, i na południe Azyi znayduie się. *Morze wielkie*, lub *spokoyne*, *Mare pacificum*, niewłaściwie też południowym, *Mer du Sud* zwane, między Azyą i Ameryką. *Morze Lodowate*, czyli *północne*, *Mare glaciale*, oblewa części północne Europy, Azyi, i Ameryki. Rossyiczykowie w tym wieku wynaleźli Kommunikacyą iego z morzem Chińskim i Japońskim, ale to odkrycie nieprzyniosło pożytku handlowi, dla niesposobnego w tym mieyscu morza do żeglugi.

Morza wewnętrzne, nie są właściwie iak tylko odnogi. Takie są: *Morze Srzodziemne*, *Mare mediterraneum*, które oddziela Europę od Afryki, a przez cieśninę Gibraltarską z Oceanem się łączy. *Morze Baltyckie*, *Ma-*

re Balticum, oblewa Niemcy północne, Prusy, Kurlandyą, Inflanty, Finlandyą, Szwecyą, i Danią. *Morze czarne*, *Pontus Euxinus*, między Cyrkassyą, Georgią, Natolią, Turcyą Europeyską. *Morze białe*, przypiera do brzegów Tartaryi. *Morze Egeyskie*, *Archi Pelagus*, między Turcyą, Azyą mnieyszą i Kretą. *Morze Zabachskie*, *Palus Mæotidis* na północ morza czarnego, między Azyą i Europą. *Morze Czerwone*, *Sinus Arabicus*, między Arabią i Afryką. *Morze Jońskie Jonius Udo*, przytyka do Sycylii, Kalabryi i Morei. *Morze Adryatyckie*, *Mare Adriaticum*, między Włochami i Dalmacyą. *Morze Bretońskie*, *Oceanus Britannicus*, *la Manche*, między Anglią i Francyą, którego część wąższa ku północy, zowie się *Pas de Calais*, i. t. d. Jednoż morze różne miewa nazwiska podług Państw, których brzegi oblewa. Tak morza północnego części Niemieckie, Angielskie, Duńskie, Moskiewskie, Norwegskie, Szwedzkie. Południowe morze przy brzegach zowie się: Kafrerskie, Kongańskie, Zangwebarskie, i. t. d.

Cieśniny morskie znacznieysze są: *Waygatz* między lądem i wyspą Nowey Zemli. *Sund* przy wniyściu morza Bałtyckiego, między Danią i

Szwe-

Szwecyą. *Kanał S. Jerzego* między Anglią i Irlandyą. *Pas de Calais* między Francyą i Anglią. *Cieśnina Gibraltarska* między Afryką i Hiszpanią. *Faro di Messina* między Sycylią i Kalabryą. *Dardanelle* między Archipelagiem i morzem Marmara. Kanał Carogrodzki, *Bosphorus Thracicus* łączy Marmarę z morzem Czarnym. Zabach, czyli Przesmyk Kaffeński między morzem Czarnym i Azofskim. W Azyi: *Babel Mandel*, przy wniyściu morza czerwonego. *Ormus* idzie od odnogi Perskiey. *Malaka* przy wyspie tegoż imienia i Sumatrze. *Sondzka Cieśnina* między Sumatrą i Jawą. W Afryce: *Kanał Mozambicki* część południową i północną Oceanu południowego łączy. W Ameryce: *Magellańska* na południe. *le Maire* przy wyspie ognistey *Terra ignis*. *Dawis*, *Hudson* na północ Ameryki.

Wyspy większe. W Europie: Wielka Brytannia, Irlandya, Westerneńskie, Orkady, Islandya, Zelandya, Fionia, Balearskie, Sycylia, Korsyka, Sardynia, Malta, Kandya. W Azyi: Cypr, Rod, Ceylan, Sondzkie, Maldywskie, Japońskie, Maryańskie, Filipińskie, i Moluckie. W Afryce: Wyspy Kapu zielonego, Kanaryiskie, Madera, S. Tomasza,

S. Helcny, Wniebowstąpienia, Madagaskar, Bourbon, Sokotero, wyspa Francuzka i Admiralicyi. W Ameryce: Ziemia Nowa, Cap-Breton, S. Jana, Antykostą, Lukayskię, Antylskie, i Azorskie.

Rzeki główne. W Europie: *Wolga, Don, Dniepr, Dunay, Dźwina, Ren, Wisła, Cisza.* W Azyi: *Eufrat, Tygr, Indus, Ganges, Menam-kom, Kian, Hoan Ho, Amur, Lena, Jenissea, Oby.* W Afryce: *Nil, Medgerda, Gwin, Senegal, Zaira, Kuantza, Zambeza, Kwilimansy.* W Ameryce: *S. Wawrzeńca, Missizippi, Orenok, Maragnon, Madera, Rio de la Plata.*

Jeziora wielkie. *Lago majore* we Włoszech; *Ladoga* i *Onega* w Moskwie; *Ula, Pelepus, Meler, Wenter* w Szwecyi; w Anglii *Winander, i Wittles;* w Szkocyi *Lomond, i Nissa;* w Niemczech Jezioro *Konstancyenskie;* w Szwaycarach *Genewskie,* i.t.d. W Azyi morze *Kaspiyskie* i morze *Martwe,* miane są za Jeziora; *Aral* w Persyi, *Szamay* w Indyach. W Afryce *Marawi* Kafrerskie; *Dambea* Abissyńskie; *Bornou* w Nigrycyi. W Ameryce: *Michigan, Huron, Erya, Ontario* i iezioro *wyższe* są na północ; *Eupata, Tytykata, Paryma* na południe.

Gó-

Góry naywyższe W Europie: *Karpackie*, między Gallicyą i Węgrami; *Alpy*, między Francyą, Szwaycarami i Włochami. *Appenin* wzdłuż i śrzodkiem Włoch się rozciąga; *Pireneyskie* między Francyą i Hiszpanią. W Azyi: *Kaukaz* między morzem czarnym i Kaspiyskim, góry *Armenii*, między niemi nayznacznieysza *Ararat*, *Tibet* na północ Indyi; *Gattes* na pół wyspie Gangiesowey. W Afryce: *Atlas* w części północeny; góry *Xiężycowe* we śrzodku; *Lupata* w Kafreryi. W Ameryce: *Cordillera* wzdłuż morza wielkiego; *Popayan* ku odnodze Mexykańskiey; *Mato Grosso*, w śrzodku lądu.

ROZDZIAŁ V.

O Europie w powszechności.

Europa, lubo naymnieysza z trzech części dawnego lądu, iednak dla ludności i potęgi, dla większego oświecenia i obyczayności mieszkańców, sprawiedliwie między innemi częściami świata pierwszeństwo trzyma.

Początek iey nazwiska, iedni od Europy córki Agenora Fenickiego Króla, drudzy od wyrazu Fenickiego *Urappa*, czyli twarz biała, inni od *Urab*, co w ięzyku orientalnym znaczy *wschodni*, wywodzą. Jakoż właściwie na wschód względem Azyi leży.

Rozległość Europy, wzdłuż bierze się od przylądku *Finisterre*, na zachód Hiszpanii znayduiącego się, aż do cieśniny *Waigatz* na północ ku wschodowi. Długość iey zatym od stopnia 8. do 75. a zstępuiąc na dół ku południowi teyże cieśniny do 78. rozciąga się. Rachuiąc zaś długość od strony zachodniey wyspy Islandyi należącey także do Europy, trzebaby ią brać od 3. stopnia względem pierwszego Południka, do 357. podług pospolitego wymiaru. Szerokość się ciągnie od granicy południowey, czyli przylądku *Matapan* ku północy do przylądku *Nord*, to iest od 36. stopnia, po za 71. Rozległość takowa w milach czyni długości 1,400. szerokości 900. Obszerność, nie licząc w to powierzchni morskich, mil kwadratowych 152,000. wynosi.

Kraie Europy zaymuią klimatów 22. począwszy od końca klimatu czwartego godzinnego do drugiego miesiącznego.

cznego. Co sprawnie, że w stronie południowey na godzin 14. a w naydalszey północney na 2. miesiące dzień ma naydłuższy.

Granice: ze trzech stron morza Europę oblewaią. Na północ morze Lodowate, na zachód Ocean, na południe morze śrzodziemne, na wschód idąc od północy, z Azyą, morzem czarnym, i Archipelagiem graniczy.

Góry. Kray Europy, zwłaszcza ku północy, daleko więcey iest równy, niżeli górzysty. *Karpackie* między Gallicyą i Polską a Węgrami i Xięstwem Siedmiogrodzkim się ciągną. Zaczynaią się od uyścia rzeki Morawy w Szlązku, idą pasmem na wschód ku Rusi Czerwoney. Wstępuiąc w dawną granicę małey Polski biorą nazwisko: *Krępak* i *Tatry*, u Niemców: *Schneeberg*, a niegdyś *Sarmaticæ Rupes*. Daley między Rusią czerwoną, Multanami i Siedmiogrodem, *Bieszczadami* są zwane. *Alpy*, *Alpes*, między Francyą, Szwaycarami i Włochami od granic Francuzkich do odnogi Weneckiey dochodzą, a w swey rozległości rozmaicie są zwane. Obszerność ich 5.625. mil kwadratowych wynosi. *Appennin* przerzyna w podłuż Włochy, ciągnąc się od

Al-

Alpów ku Królestwu Neapolitańskiemu, po cieśninę Włochy od Sycylii dzielącą. *Ofryńskie*, czyli Alpy północne między Szwecyą i Norwegią, i dzielą się na dwa pasma *Dofrefield*, i *Langfield*. *Ryfeyskie*, w Rossyi od białego morza do uyścia rzeki Oby. *Hartz*, czyli Hercyńskie góry; przez Czechy i Niemcy długim łańcuchem się ciągną, w częściach swych różne biorą nazwiska. *Fichtelberg*, *Mons pinniferus*, w cyrkule Frankońskim w Xięstwie Kulmbachskim. *Riesenberg*, *Góra Olbrzymia*, *Montes Cerconesii*, lub *Sudeti* Czechy od Szlaska dzielą. Naywyższe z nich *Riesen* i *Schnee-Koppe*. *Balkan* przerzyna Turcyą Europeyską na część północną i południową. *Monte Sancto*, *Góra Swięta*, czyli *Athos*, w Macedonii. *Pyreneyskie góry*, *Pyrenæi*, oddzielaią Francyą od Hiszpanii, na mil 85. rozległe od morza śzzodziemnego do Oceanu. *Sevennes*, *CewEńskie góry*, *Cebenæ*, we Francyi w Langwedocyi niższey. Góry wyrzucaiące ogień: *Wezuwiusz* w Neapolu, *Etna* w Sycylii, *Hekla* w Islandyi.

Pół wyspy; *Jutland*, *Chersonesus Cimbrica*, która iest częścią Danii leżącą na północ Szwecyi i Norwegii. Krym, *Chersonesus Taurica*, cieśniną

Prze-

Przekopską z Tartaryą się łączy. Morea, *Peloponesus*, na połu'nie Grecyi. Brytannia *mała*, *Armorica*, Prowincya Francyi w stronie zachodnicy. Hiszpania, Portugalia, Włochy, Skandynawia, są też właściwie pół-wyspy.

Przylądki znacznieysze: *Nord-Cap*, lub *Nord-Kyn*, po łacinie *Promontorium Rubæ* w Laponii na północ; *Finisterre*, *Pr. Artabrum*, lub *Nerium* na północ ku zachodowi w Hiszpanii; *Pennas*, *Pr. Rupium*, w Asturyi; *Ortegal*, *Pr. Trileucum* w Galicyi; *Creuz*, *Pr. Aphrodiscum* w Katalonii; *Punta de l'Emperador*, *Pr. Artemisium* w Walencyi; *Palos*, *Pr. Saturni* w Murcyi; *Frafalgar*, *Junonis Ara* w Andaluzyi; *Gates*, *Pr. Charidemum* w Grenadzie; *S. Wincentego*, *Pr. Sacrum*, i *Rocca Sintra*, *Pr. Magnum* w Portugalii: *Lazard*, *Pr. Ocrimum*; *Landsend*, *Pr. Bolerium* w Anglii. *La Hogue*, *Caput Ogæ*; we Francyi w Normandyi. *Capo Corso*, *Pr. Sacrum*; *Rosso*, *Mons Ruber*; *Brigalino*, *Pr. Vagum* w Korsyce. *Tavolaro*, *Pr. Hermæum*; *Orso*, *Pr. Ursi*; *Pola*, *Pr. Cunicularium* w Sardynii. *Rossia*, *Pr. Athenæum*; *Trionto*, *Pr. Triuntum*; *delle Alice*, *Pr. Crimisa*; *Collonne*, *Pr. Lacinium*; *La Nava*. *Orign.no*, *Rizzuto*, *Tria Promontoria Japygum*; *Stillo*, *Pr.*

Cor-

Corcynum; *Buszano*, *Pr. Zephyrium*; *Spartivento*, *Pr. Herculis*; *delli armi*, *Pr Rhegium*; *Sciglio*, *Pr. Scyllæum*; *Palinuro*, *Pr. Palinurum*, te są w Państwie Neapolitańskim. *Faro*, *Pelorus*; *Cefalu*, *Pr. Cephalædium* *Bocco*, *Pr. Lilybæum*; *Passaro*, *Pr. Pachynum* w Sycylii. *Monte Circello*, *Pr. Circæium*, w Stanie Papieskim. *Campana*, *Pr. Populonium* w Xięstwie Toskańskim. *Figalo*, *Pr. Actium*, na wyspie Epiru. *Trepani*, *Pr Rhium*; *Torneza*, *Pr. Chelonites*; *Vostiza*, *Pr. Ægium*; *Gallo*, *Pr Acritas*; *Chiarenza*, *Pr. Araxus*; *Zunchi*, *Pr. Coryphasium*; *Jardan*, *Pr. Ichrus*; *Matapan*, *Pr. Tænarium*, na pół-wyspie Morei. i. t. d.

Wyspy Europeyskie. Na Oceanie: Wyspy Brytańskie, które zawieraią dwie wielkie, i znaczną liczbę małych. Wielkie są: *Brytannia Wielka* na wschód, i *Islandya* na zachód. Małe zaś są: *Westerneńskie*, czyli *Hebrydy*, *Ebudæ*, w liczbie 44. leżące na zachód, i *Orkady*, *Orckney*, w liczbie 32. na północ Szkocyi, *Szotlandskie*, *Schetland*, liczą ich przeszło 90. na północ za Orkadami. *Skandynawskie*, przy brzegach zachodnich Norwegii. *Islandya*, pod pierwszym Południkiem i prawie pod samym kołem biegunowym. Na morzu Baltyckim: Wy-

Wyspy Duńskie: *Zelandya*, *Fionia*, *Laland*, *Femeren*, *Falster*, *Rugia*, *Borholm*, *Oland*, *Gotland*, *Osel*, *Dagha*, *Aland*, i. t. d. Na morzu śrzodziemnym, wyspy *Balearskie*, *Maiorka*, *Minorka*, *Iwika*, *Formentera*, *Kabrera*, na zachód; *Korsyka*, *Sardynia*, *Kaprea*, *Sycylia*, *Goza*. *Lampedoza*, *Malta*, wyspy *Hieryiskie* i *Liparskie*, i t. d. ku śrzodkowi. Na morzu Adryatyckim, *Meleda*, *Lezina*, *Agosta*, i. t. d. ku brzegom Dalmacyi. Na Archipelagu: *Kandya*, *Negrepont*, *Cypr*, *Rod*, *Scarpento*, wyspy *Cyklady* i *Sporady*.

Odnogi; czyli morza wewnętrzne: w części północney Europy znayduie się *morze Białe* rozlewaiące się zatoką na północ Moskwy, i oblewaiące Tartaryą, Laponią Moskiewską &c, *Baltyckie*, które Niemcy zowią *Morzem Wschodnim*, między Niemcami na południe, Rossyą na wschód, Szwecyą na zachód. Z niego zatoki Finlandzka, Ryska i Botnicka wypływaią Odnoga *Murray*, na północ Wielkiey Brytanii. Morze *Gaskońskie*, czyli *Golf de Biscaye*, między Francyą na wschód, i Hiszpanią na południe. *Morze śrzodziemne*, na południe względem Europy, które znowu na kilka się odnóg rozdziela, to iest na odnogę *Lionską*,

di Leons, na południe Francyi; *Genueńską*, na wschód względem poprzedzaiącey; *Wenecką*, między Włochami i Grecyą; *Lepantską*, między lądem Grecyi i Moreą. *Archipelag*, między Grecyą i Azyą. Morze *Marmara*, między Archipelagiem i morzem czarnym. *Morze Czarne*, albo Pont Euxyński, między częściami Europy i Azyi. Morze *Azowskie*, czyli *Zabach*, na północ wschodnią morza czarnego.

Cieśniny: *Waygatz*, cieśnina morza północnego przy uyściu rzeki Oby, międsy kraiem Samoiedów i wyspą Nowązemlą. *Sund*, między Danią i Szwecyą przy wniyściu do morza Baltyckiego, którego panowanie Dania sobie przywłaszcza, i od przechodzących Statków Cło w Helsingorze wybiera, szeroki iest na mil 2. a naywąższy pod Kronenburgiem na poł mili. Daley ciągną się 2. cieśniny: *Belt* wielki na mil 8. i mały na mil 4. szerokie. *Kanał S. Jerzego*, Anglią od Islandyi oddziela. Przesmyk Kaletański, *Pas de Calais*, między Anglią i Francyą. Cieśnina Gibraltarśka, między Hiszpanią i Afryką przy wniyściu morza śrzódziemnego. *Pharo di Messina*, czyli cieśnina Sycyliyska, na morzu śrzódzie-

ziemnym między Królestwem Neapolitańskim i wyspą Sycylią. *Dardanelle*, *Hellespontus*, biorąca nazwisko od dwoch zamków nadbrzeżnych, łączy morze Marmara z Archipelagiem. *Kanał Carogrodzki*, czyni kommunikacyą morza Marmara z czarnym. *Cieśnina Kaffeńska*, czyli *Zabach*, między morzem czarnym i Azofskim.

Jeziora większe. Ladoga, *Onega*, *Peypus*, w Rossyi. Jezioro *Genewskie*, *Lacus Lemanus*, w Szwaycarach na południe. We Włoszech: *Lago maggiore*, *di Lugano*, *di Como*, w Xięstwie Medyolanu; *di Garda* w Powiecie Weronezskim. Jezioro *Konstancyeńskie*, *Lacus Acronius*, w Niemczech w Biskupstwie Konstancyeńskim. *Wenter*, *Meler*, *Ula*, *Pelpus* w Szwecyi. *Wittles mere*, *Winander-mere*, w Anglii. *Zirnitz* w Austryi. *Gopło* w Polszcze. *Łuban*, w Inflanciech, i. t. d.

Rzeki naywiększe w Europie są: *Wolga*, po Łac. *Rha*, w Rossyi, która począwszy od ieziora Wronów, z którego wypływa pod 51. i 52. stopniem długości, a między 56. i 57. szerokości do uyścia swego w morze Kaspiyskie, ubiega mil około 650. Kanał rznięty kosztem Katarzyny II.

łą-

łączy ią z ieziorem Ladogą. *Don*, *Tanais*, ma źrzódło w Prowincyi Rezańskiey, a upłynąwszy na mil 400. uchodzi do morza Azofskiego, więcey nad 500. rzek mnieyszych z nią się łączy. *Dniepr*, *Borysthenes*, wypływa w Rossyi z lasów Wiazmeńskich pod 52. stopniem długości i przebiegłszy na 350. mil kraiu przy Oczakowie łącząc się z ieziorem do morza Czarnego wpada. *Dzwina*, *Rubeo*, *Duna*, także w Rossyi poczyna się pod 57. stopniem szerokości, i przebiegaiąc granicę Polską wylewa się w odnogę Ryską. Inna iest *Dzwina*, w Moskwie uchodzi do morza Białego. *Wisła*, *Istula*, że 3. strug w Xstwie Cieszyńskim pod Miasteczkiem Skoczów, bierze początek, płynie ku wschodowi, potym ku północy się zwraca, i zabrawszy rzek wiele, trzema uyściami, to iest: Karpowką i Nogatem do Haffu, a Leniwką do Gdańskiey odnogi wpada. *Niemen*, *Chronus*, w Litwie do morza Baltyckiego; *Dniestr*, *Tyras*, dzielący Polskę od Multan do morza czarnego; *Prut*, *Herasus*, w Pokuciu do Dunaiu, uchodzą. W Anglii *Tamiza*; we Francyi *Sekwana*, *Rodan* i *Ligiera*; w Szwecyi *Torma*, w Turcyi Europeyskiey *Dryn*, znaczniey-

sze

sze są rzeki. *Dunay*, *Danubius*, wypływa z lasu czanego w Szwabii, i przebiegłszy Niemcy, Węgry i Turcyą Europeyską na mil 450. kilką uyściami do morza czarnego wpadą. W Czechach *Elba*, *Mołdawa*; w Węgrzech *Sawa*, *Drawa*, *Cissa*; w Szląsku *Odra*; w Hiszpanii i Portugalii, *Tag*, *Gwadyana*, *Ebro*; we Włoszech *Po*, *Tyber*, *Adyga*; w Niderlandzie, *Moza*, *Skalda*. W Niemczech *Ren*, poczyna się w Szwaycarach, upływa na mil 300. i pięcią korytami w morzu Niemieckim się topi, i. t. d.

Państw większych i oddzielnych liczy Europa 17. to iest: w stronie północney cztery: 1. Wielka Brytannia. 2. Dania. 3 Szwecya. 4. Rossya. Wśrzodku dziewięć: 1. Francya. 2. Niderland. 3. Stany Generalne Hollenderskie. 4. Szwaycary. 5. Niemcy. 6. Czechy. 7. Węgry. 8. Polska. 9. Prussy. W stronie południowey cztery: 1. Portugalia. 2. Hiszpania. 3 Włochy. 4. Turcya Europeyska.

Pierwsi mieszkańcy. Pierwsi mieszkańcy Europy był to zapewne Lud przychodni z Azyi, który naprzód w Kraiach południowych swe siedlisko założył. Wiadomo że Fenicyanie pierwsi osady swe wprowadzili do Grecyi. Im pier-

wia-

wiastki użytecznych wynalazków i nauk winniśmy. Jakiemi stopniami, i które wprzód kraie zaludnione zostały, ukryte to iest w niewiadomych, lub dla przymieszanych baśni, niepewnych początkach Narodów. Historya bowiem zamiast bydź dokładną w podawaniu potomności tych dzieiów, które rozszerzeniu i u szczęśliwieniu Narodów służyły, stała się tylko wierną w opisywaniu tych, które rodzay ludzki wypleniaią i niszczą. Zdaie się, iż kraie południowe Europy ludnieysze niegdyś były, niżeli są teraz; północne zaś szczupłą miały liczbę i pospolicie dzikich ieszcze mieszkańców. W ninieyszym stanie ludność Europy większą bydź by zaiste mogła, gdyby przez żeglugę, przenosiny do innych trzech części świata, a zwłaszcza Ameryki, i prawie nieprzerwane woyny, niutraciła była wielu mieszkanców i dotąd nieutracała. Przydać należy wygórowany zbytek w kraiach Europy towarzyszący zepsuciu obyczaiów, które słabszemi coraz czyniąc pokolenia ludzkie, nie małe w ich rozplenieniu uszkodzenie przynosi. To niewątpliwa, iż wszystkie kraie daleko większey liczbie mieszkańców pożywienia dostarczyćby mogły. Podług

nay-

naypodobnieyszego do prawdy rachunku 122. millionów dusz Europa liczy.

Wchodząc w naturę znaiomych nam ięzyków, wnieść należy, iż był niegdyś w używaniu pewny ięzyk, który z Łacińskim i Greckim blisko był spokrewniony, a z którego Gocki, Frankoński, gminny Niemiecki, i Skandynawski powstały, z ostatniego zaś Szwedzki i Duński poszły. Z Gockim spokrewnione są: dzisieyszy Islandzki, Szwedzki w Prowincyach dolnych, i podobny ięzyk pospólstwa przy Tatarach nad czarnym morzem mieszkaiącego. Mowa Finlandska i Estońska, nie wiele się różnią, daleko więcey Lapońska. Między temi trzema ięzykami: Węgrów, Wogulców, Syrianów, Permianów, Wocyaków, Czeremissów, Mordwinów i Kondyiskich Ostyaków, widoczne pokrewieństwo zachodzi. Język Litewski od Rzymskich osad przeiął wiele Łaciny pomieszaney z Kurlandzką i Lotewską mową, które obie Słowiańszczyzny są bliskie. Polska, Ruś, Moskwa, Czechy, Jlliryk, Morawa, Luzacya, i część Marchii, mówią ięzykiem z Słowiańskiego pochodnym. Dawna Jlliryiska mowa, która dotąd nie iest ieszcze umarłą, wcale od Słowiań- Języki.

wiań-

wiańskiey iest różna. Bulgarowie z dawna Słowiańszczyznę do swego ięzyka przeięli. Wołosi pobratymcy Bulgarów, mieszaią coś z Łaciny do rodowitey mowy, co osadom i przebywaiącym tam niegdyś wygnańcom Rzymskim przypisać należy. Włoski ięzyk odrodził się z Łacińskiego na króy Romaneski przerobiony, iaki daie się czytać w dawnych Romansach, a dotąd używany iest u Gryzonów w stylu Sądowym. Język starożytny Celtów, czyli Gallów ieszcze w niższey Bretannii, w Xięstwie Walezyi, u Górolów Szkockich i Irlandskich utrzymuie się Z pomieszania iego z mową Łacińską i Frankońską, Francuszczyzna początek wzięła. W Hiszpanii mówiono niegdyś Kantabryiskim ięzykiem, który do dziś dnia w Biskai, Gwipuskoi, Alawie, w częściach Nawarry, w Powiatach Francuskich Labour i Soule iest w używaniu; Język dzisieyszy Hiszpański, czyli Kastyllański, od którego więcey Kataloński, niżeli Portugalski się różni, iest mieszaniną utworzoną z Kantabryiskiego, Łacińskiego, Gockiego, Fenickiego, Kartagińskiego, i Arabskiego ięzyków. Mowa Angielska iest w istocie taka, iaką Anglowie, Saxonowie,

In-

Iutlandczykowie i Fryzowie w piątym wieku z sobą do Brytanii przynieśli, ale i od Sąsiadów wiele wyrazów przeięła. Greczyzna dzisieysza nowa, którey teraz w Grecyi Tureckiey używaią, iest zepsutym dawnych Greków ięzykiem. Tatarski i Turecki ięzyk prawie się nie rożnią, ale oba wiele wyrazów od Persów i Arabów maią.

Religia Chrześciańska iest panuiącą w całey prawie Europie, iako się iuż wyżey mówiło.

Rząd Państw Europeyskich iest rozmaity. *Monarchiczny*, w Hiszpanii, Portugallii, Węgrach, Czechach, Prusiech, Danii, Szwecyi, i Piemoncie. Miany iest pospolicie za *Despotyczny* w Rossyi, i Turczech. *Arystokratyczny*, w Wenecyi i Genui. *Demokratyczny*, w Genewie, części Szwaycar, i w Stanach Hollenderskich. Rząd Angielski, gdzie Król i Parlament sprawuią interessa Narodu, *mieszanym* się zowie. Do niego w podobieństwie Rząd Polski się zbliża; a Francuski prawodawstwo republikantskie z władzą wykonawczą Monarchiczną w nowey swey Konstytucyi połączył.

Znacznieysi Panuiący w Europie są: Jeden Monarcha Duchowny to iest: Papież; Trzech Cesarzów: Niemiecki, Rossyiski i Sułtan Turecki; Dwunastu Królów, lub przynaymniey Państw, w których Panuiący tytuł Króla maią. Polski, Francuski, Angielski, Portugalski, Hiszpański, Pruski, Szwedzki, Duński, Czeski, Węgierski, Sardyński, i Neapolitański. Jeden Arcy-Xiążę, to iest: Austryacki. Jeden Wielki Xiążę Toskański. Wielu Xiążąt, iako to: Kurlandzki, Parmeński, Modeński, Monaceński, i. t. d. Ośm Rzeczypospolitych, których cztery są większe, iako: Hollandya, Szwaycary, Wenecya, Genua; cztery mnieysze, to iest: Genewa, Luka, San-Marino we Włoszech, i Raguza w Dalmacyi.

XIĘGA II.

O Północnych Państwach Europy.

ROZDZIAŁ I.

DANIA.

Dannemark, Dania, leży na północ Niemiec, od których ią rzeki *Eyder* i *Lewensaue* oddzielaią. Na zachód ma morze północne, na północ *Schager-Rack*, na wschód *Skanią* Prowincyę Szwedzką i morze Baltyckie. Składa się to Państwo z kilku wysep wielkich i małych i iedney pół-wyspy. Morza, które ie oblewaią, trzema sławnemi cieśninami się łączą, to iest: *Sund*, który ie od Szwecyi odłącza, przy *Helsingor*, ma szerokości 1,331. sążni, czyli półtory mili i służy przechodowi okrętów płynących z północy na morze Baltyckie. *Wielki Belt*, między wyspami Zelandyą

Położenie i rozległość Kraiu.

dyą i Fionią. *Mały Belt*, Fionią od Iutlandyi dzieli. Rozległość Kraiu na 11,676. mil kwadratowych wynosi.

Powietrze Płody Kraiowe.

Powietrze w Prowincyach północnych iest zimne i ostre, w południowych dosyć umiarkowane, w śrzednich grube i niezdrowe; Pospolicie iest nie stałe dla wielości odmiennych wiatrów, które przecie powietrze oczyszczaią. (a) Grunta po większey części niskie, równe i urodzayne; obfite w zboża, chmiele, grochy, lny, konopie, kmin, i drzewa owocowe. Bydła żywią dostatek; Konie Duńskie są zachwalone, nay-więcey ich z Xięstwa Slezwickiego wychodzi. Brzegi morskie, ieziora i rzeki dostarczaią ryb do użycia i handlu. Niezbywa na soli warzoney w Iutlandyi, maią też kopalnie kredy, i glinek farbierskich: w górach Norwergskich rudy srebrne, miedziane i żelazne znayduią. Lasy w drzewach zdatnych do budowli okrętów znaczny Duńczykom pożytek przynoszą.

Ludność.

Ludność kraiów wynosi do 2,200,000. którą uważaiąc względem ich

[a] Duńczykowie podlegaią Szkorbutycznym chorobom, ale te, nie tak własności powietrza, iak częstemu używaniu mięsa słonego przypisuią.

ich obszerności, wypada na milę kwadr. dusz 188. W całym Państwie Duńskim miast 68. miasteczek 22. Hrabstw 15. Baronii 16. włości Szlacheckich 932. wsiów do 7,000. Parafii Ewangelickich 2,030. liczą.

Nauka Lutra iest panuiącą w Danii, mimo innych cierpianych Religii. Sześciu Biskupów Rząd naywyższy Duchowny sprawuią. Nauki coraz do lepszego stanu przychodzą. Młódź w 32. Łacińskich Szkołach i 3. Akademiach się ćwiczy, Przemysł też w Kunsztach i rękodziełach górę bierze, równie iako żegluga i handel, który Dunczykowie w całey prawie Europie, a naywięcey z Rossyą i Szwecyą, i z osadami swemi w 3. częściach świata prowadzą. Z Fabryk Duńskich rękawiczki skórzane i *Tunderskie* Koronki od dawna powszechnie są szacowane. Produkta kraiowe składaią: Zboża, Manna, konopie, kmin, owoce, konie, woły, świnie, słoniny, masła, łoie, skory, wełna, miód, wosk, śledzie, i inne ryby, maszty i drzewa do okrętów; których sprzedaż przynosi Duńczykom w zysku do dwoch millionów Talerów Duńskich, zwłaszcza po uskromnionym zbytku przez prawo oszczędności, zakazuiące użycia i wpro-

Religia. Nauki. Handel.

wprowadzenia towarów zbytkowi służących, i drugie broniące palenia gorzałek ze zboża.

Pieniądze.

Gatunki pieniędzy Duńskich pospolite są: Dukaty, Talery, Korony, Marki, szelągi, Witty i Denary. Witta waży 4. denarów, szeląg 3. witty, Marka, czyli Grzywna 16. szelągów, Korona 4. Marki, Taler 1½. Korony, czyli 6. marków, mnieyszy taler zwany: *Schlecht Thaler*, czyli Reichsthaler nie waży iak 4. marki, Dukat 12. Marków, czyli 2. Talery.

Tytuł Panuiącego.

Tytuł Panuiącego w Danii iest: Król Danii i Norwegii, Wandalów i Gotów, Xiążę Slezwicki, Holsztyński, Stormarski, i Dytmarski, Hrabia Oldenburgu i Dolmen-horsztu. Herb Krolestwa są 3. Korony, przy Herbach innych Xięstw i Prowincyi.

Rząd.

Rzad iest zupełnie Monarchiczny. Tron niegdyś Elekcyonalny do roku 1660. stał się następnym, na płeć nawet żeńską spadaiącym, i domu panuiącego dziedzicznym. Wszystkie interessa stanu wewnętrzne i zewnętrzne roztrząsane bywaią na Tayney Konferencyi, czyli Radzie postanowioney roku 1770. Tam zaś wprowa-

wadzono przechodzić muszą przez Kancellaryą Duńską i Niemiecką. Władza Króla iest nie określona, prawa przeto żadney stałości nie maią. Ustawy niegdyś Waldemara składały pisane Prawodawstwo Duńskie. Powiększały ie ustanowienia Seymów Narodowych i Kapitulacye, które Królowie przed wstąpieniem na Tron poprzysięgać musieli. Chrystyan III. wymògłszy na Narodzie rozdwoionym przez fakcye możnieyszych i spory o ziawioną na ówczas naukę Lutra, przyznanie Sukcessyi Tronu dla Familii swoiey, Panem się samowładnym ogłosił, wyższym nad wszelkie prawa ludzkie, i w interessach, tak cywilnych iako i duchownych niemaiącym mieć innego Sędziego nad samego Boga. Moc wykonawcza i sądowa równie iest w rękach Króla. Tak nie ograniczoną władzę Panuiącego, iaką ią utworzył Chrystyan III. ułagodziły nieco sprawiedliwości i ludzkości dogodne ustawy Fryderyka IV. i teraźnieyszego Chrystyana VII. z domu Holsztyńskiego linii Oldenburskiey.

Dochody Kròlestwa wynoszą do 7,000,000. Reichstalerów Duńskich. W R. 1769. czyniły 6,592,039. Cło od przechodzących przez *Sund* okrętów Dochody.

tów

tów przynosi rocznie Królowi od 4. do 500,000. Talerów. (b)

Potęga.

Woyska gotowego trzyma Dania 75,000. na lądzie. Morska zaś potęga składa się z 53. okrętów od 36. do 94. armat, 15. Fregat, 8. galliotów od 16. armat, i okładem 70. mnieyszych statków i szalup. Do uzbroienia ich potrzebuie 12,000. ludzi, ale nie trzyma pospolicie nad 7.660. Rząd Marynarstwa zależy od Morsko-woienney Stanów Kancellaryi.

Stan Danii w starożytności.

Dania iest częścią dawney Skandynawii i Cymbryi. Sitonowie i Norygowie, gdzie dziś Norwegia, Finnowie gdzie Fionia, a gdzie Iutlandya i daley, Cymbrowie mieszkali. Ztąd Iutlandya u dawnych *Chersonesus Cimbrica* się zwała. Jakoż w starożytności *Cimbria* zaymowała Iutlandyą, Xięstwo Slezwickie, Holsztyńskie i część niższych Niemiec. Pierwsi zaś mieszkańcy Danii, podług naypodobnieyszego do prawdy domysłu, Scytowie byli.

Po-

---

[b] Cło to iest właściwie *Ogniowe*; przechodzące okręty płacą koszt na utrzymanie latarni i ogniów nadmorskich ku wygodzie okrętów żeglujących w cieśninie dla skał niebespieczney. Miałaby i Szwecya prawo do cła tegoż, ale zamiast domagania się, zrzekła się go Traktatem 1720.

Podział polityczny Państwa Duńskiego, iedenże iest co i Kościelny, ponieważ z 6. Dyecezyi się składa; które są: Zelandzka, Fiońska, Alborgska, Wiburgska, Arhuska, i Rybenska; osobno się liczy Xięstwo Slezwickie. Każda Dyecezya ma swego Biskupa, króry iest oraz swey Prowincyi Ministrem i Rządzcą. Podział.

I. Dyecezya Zelandyi; Zawiera wyspę *Seeland*, w ktòrey miast 15. zamków Krolewskich 11. Hrabstw 4. Baronii 3. I. Zelandya.

Kopenhaga, po Duńsku *Kiöbenhavn*, po Łac. *Hafnia*, M. S. Państwa i Rezydencyonalne Królów; Leży nad brzegiem morza Baltyckiego, o mil 5. od Zundu. Okolice ma miłe, z iedney strony daie się widzieć wyspa żyzna *Amack*, którac zyni Port Kopenhagski ieden z naylepszych w Europie. Przezeń nawiększe okręty mogą wniyść do miasta, lubo mimo tego są rznięte kanały na 40. łokci szerokie, w ktòrych statki Kupieckie stawaią. Miasto na sam pozór iest okazałe i wielkie. Od bramy Zachodniey do Norwegskiey, która iest w Cytadelli, rozciąga się wzdłuż łokci Zelandzkich 4.140. wszerz od bramy północney do Amackiey 3.120. Obwodu zaś 12.600. łokci. Długość ulicy Gotskiey, która dzie-

dzieli nowe miasto od starego, ciągnie się wprost na 4,200. stop. Liczy się w Kopenhadze 4. Pałace Królewskie, 10. Kościołów Farnych, innych 9. wielka liczba Pałaców publicznych i prywatnych, i przeszło 4,000. domów, 11 rynków, 186. ulic, 22. Szpitalów, 30. Szkół, w których bez płacy młódź uczą, iedna Universitas, 2. Kollegia o 6. Klassach, Akademie Artylleryi i Marynarstwa, Malarstwa, Rzeźby, Architektury, Historyi i Języków północnych, Literatury i dobrego gustu, nakoniec iedne Towarzystwo dla rozkrzewienia Chrześciaństwa. Mieszkańców blisko 90,000. Dzieli się miasto na *Starą* i *nową Kopenhagę*, i *Chrystianshafen*. W Starym mieście godne są ciekawości: *Kollegium Walkendorfa*, założone r. 1595. od Krzysztofa Walkendorff z funduszem dla 16. Studentów. *Wielki Szpital Wartowa*, na kilkaset ubogich; wśrzodku iego Kaplica tak stawiana, że wszyscy chorzy z swych łóżek słuchać mogą Kazania. *Dom sierot* maiący swóy Kościół, Aptekę, Drukarnią, Bibliotekę. *Kościół Nays. Panny*, naywiększy w całym Królestwie, tu wszyscy Biskupi się święcą, wieża iego wysoka na 380. stóp. *Zamek Chrystiansburg*,

burg, w którym Król mieszka, o piąciu piątrach. Jest wnim Sala Kawalerska 128. stop długa, 61. szeroka, wysoka 49. W Sali drugiey pobocznej znayduią się portrety wszystkich teraz Panuiących. W części tego gmachu iest Biblioteka, którey Sala ma długości stóp 200 Xiążek wniey 100,000 liczą, nadto osobny Kabinet osobliwości, medalów, wzorów różnych, i Gallerya przednich malowań. Zamek *Rosenburg*, otoczony szańcami i kanałami, w nim rozległy ogród publiczny. *Kościół Akademii*, przy którym wieża okrągła. Sklepienie płaskie wspiera się na dwóch rzędach kulumn ośmiościennych wysokich na stop 111. szerokich 48. opasana gankami żelaznemi; wchód kręty, ale tak łatwy, iż poiazdem wieżdzać można byłoby. Wieża ta przeznaczona iest do obserwacyi Astronomicznych. *Bursa* na placu Zamkowym ma wzdłuż 406. stóp, w szerz 66. tu kanałami 2. przystępuią statki Kupieckie do ładowania towarów, *Arsenał* ieden z naywiększych gmachów w mieście. *Szpital Fryderyka* wielki i wspaniały, z łażniami, machinami Elektrycznemi, domem do szczepienia ospy ubogim. *Stary Holm* naywiększy magazyn wszelkich

kich materyałów okrętowych. *Christiansholm*, gdzie iest Arsenał marynarski większy od Weneckiego. Naypięknieysza część nowego miasta iest *Fridrichstadt* założony R. 1749. Rynek Fryderyka zawarty 4. Pałacami iednegoż kształtu, w śrzodku iest posąg konny Króla Fryderyka V. Część miasta zwana *Christianshafen*, iest naymnieysza, ale nayważnieysza co do handlu. Tu kantory, domy Kupieckie, warsztaty lądowe i Morskie, wielka Cukiernia, fabryki sukien, płócien Indyiskich, materyi różnych, tabaki, porcellany, faiansu &c. Leży na klinie wyspy *Amack*. Rocznie przybywaiących tu okrętów na 3,000. liczą. *Amack* dwoma mostami z Kopenhagą się łączy. Pobliska wysepka *Saltbom* bogata iest w kamień łupalny, wapienny i marmur, ale iest niemieszkalna, bo ią całą w zimie wody zalewaią. Zamki letnie Królewskie są *Fridrichsburg*, *Fridrichsberg* o pół mili, i *Hirschholm* o 3. mile od miasta, *Jâgerspreis*, *Sophienberg*, *Andwortsków*.

Helsingôer, nad Sundem miasto po Kopenhadze naylepsze i naybogatsze na wyspie *Seeland*. Domów 600. i 5,000. mieszkańców w nim rachuią. Leży na pochyłey górze. Sła-

wne iest Komorą Cełł, które tu opłacaią wszystkie przez Sund przechodzące okręty, dla czego handel morzem Baltyckiem prowadzące Narody Konsulów tu swoich trzymaią. W pobliskości założona iest R. 1777. prochownia i fabryka broni. Niedaleko od tego miasta i Sundu leży Zamek i Forteca *Cronenburg*.

Roshild, lub *Roeskilde* nad odnogą morską, sławne grobami Królów w tuteyszym Katedralnym Biskupstwa Zelandskiego Kościele, i zawartym Traktatem między Szwecyą i Danią R. 1658.

Soroe, miasteczko w wesołym położeniu z Akademią Zołnierską, którą Baron Holberg dobrami swego imienia nadał.

Kallundborg portowe nad Sundem szerokim tu na mil 12. na przeciwnym brzegu w Iutlandyi leży Aarhus. *Korsoer* przy wielkim Belcie szerokim mil 4. Inne miasteczka *Skielkeôr*. *Vordingborg*, *Nestved*, *Slagelse*, *Ringsted*, *Holbeck*, i *Nyekiôbing*.

Hrabstwa są 4. *Ledreborg*, *Holsteenborg*, *Bergentved*, i *Wallôe*, ostatnie należy do funduszu Szlacheckich Panien.

Ba-

Baronie 3. *Konradsborg*, *Rosenlund* i *Holberg*.

Wyspa *Samsoe* leżąca na północ Fionii, gdzie Belt wielki od małego się dzieli, niema miast żadnych, ale około 5.000. mieszkańców bawiących się rolnictwem. Wywóz z tey wyspy zboża, i konsumpcyą roczną wyspiarzów na 40,000. beczek szacuią. Wyspa ta iest lennością domu Hrabiów *Daune Skiold Sanisoe*.

Wyspa *Bornholm*, długa mil 6. szeroka 3. odległa od klina Zelandyi mil 16. Prócz miasteczek kilku, między któremi *Rônne* iest rezydencyonalne Gubernatora, 100. wsi do tuteyszego Królewskiego Urzędu należy. Wszyscy mieszkańcy mężczyzni, są oraz Zołnierze. Wyborne na tey wyspie znayduią się pastwiska, na których liczne trzody owiec trzymaią. Obfituie nadto w kamienie wapienne, młyńskie, marmur i węgle ziemne.

Wyspa *Môen*, po Łac. *Virginea Danica*, cieśniną *Wolssund*, od Zelandyi oddzielona.

O 2. mile od Bornholmu iest na morzu spadzista skała, *Ertholmen* zwana.

na. Na niey forteczkę *Christiansöe* założono.

II. Dyecezya Fionii składa się z wysp: *Fyen*, *Langenland*, *Falster*, *Laland*, i innych małych wysepek. II. Fionia.

Wyspa *Fyen*, Fionia ma wszędzie grunt żyzny, miast 3. urzędów Królewskich 5. Hrabstwa 2. i Baronii 4.

Odensee miasto główne wyspy, rezydencyonalne Biskupa; mieszkańców utrzymuią fabryki sukien, materyi wełnianych, mydła, cukru, rękawiczek skurzanych, i. t. d. handel znaczny prowadzi. Tu też iest Kupiecka morska kompania.

Nyeborg, handlowe i portowe przy wielkim Belcie, przez który przechodzące okręty tu Cło płacą.

Assens i *Middeltfahr* miasteczka nad małym Beltem, ztąd do Xięstwa Slezwickiego lub Jutlandyi się płynie.

Hrabstwa na tey wyspie *Wedelsborg* i *Gyldensteen*. Baronie: *Holchenhavn*, *Brahe-Trolleborg*, *Scheelenborg*, i *Einsiedelsborg*.

Wy-

Wyspa *Langeland* naybogatsza w urodzaie ziemi. *Rudkiobing*, iedyne na niey Miasteczko. Część znacznieyszą tey wyspy posiada Hrabstwo *Ablefeld*.

Wyspa *Laland*, którey *Naskôw*, ma inne: *Marieboe*, *Niested*, i *Sarkiôbing*. 3. Królewskie Włości, niegdyś dobra Klasztorów. Hrabstwa: *Christiansäde*, *Christiansholm*, i *Knuthenborg*. Baronie: *Juellinge*, *Wintersborg*, i *Christiansdal*.

Wyspa *Falster*, naywięcey dostarcza owoców: na niey miasto *Nyekiôbing*, otoczone fossami i szańcem, z pięknym zamkiem Królewskim, bogatym szpitalem i Szkołami.

Cztery następuiące Dyecezye składaią Prowincyą *Iutland*.

III. Aalborg. III. Dyecezya Aalborgska, która od klina północnego, do odnogi *Limfort* się ciągnie, ma 5. miast, 7. włości Królewskich, i iednę Baronią.

Aalborg, miasto główne, obszerne, ludne i portowe nad odnogą *Limfort* z zamkiem, szpitalem, domami 2. dla ubogich, fabrykami materyi iedwabnych, mydła i cukru. Zalecone

cone są fuzye, pistolety, siodła i rękawiczki Alborskie, Zbogaca go naywięcey wielki handel sledziowy, i zbożowy.

Skaun, miasteczko w końcu północnym Iutlandyi, sławne bliską rafą niebespieczną na morzu, od niego biorącą nazwisko. Inne miasteczka: *Sâbye*, *Tysted*, i *Hiôrring*. Baronia *Lindenborg*.

IV. Dyecezya Wiborgska, od północy przytyka do odnogi Limfort, od wschodu do Kattegatu, od południa z Diecezyą Aarhuską i Rypeńską, od zachodu z Rypeńską graniczy, ma 4. miasta i 2. Powiaty Królewskie. IV. Wiborg.

Wiborg M. S. całey Iutlandyi nad bardzo rybnym Jeziorem *Asmild*, utrzymuie fabryki płócien i materyi wełnianych. Inne *Mariager*, *Skive*, i *Niekiôbing*. Tu też należy wyspa w Kattegacie położona, zwana *Lessôe*, na milę szeroka, a 3. długa.

V. Diecezya Aarhuska graniczy z Wiborgską, blisko golfu *Mariager-fiort*, i ciągnie się wzdłuż Kattegatu. Miast 5. włości i urzędów Kró- V. Aarhus.

 lew-

lewskich 8. Hrabstw 2. i Baronii 3. zawiera.

Aarhus miasto obszerne i ludne, ozdobne Katedrą, szpitalem bogatym i Szkołami; ma Port mały lecz bezpieczny, z którego pospolicie pływą z Iutlandyi do Zelandyi ku Kallundborgu ztąd o mil 12.

Randers nad rz. *Guden*, handlowne z Kollegium i Szpitalem na 130. chorych. Rękawiczki tuteysze, gliniane naczynia, i sadzowa farba powszechny maią szacunek. Inne: *Ebeltoft*, *Horsens*, i *Skanderborg*.

Hrabstwa: *Frûsenborg* i *Scheel*. Baronie: *Hôgholm*, *Marsillesborg*, i *Wilhelmsborg*.

W teyże Diecezyi leży wysepka *Anholt*, niebespieczna żegluiącym dla piasków, któremi iey brzegi są otoczone.

VI. Ripen. VI. Diecezya Rypeńska, ku północy ma Xięstwo Slezwickie, częścią kray zyzny, ale większą zarosły i pusty; Zawiera miast 7. urzędów Królewskich 4. Hrabstwo 1. i Baronią 1.

Ri-

Ripen, lub *Ribe*, miasto główne nad rz. *Ribsaue*, ma Katedrę, Szkoły, i piękną fundacyą na ubogie wdowy i sieroty. Prowadzi handel końmi, wołami i zbożem.

Kolding, przy uyściu rz. *Aue* do morskiey odnogi. Mostowe w tym mieście od Towarów zagranicznych, koni i wołów niemały dochód Królowi czyni.

Fridericia iedyna forteca w Iutlandyi blisko małego Beltu, przez który tu przechodzące okręty cło płacą. Jest tu Arsenał, Collegium, i fabryka mydła. W okolicy naywięcey tabaki sieią.

Inne: *Weile*, *Warde*, *Ring Kiöbing* i *Holstebroe*. Hrabstwo *Schabenborg*. Baronia: *Ryssensteen*.

VII. Xięstwo Szlezwickie. Odzielaią go od Xięstwa Holsztyńskiego, a zatym i Niemiec rzeki *Eyder* i *Lewensaue*. Pomorze całe iest urodzayne; część iego zachodnią *Marschland*, kosztowna i wysoka grobla broni od zalewu fal morskich. W Xięstwie liczy się miast 13. iedna mała forteca, 11. miasteczek, 1. Hrabstwo, 1. Baronia, w R. 1769. było VII. Slezwik.

mieszkańców 243,628. Do tegoż Xięstwa należą wyspy na morzu Baltyckim: *Alsen*, *Arroe*, i *Femern*; na morzu Północnym: *Roem*, *Sylt*, *Fohr*, *Nordstrand*, *Helgeland*.

Schleswig, Slezwik, M. S. Xięstwa przy uyściu *Schley*. Dzieli się na 3. części: *Stary Slezwik* właściwie zwany, *Lollfus* i *Friderichsberg*; na wschód Friderichsberga leży zamek *Gottorp*, który był niegdyś mieszkaniem ztąd nazwaney dzielnicy Xiążąt na Slezwiku i Holsztynie; teraz rezydencyą iest Gubernatora, naywyższego Sądu i Konsystorza.

Friderichsort, niegdyś zwana *Christianpreis*, mała forteca nad odnogą *Kieler*. *Eckernfohrde* portowe miasteczko.

Flensburg, handlowne, bogate, i dosyć wielkie, nayważnieysze miasto w całym Xięstwie. Z 3. stron opasuią ie góry, z czwartey oblewa morze, wpływaiąc nakształt podkowy czyni port głęboki i bezpieczny; ma Szpital, dom sierot, giełdę Kúpiecka i hamernią miedzianą. Między Flensburgiem i Slezwikiem znayduie się kraina zwana *Angeln* od imienia dawnych mieszkańców, którzy wyszedłszy ztąd w 5. wieku, złączy-

li się z sąsiadami Iutlandczykami, Sasami i Fryzami, wpadli do wielkiey Brytannii, i obroniwszy iey mieszkańców przeciw Piktów naiazdom, sami się wyspy Panami uczynili, daiąc opanowanemu kraiowi nazwisko swey Oyczyzny. Jeszcze niektórzy w tey Krainie z ich potomków zachowuią starożytny ięzyk i zwyczaie Anglów.

Apenrade, handlowe, portowe, i w wszelkie wygody życia obfite. *Handersleben* nadmorskie, na trakcie do Iutlandyi z Fionii. *Tondera* na kępie oblaney rzeką *Widau*, sławne robotą pięknych Koronek, których handel, iako też bydła i zboża miasto i okolice bogaci. *Husum* dobrze zabudowane z portem dla śrzednicy wielkości okrętów. Ztąd naywięcey wychodzi koni i wołów do Hamburga i Lubeki. *Tônningen* główne krainy *Eyderstedt*, sławne wybornemi syrami, które tu robią, i wełną z owiec tuteyszych wyrownywaiącą w gatunku Angielskiey; ma port, w którym handel znaczny prowadzą. *Fridrichstadt* między rzekami *Eyder* i *Treen* w krainie *Stapelholm*, po Hollendersku zabudowane, osiadłe od Lutrów, Mennonistów, Anabaptistów, Ormian w,

Kwa-

Kwakrów i Zydów. Tu rękodzieła iedwabne i wełniane, i znaczny handel kwitnie.

Wyspy. Wyspa *Alsen* na morzu Bałtyckim niedaleko brzegów Slezwickich, obfituie w wszelkie produkta ziemi. Mieszkańcy są dobrzy maytkowie. Miasto na niey *Sonderburg*, z portem wygodnym i obronnym zamkiem Królewskim.

Arroe, wyspa o mil 2. ku wschodowi od Alsen, półtory od Fionii odległa: Miasteczko *Arroeskiöping*.

Femern cieśniną wązką od Xięstwa Holsztyńskiego oddzielona, z miastem *Burg* Grunt ma urodzayny, wody tylko swieżey niedostatek cierpi, gdyż żadnego źrzódła, ani rzeki niema.

Roem, wyspa na morzu północnym, część iey mnieysza do Dyecezyi Rypeńskiey należy. Na wyspach *Sylt* i *Fohr* naylepsi są maytkowie w Danii. Tu się w wielkiey liczbie poławiaią ostrzygi. Wyspiarze bydłem, zbożem i pończochami swey roboty handluią. Reszta pochłonioney wyspy *Nordstrand* R. 1634. składa się z dwoch wysepek *Nordstrand*, i *Pel-*

i *Pelworm.* Wyspa *Helgoland*; iey mieszkańcy bawią się rybołostwem, lub wyprowadzaniem statków maiących iść na Elbę, Wezerę, lub Eyder.

W tymże Xięstwie leży włość panuiącego Xiążęcia na *Glücksburgu*, którey lenność podlega naywyższemu Prawu Króla Duńskiego.

Glücksburg miasteczko i zamek rezydencyi Xiążęcia niedaleko odnogi *Flensburskiey*.

Xiąże na *Augustenburgu* posiada także na wyspie Alsen Powiat *Sundeweit*, i mieszka w zamku Augustenburg.

Hrabstwo *Rewentlau*, leży w Powiecie rzeczonym *Sundeweit*, wprzód była lenność domu Sandbergów. Baronia *Geltingen*, nad morzem wschodnim.

Xięstwo Slezwickie nie należy właściwie do Niemiec, ani uznaie Rzeszy i Cesarza, ale iest Xięstwem udzielnym. Na początku wieku XVII. Dwory Duński i Holsztyński weszły w ugodę względem tego kraiu i Holsztynu, iż nigdy na części dzielone bydź nie maią, ale osobnych dwoch Pa-

nu-

nuiących i dwie Regencye mieć powinny, przeto lubo Dom Duński i Gottorpski, a zwłaszcza pierwszy na kilka się dzielnic rozmnożył, młodsze iednak linie na samey opłacie części dochodów przestawać musiały. Gdyby zaś dom który zgasł, drugi oba Xięstwa obeymuie.

Norwegia.

Norwegii rozległość.

Norwegia, którą Duńczykowie i Norwegczykowie *Norge* zowią, od południa, zachodu i północy oblana morzem, od wschodu z Laponią Rossyiską i Szwecyą graniczy. Wzdłuż brzegów na mil 400. wszerz na mil 75. rozciąga się; w całey obszerności zawiera mil kwadratowych 5,250.

Góry.

Kray powiększey części pełny iest gór, bagnów i dzikich stepów. Góry wysokie wznoszą się iedne poiedyńczo, drugie łańcuchami się ciągną, a wierzchołki zawsze śniegiem okryte zostaią. Od północy zaczyna się skalista góra, i tam nazwisko ma *Kôlen*; potym na 2. ramiona się dzieli, z których iedno granicę między Norwegią i Szwecyą czyni, drugie naprzód *Dofrefield*, daley *Langefield* się zowie i ku południowemu końcu Norwegii się ciągnie. W ten sposób Nor-

Norwegia na południową i północną się dzieli.

W pomorzu powietrze iest wilgotne, i odmianom podległe, zima iednak dosyć umiarkowana, iż podczas niey ryby łowić mogą; w śrzodku kraiu i nagórach powietrze iest czyste, lecz zima bardzo ostra i długa, która ten pożytek sprawuie, iż w tey porze mieszkańcy wszystkie swe produkta na saniach do Miast zwożą. Niektóre mieysca w dobrym roku tyle zboża wydaią, ile go mieszkańcy potrzebować mogą. Większa iednak część zkąd inąd się w nie opatrywać musi; południowi z Danii, północni z Hollandyi i Anglii. Powietrze.

Nayzyskownieyszy handel prowadzą drzewem. Bełki, maszty, tarcice, łaty, tudzież różne gatunki ryb morskich, iako to śledzie, stokfisze, rundfisze, łososie, i inne przynoszą im przeszło million Reichstalerów. Srebrne, miedziane i żelazne rudy, tudzież kraiowe produkta, iako: futra, pióra, tron, łóy, skóry, marmur, kamienie młyńskie, koperwas, ałun, potaż, i. t. d. czyni im okładem 3. milliony Złł: Duńskich. W morzu Norwegskim znayduie się ryba, Handel.

ba, którey równey w naturze niema. Zowią ią *Kraken*. Ciała iey wielkość w stosowney szerokości na półmili wzdłuż wynosi. Na pozór zdaie się bydź wyspa pływaiąca, lub hak na morzu skalisty mchem pokryty. Rybacy Norwegscy w czasie upałów i dni pogodnych puszczaią się dla połowu ryb o mil kilka na morze, i wysiadłszy na *Krakena*, poznawać umieią, czyli się właściwie na nim znayduią, gdy głębokość morza zamiast 80. lub 100. sążni, niema iak tylko 20. lub 40. Połów naówczas bardzo pomyślny bywa, ponieważ dla wyziewów *Krakena*, ryby się podeń zgromadzać zwykły. Rybacy daią baczność, ieźli głębokość w równey mierze zostaie, ieźli się zmnieysza natychmiast umykaią, aby za poruszeniem się tego zwierza, uyść mogli niebezpieczeństwa. Exystencya *Krakena* iuż miana była za bayke, ale nowe doświadczenia dowiodły, iż się rzeczywiście ta ryba znayduie.

Ludność. Norwegia nie iest kraiem osiadłym w miarę swey obszerności; gdy miast tylko ma 18. Hrabstw 2. włości Szlacheckich 28. R. 1767. liczyła dusz razem z Faroeńskiemi wyspami bez Islandyi 728,058. Lud pospolity iest prostych, ale dobrych oby-

obyczaiów, mężny, wytrzymały, i biegły w żeglúdze. Kobiety są dowcipne i pracowite. W tych klimatach północnych żyią długo. Sławny iest ów Chrystyan Jakób Drakenberg który umarł R. 1770. maiąc lat 146. Urodził się dnia 18. Grudnia R. 1624. żył w bezżeństwie lat 113.

Religii są wszyscy Ewangelickiey Luterskiey. Zapadli Finlandczykowie i Laponczykowie znayduią się ieszcze i bałwochwalcy, lecz z powiększeniem oświecenia liczba się ich zmnieysza. Religia. Rękodzieła.

Fabryki i rękodzieła ieszcze tu w błahym są stanie. Naywięcey wyprowadzaią surowych produktów z szkodą kraiową.

Królestwo Norweskie złączone z Danią również z nią samowładney zwierzchności Królów podlega. Do Roku 1739. miało swych Vice-Królów, których Urząd zniesionym został, a natomiast postanowione są 4. Trybunały, z których naywyzszy w Chrystianii sądzi sprawy z Appellacyi od 3. innych przychodzące.

Dzieli się na 4. Dyecezye, czyli Gubernie, to iest: *Aggerhus*, *Berghen*, Podział.

ghen, *Drontheim*, i *Wardhus*. Z których 3. pierwsze leżą na południe gór *Dofrefields*, ostatnia iest na północ, ale co do rozległości trzem tamtym wyrównywa.

I. Aggerhus. I. Dyecezya *Chrystianii*, czyli *Aggerhuska*, naywiększa z południowych; do niey należy miast 11. Powiatów Królewskich 9. i 2. Hrabstwa; kray nayludnieyszy i nayżyźnieyszy w Norwegii.

Chrystiania, dawniey zwane *Obslo*, lub *Anslo*, Stolica Norwegii, i iey Rządu; w równinie urodzayney przy końcu zatoki morskiey dla swey głębokości daiącey łatwy przystęp okrętóm do samego miasta. Dosyć iest wielkie i regularne; na nowe i stare się dzieli. Ma 10,000. mieszkańców. W nadbrzeżu morskim stoi obronny z twierdzą zamek Królewski *Aggerhus*. W starym mieście iest dom do preparowania ałunu; za miastem iest wielkiey wysokości góra, z którey go dobywaią; także i huty szklane.

Bragernes, *Strômsôe* i *Tangér*, trzy miasta maiące wspólne nazwisko *Drammen*, od rzeki tego imienia, która iest naywiększą w Norwegii, wpada ztąd o 2. mile do odnogi mor-

skiey, i służy handlowi mieszkańców, który znaczny prowadzą drzewem i żelazem.

Kongsberg naylepsze miasto w górach między 2. rzekami. Tu dom menniczny, Kommissya kruszcowa, szkoła mineralogii i rolnictwa &c. Dusz w nim mieszka na 11,000. Sławne iest górami srebrnemi nayznacznieyszemi w całym Państwie. Do 4.000. górników rudę w nich kopią. Niekiedy i żyły złota czystego znayduią. Przynoszą rocznie w szynach srebra na 300,000. Talerów.

Tônsberg naystarożytnieysze miasteczko w Norwegii, portowe nad zatoką; handluie drzewem. Na przyległey pół-wyspie *Valoe* iest zupa solna. *Laurvigen*, niema nad 400. domów, ale tu kuznice naylepsze wcałym kraiu. W mieście samym iest iedna ruda, a druga w *Nes*. Port bliski zasłania forteczka *Stawern*, lub *Friederichswarn*, gdzie iest warsztat do budowania galer. *Krageroe* handlowne; *Scheen*, nad rzeczką tegoż imienia. *Friderichshall* nad brzegiem zatoki morskiey, lubo mieysce nie iest dosyć obronne, iest przeciw Szwedom graniczną fortecą; w bliskości leży zamek *Friderichstein* ze wszech stron

opa-

opasany skałami. Niedaleko też są dwie twierdze na wysokich górach: *Guldenlôwe* i *Oberberg* Przy oblężeniu tego miasta poległ z postrzału Karól XII. Król Szwedzki R. 1718. *Friderichsstadt* naymocnieysza forteca w Norwegii, umocniona szańcami: *Konigstein*, *Isegram* i *Aggerroe*. Ma Arsenał i Magazyny. Hrabstwa są: *Jarlsberg* maiące srebrne gory, i *Laurvigen* rudy żelazne.

II. Christiansand. II. Diecezya *Chistiansand*, w niey miast 4. i tyleż Powiatów Krolewskich.

Christiansand, M. w wygodnym położeniu. Port ie ze 3. stron otacza, przy uyściu rzeki *Torridal*. Okręty mogą się zbliżyć do samych magazynów. O pół mili leżą wyspy obronne *Otteroe* i *Fleckeroe*. Na ostatniey iest forteca *Fridrichsholm*. *Arndal* handluie drzewem i buduie okręty, nad rzeką tegoż imienia. *Stavanger* nad odnogą starożytne. Ztąd Katedra R. 1686. do *Christiansand* przeniesiona.

III. Bergen. III. Diecezya *Bergeńska*, rozległa wzdłuż mil 40. wszerz 18. iedne ma miasto:

Ber-

Bergen, handlowe i portowe, a naywiększe w Norwegii. Leży w dolinie, w kształt pół koła oblane zatoką. Z strony lądu 7. gór wysokich ie zasłaniaią, tak iż dla ciasnych wąwozów iest prawie nieprzystępne, nadto przez fortyfikacye różne iest obronne. Ma Kollegium, Szkołę marynarstwa, Szkołę muzyki i rysunku. Handel prowadzi rybami, tronem, skórami i drzewem, które tu północni Norwegczykowie pospolicie zwożą. Jest w tym Kantorów i domów Kupieckich 17. które do miast Anzeatycznych należą. Z tych Lubeczanie maią ieden, Hamburczanie ieden, Bremenczykowie 15. Prócz tego iest 8. sal pospolitych, do których się Kupcy zgromadzaią. I to miasto było niegdyś Anzeatyczne. Ma dotąd przywiley udzielny dostarczania zboża całey Norwegii sprowadzanego z obcych kraiów.

IV. Diecezya *Drontheimska* zawiera 3. Prowincye: *Drontheim*, *Nordland* i *Finmarck*. Ostatnia na zachodnią i wschodnią się dzieli. IV. Drontheim.

Drontheim, lub *Drondhiem* miasto całe prawie morzem oblane i rzeką *Nidder*, niegdyś rezydencyonalne Królów Norwegskich. Ma Collegium,

Seminarium Lapońskie, Towarzystwo umieiętności, dom sierot, i cukiernią. Handluie drzewem, rybami, towarem tłustym i miedzią; którey dostarczaią 2. bliskie góry. Także ma Port obronny forteczką *Christianstein* i *Münckholmen*. W ostatniey więźniowie publiczni osadzani bywaią. *Molle,** lub *Moldal* podniesione na miasto 1742. ztąd wiele wychodzi drzewa i smoły. *Christiansund*, niegdyś *Lillefosen*, nie ma nad 3,000. mieszkańców, ale maiętnych i wygodnie żyiących; handel ich zawisł na drzewie i rybach. Port w zatoce otoczony iest skałami i górami, i za skład służy. *Koraas* wśrzód gòr i skał zawsze okrytych śniegami, a które w tey okolicy naywyższe są w całey Norwegii. W pobliskości tego mieysca ieden Lapończyk R. 1644. odkrył bogatą rudę miedzianą. Tu to przy *Biugnen* łowią się śledzie Dronteimskie.

Nordland wyspy. W Powiecie Nordlandyi są wyspy *Sennien*, *Tromsöen* i *Moskôe*. Przy niey iest ów sławny prąd na morzu zwany *Mâlstrom*, u dawnych: *Umbilicus maris*, który 6. godzin od północy do południa, drugie 6. od południa ku północy płynie, i to regularnie w czasie zbierania i opadania

nia morza. Prąd ten iest nadzwyczay-nie bystry i niebezpieczny, zwłaszcza między klinem *Moskoenas* i wyspą *Moskoe*, gdzie iest naybystrzeyszy, im bardziey się zbliża do wysp *Weroè* i *Rôst* tym iest powolnieyszy. Nie płynie zaś tak, iak inne prądy w linii prostey, ale wirem się krąży. Dwarazy na dzień przez 3. kwadranse spoczywa; w tey porze mieszkańcy na połów ryb, lub do trzód swych na wyspie puszczaią się. W czasie trwaiącego prądu na mil 2. okręty dla uniknienia niebezpieczeństwa oddalać się od niego muszą.

Ciąg pobliskich wysepek w tym położeniu, ogólnie *Lafoden* się zowie. Brzegi ich nayobfitsze są w ryby, a wyspy w naylepsze pastwiska.

W Powiecie *Findmarchii* na wyspie *Wardoé*, miasto *Wardehuus* z fortecą, którą można nazwać ostatnią na świecie z strony północy. Handel tu iest naywiększy na Stokfisz obficie przy brzegach poławiaiący się. W lecie przez cały ieden tydzień słońce na horyzoncie świeci, tak iż nocy żadney w ówczas nieznaią. Na wyspie *Mageroé*, iest góra nad morska ostatnia w Europie zwana *Cap du Nord.* W całey prawie Findmarchii niemasz wsi, Findmarck.

 ani

ani miasteczek żadnych, Pobrzeża iednak są ludne dla ryb połowu.

Straszne owe skały, które daią się widzieć od *Roeras* aż do kresu północnego Norwegii, zamieszkane są przez Lapończyków Finlandzkich i Findmarskich. Ostatni tymże sposobem co i Norwegczykowie żyią, i dłużey na iednym mieyscu niżeli inni Lapończykowie mieszkaią. Bliżsi północy mieszkaią na górach wśrzód *Renthirow*, czyli *Rafinetów*. Zwierz ten iest iedynym ich maiątkiem. Niektórzy do 1,000. i 1,400. sztuk trzymaią. Z nich maią mleko, masło, ser, mięso, i skóry; nadto sami się niemi, i rzeczy swe wożą. Lapończykowie Norwegscy nie płacą żadnych podatków. Lud iest małego wzrostu, szpetny, mocny, zabobonny i nie oświecony, mimo starań rządu w zakładaniu tam Szkół i Kościołów.

Prócz *Renthirów* obfituie Laponia w żelazo, ołów, sobole, popielice, gronostaie, i inne gatunki pięknych futer.

Wyspy.

Wyspy Ferreńskie. Wyspy *Faroer*, po Łac. *Ferroenses*, lub *Glessaria*, leżą między

Szko-

Szkocyą i Islandyą na mil 84. od ostatniey, i tyleż prawie od Norwegii na zachód. Lubo są pospolicie liczone do wysp Szkockich, należą iednak do Norwegii pod panowaniem Króla Duńskiego. Jest ich 25. ale 17. tylko zamieszkałych. Zimę maią umiarkowaną, przeto ich owce przez cały rok w polu zostaią. Żywią zaś ich bardzo liczne trzody i pastwiska maią wyborne. Owies tylko i ięczmień sieią. Mieszkańców liczba na 20,000. okładem wynosi. Handluią baraniną soloną, pierzem gęsim, śledziami, skórami, łoiem, kożuchami, czapkami i pończochami wełnianemi. Dzielą się wyspy na 7. Parafii.

Nayznacznieysza z nich *Strômôe*, gdzie miasteczko *Thorshavn* z portem obronnym, Szkołą i Szpitalem dla trędowatych. Tu wyspiarze iedyny targ i skład na towary swe maią. Blisko tych wysp są prądy; ieden między wyspą *Widerôe* i *Bordôe*, drugi ku *Swinôe* i *Sandôe*, trzeci przy *Suderôe*, ten iest niebeśpiecznieyszy i bystrzeyszy niżeli Malstrom w Norwegii.

Islandya: wyspa między brzegami Norwegii, Anglii i Grenlan- Islandya.

dyi leży, o mil 120. okładem od Drontheimu w Norwegii. Wyspa ta iest ciągłym gór łańcuchem, których doliny służą mieszkaniu wyspiarzów. Wyższe zawsze śniegiem i lodem okryte zowią się *Jockeler*. Wulkany gór *Hekla* i *Krabla*, są naywiększe w Islandyi i ich wybuchania ogniste znaczne szkody przynoszą. Niedawnych czasów góry *Kôtligiau* i *Oergife* pamiętnemi się stały, gdyż na nowo zapalone w nich ognie dobyły się z wielkim impetem. Ztąd lody i śniegi stopione zalały kray bliższy, a unosząc z sobą do morza wielką moc kamieni, piasku i ziemi, zruynowały mieszkańców. Są na teyże wyspie wody ciepłe, wrzące, i mineralne: źrzódło iedne zwane *Geyser* o iedneyże porze codzień wytryska wodę ciepłą w górę nie kiedy na 60. Sążni, naówczas dym gruby z niego się kurzy. Rzeki, ieziora, zatoki i brzegi morskie pełne są ryb rozmaitych. Islandczykowie niemaiąc drzewa, torfem palić zwykli. Pożywieniem ich pospolitym iest mleko, ryby suszone, kasza i mięso; chleb tu iest bardzo rzadki; za codzienny napóy piią serwatkę. Odzienia noszą z tkaniny własney roboty, zowią ią *Wadmel*; maiętnieysi Duńskich fabryk uży-

używaią. Bawią się wychowem bydła, ryb łowieniem, i żyią długo. Wszyscy są Religii Luterskiey i maią 2. Biskupów. Liczba mieszkańców w R. 1769. wynosiła 46,201, kray wdłuż mil 120. wszerz 50. rozciąga się Towary ich są: ryby suszone, wędzonki baranie, masło, tłustość wielorybia, łóy, pończochy i rękawiczki wełniane, skóry lisie różney barwy, suknie tkane *Wadmel*, pierze, &c. Natomiast kupuią: żelaza, drzewa do powozów, mąki, chleb, gorzałkę, tabakę &c.

Niema żadnego miasta na tey wyspie, wioski tylko o kilkudziesiąt chatach. *Skaalholt* stołeczną iest; ma Katedrę Biskupią, i Szkołę. *Hoolum* z Katedrą drugiego Biskupstwa i drukarnią. *Hrapsey* ma także drukarnią od R. 1773. w którey wiele dobrych dzieł wyszło. *Reikwik* znana przez rękodzieła wełniane. *Bessastader*, mieszkanie urzędnika Królewskiego, fabryka sukien i folusz. *Landwoyt* zaś Królewski do wybierania dochodów mieszka na wyspie *Widey*.

Islandya leży pod samym kołem biegunowym Arktycznym. Zima tu bardzo długa i ostra. Przez dwa miesiące około przesilenia letniego słoń-

ce

ce nie zachodzi nigdy zupełnie, tak iż zawsze iest widzialnym; ku przesileniu zaś zimowemu niewschodzi całe, przeto w dzień, który w ówczas niema nad 4. godzin, część tylko słońca widzieć się daie, połowa tylko w same południe. Islandczykowie są leniwi, naywięcey czasu na grze w szachy trawią. Skłonność ich takowa skutkiem iest ostrości zimy i długości w tey porze nocy. Lody odrywaiące się w Maju od lądów bliskich bieguna, niosą im drzewa i zwierza, które puściwszy się na morze lodowate, z lodem razem od wiatrów pędzone zostaią. Zdaie się, iż Islandya iest tą wyspą, którą starożytność *Thule* zwała.

Zniknione wyspy. Roku 1783. na południe ku wschodowi względem Islandyi nowa się wyspa ukazała. Dym, który się z niey nieustannie kurzył, był dowodem, iż powstała z wybuchnienia nowego Wulkana, którego ognisko bydź w morzu musiało. Podług starych powieści w tymże położeniu była niegdyś znaczna wyspa długa mil 40. szeroka 15. zwana *Frisland*, a na zachód tey inna niemniey wielka, ale pusta zwana *Grisland*. Mikołay *Zeno* Wenecyanin R. 1380. zapędzony w to mieysce falami, rozbił się na wy-

spie

spie *Frisland*, gdzie w ów czas *Zychin* panował. Ten go do usług swych przyiął i Generałem flotty uczynił. Puściwszy się *Zeno* z tą flottą, uniesiony został nawałnością na wyspę *Grisland*, którą znalazł bezludną. Dawne Mappy wyrażaią te wyspy, a zwłaszcza Frislandyą, i nazwiska 10. na niey osad wzmiankuią. Podług karty *Ortelliusza* wydaney R. 1595. *Garwowal* był iey stolicą. Z tym wszystkim od 200. lat ślad żaden nie został tey wyspy, poczytywano ią nawet za baieczną. Ale nowe ukazanie się tey zginioney wyspy, będzie służyło do przekonania, że mogły bydź dawniey te kraie, których iuż dziś nieznayduiemy, i że taż ie przyczyna zgubiła, która im dała początek. *Grisland* i *Frisland* zapadły się, pewnie pochłonione od Wulkanów. *Zeno* wspomina ieszcze o wyspie zwaney *Icaria* na zachód Frislandyi będącey. Nowa wyspa może iż iest iedną z tych 3. tu wzmiankowanych. Gdy Geografowie pochlebiali sobie, sposobnością czynienia ztąd nowych postrzeżeń, wyspa ta znowu zniknęła. To iest rzeczą godną uwagi, iż ta wyspa w tymże prawie czasie ukazała się, w którym straszne trzęsienie ziemi Sycylię i Kalabryę spustoszyło.

szyło.

W wieku IX. Armatorowie Norwegscy odkryli wyspę Islandyą; powoli osady sprowadzać tam się zaczęły, ale dopiero w wieku XIII. Królowie Norwegscy uczynili się iey Panami, gdy Akwin R. 1262. do Korony Norwegskiey ią przyłączył.

Oddzielne kraie Danii.

Posiada ieszcze Król Duński w Europie: *Xięstwo Holsztyńskie* w Saxonii dolney leżące.

W innych zaś częściach świata, w *Azyi*: Miasto *Trankwebar* na pobrzeżu Koromandelskim, mieysce główne Kompanii Duńskiey; w *Afryce*: zamki *Christiansburg* i *Friderichsburg*; w *Ameryce*: wyspy *S. Tomasza* i *S. Krzyża* iedne z Antylskich, i *Grönlandyą* kray w ziemiach Arktycznych.

Historya Danii.

Pierwsi mieszkańcy Danii stali się pamiętnemi w Historyi przez naiazdy Państw południowych Europy. Cymbrowie wsławili się zadanemi Rzymianom klęskami. Sami znowu z swych siedlisk od Scytów pod wodzem Odynem spędzeni zostali. Poczatki Historyi Duńskiey, iako i innych Narodów pełne są dziwów i baśni. Schiold miał bydź pierwszym Królem Duńskim na lat 60. przed śmiercią J. Chrystusa. Harold zmar-

ły R. 985. wprowadził do Danii Religią Chrześciańską. Swenon syn podbił Anglią. Kanut następca Królem się iey ogłosił i prawa poddanym przepisał; pomnożył, ie nowemi ustawami Harold i Kanut IV. sławny pobożnością. Nastąpił Olaw II. a po iego śmierci 1095. Eryk I. obrany został, dla dobroci kochany od Narodu. Pod Mikołaiem, Erykiem II. i III. Swenonem III. same zamięszania wewnętrzne i woyny. Waldemar przywrócił spokoyność, urządził sprawiedliwość. Kanut II. syn R. 1182. prawa lenne do Danii wprowadził. Waldemar brat powiększył kraiu potęgę, zmarły R. 1241. Eryk syn panował i zginął wsrzód burzy domowey. Abel Bratobóyca z rąk poddanych śmierć odniósł. Krzysztof brat wstąpiwszy na Tron 1252. miał następcą syna Eryka V. Ten wydał zbiór praw *Birkerett* zwany, zabity iak wielu innych przed nim R. 1286. Eryk VI. i Krzysztof II. okupili bezpieczeństwo życia i Tronu nadaniem licznych swobód poddanym. Utwierdził ie Waldemar III. i Małgorzata Królowa Norwegska. Ta *Semiramis* przez Unią Kalmarską R. 1397. trzy północne Królestwa Danii, Norwegii i Szwecyi złączyła.

Eryk

Eryk VII. syn Wratysława Xcia Pomeranii Siostrzeniec Małgorzaty ieszcze za iey życia Koronowany niemiał zdolnych przymiotów do władania 3. Państw rządami. Krzysztof Bawarczyk wezwany na Tron, ledwie utrzymał burzących się Szwedów. Po iego śmierci zerwali związek Kalmarski i Kanutsona Królem swym obrali. Niebyli w stanie Duńczykowie przymuszenia Szwecyi do podległości obranemu przez nich w Roschildzie Chrystianowi z *Oldenburga* potomkowi Eryka V. Chrystian I. podpisawszy Kapitulacyą podaną sobie od Narodu, która uszczupliła granic władzy iego, starał się to nagrodzić rozszerzeniem panowania. Jakoż ziednał dobrowolnością powrót Szwedów do Unii, Slezwik i Holsztyn po śmierci ostatniego Xiążęcia spadłe na niego prawem Sukcessyi do Danii przyłączył, 3. Korony i 2. Xięstwa synowi zostawił. Jan chcąc wichrzących buntowników w Szwecyi uskromić, surowością cały Naród oburzył, i kraiów w zamięszaniu R. 1513. odumarł. Chrystyan II. syn iego srogi Tyran przez okrucieństwa i niesprawiedliwości dopełnione w każdym prawie rodzaiu stał się powszechney nienawiści celem. Zrzekł

się

się Naród podległości Despocie i Fryderyka Xcia Holsztynu do Tronu wezwał. Chrystyan osadzony w *Sonderburgu* na wyspie Alsen 26. lat w ciemnym więzieniu zostawał. Po śmierci Fryderyka R. 1533. piął się na Tron utracony Chrystyan II. pomocą Karóla V. teścia swego wsparty, ale moc i wola Narodu utrzymała Chrystiana III. Syna Fryderyka, a oporni Norwegczykowie utratą swych przywileiów ukarani zostali. Rząd Duński zbliżał się coraz bardziey do Arystokracyi, i takim był pod panowaniem Fryderyka II. i Chrystyana IV. Fryderyk III. przy wstąpieniu na Tron niebył więcey iak Doża Wenecki, Norwegczyków do posłuszeństwa przymusił; niechęci duchowieństwa i Mieszczan ku Szlachcie użył za sprężynę do poniżenia iey dumy i władzy, uczynił się wnet panem absolutnym i dziedzicznym, i R. 1661. Stany przywiódł do podpisania Aktu, który iemu i następcom Sukcessyą Tronu i nieokreśloną władzę zapewniał. Chrystyan V. potęgę kraiu wzmocnił, absolutyzm sprawiedliwością ułagodził. Równie dobrych miała Królów Dania, w Fryderyku IV. i Chrystyanie VI. Ci sprzymierzeniem się

z obce-

z obcemi Potencyami, rozszerzeniem handlu, założeniem fabryk, dźwignieniem miast dali większą moc i znaczenie Państwu swemu. Fryderyk V. polepszył prawodawstwo Duńskie, karność woyskową i Marynarstwo ustawami określił. Teraźnieyszy Panuiący Chrystian VII. wstąpił na Tron R. 1766. pochodzi z Domu Holsztyńskiego na Oldenburgu, wiedzie ród swóy od Chrystiana I. który był synem Teodoryka Hrabi na Oldenburgu.

Norwegia, iako iuż wspomniałem, miała osobnych swych Królów do R. 1375. w którym Małgorzata, córka Waldemara III. Króla Duńskiego zostawszy Królową Norwegii, przez zamęzcie swe z Akwinem iey Królem, obiąwszy Tron Duński po śmierci Brata swego, obie ziednoczyła Korony.

Konstytucya Duńska.

Konstytucya Państwa Duńskiego zawiera się w prawach ustanowionych przez Fryderyka III. około 1660. zwanych prawem Królewskim *Lex Regia*, a które dopiero R. 1709. pod Fryderykiem IV. drukowane zostały. Te się dzielą na Artykułów 40. treść ich następuiąca: 1. Zadna inna Religia nie ma bydź w kraiu,

iak tylko Chrześciańska Auszpurskiego wyznania. II. Król Danii i Norwegii nikomu odtąd na świecie podlegać niema, wyższym będąc nad wszystkie prawa ludzkie, niebędzie znać inney władzy nad swoią, prócz tylko Boskiey. III. On ieden i sam ma moc stanowienia, odmieniania i znoszenia praw podług zdania i upodobania swoiego. IV. Wstzystkie Urzędy i Magistratury nieograniczoney władzy Króla podlegać powinny. V. W mocy tylko iest Króla zawierać pokoy, wypowiadać woynę, wchodzić w przymierza, nakładać podatki. VI. Przy nim iest naywyższa zwierzchność w rzeczach tyczących się religii i nad zgromadzeniami duchownemi. VII. Cokolwiek się ściąga do rządu, wszystko od niego zawisło, z iego podpisem i pod iego imieniem wychodzić ma. VIII. Małoletność Króla trwa tylko do lat 14. IX. Testament poprzednika ma rozrządzić opieką małoletniego następcy. Jeźli pozostaie Królowa wdowa, ta iest Regentką syna z przydanemi 7. Panami Radnemi, którzy wszystko co się tycze rządu, większością głosów stanowić będą; każdy z nich ma iedną kreskę, Królowa dwie. Wszystkie rezolucye i rozka-

zy

zy pod imieniem przyszłego Króla wydawać powinni. X. Jeźli umrze Królowa, lub za mąż póydzie, nay-bliższy z familii Królewskiey byle miał lat 18. staie się Regentem, i ma w Radzie 2. kreski. XI. Jeźliby zaś żadnego takiego w familii panuiącey nie było, 7. ministrów z równą mocą Regencyą sprawuią. XII. Na mieysce zmarłego, lub odpadłego ministra, inny ma bydź obrany. XIII. Ci Ministrowie przysięgać powinni na wierność i posłuszeństwo, i iako nayusilniey zachowania w całości nieograniczoney władzy Króla przestrzegać będą. XIV. Winni są zdać ścisłą sprawę z wszystkiego wyszłemu z małoletności Królowi. XV. W tymże momencie, w którym Król umiera, naybliższy Xiążę Krwi panuiącey bez żadney formalności, iako prawy następca, rząd obeymuie. XVI. Król ma bydź uroczyście namaszczonym i Koronowanym. XVII. Poddanym swoim do żadney przysięgi ani słowney, ani pisaney nie iest obowiązanym, ani w żaden sposób czynić iey niepowinien. XVIII. i XIX. Królestwa Danii i Norwegii, ze wszystkiemi Prowincyami, wyspami &c. iak posiadał Fryderyk III. i cokolwiekby następcy iego zdobyć mogli

w ręku i mocy iednego Króla zostawać powinny. XX. Dzieci Królewskie, mimo nadziei dostąpienia Korony z kolei starszeństwa, przestawać maią na wyznaczonych sobie dochodach pieniężnych, lub dobrach; których ostatnich użytek do nich, własność do Króla należeć ma. Toż o Królowey wdowey. XXI. Xiążę ze krwi panuiącey, ani żenić się, ani się z kraiu wynosić, ani w obcą służbę iść niemoże, bez pozwolenia Króla. XXII. Córki i Siostry Królewskie będą utrzymywane przyzwoicie od Króla, póki za iego wiedzą za mąż niepoydą. Od Króla woli zawisło wyznaczenie posagu; powinny zaś dać na pismie zaręczenie, iako natym przestawać, i nic więcey żądać niebędą. XXIII. Gdyby w przypadku śmierci Króla, następca znaydował się za granicą, a dla choroby, lub inney przeszkody we 3. miesiące po doyściu wiadomości do kraiu nie ziechał, w tenczas naybliższy z familii będzie Vice-Regentem, lub Regencya zostanie urządzona, iak gdyby w małoletności Króla. XXIV. Familia Królewska płci oboiey ma naypierwsze mieysce po Królu, a porządkiem bliższości krwi do następstwa Tronu należy. XXV. Przysięgi wykonywać przed żadnym

są-

sądem niebędzie, iak tylko przed Krόlem, lub od niego wyznaczonym Kommissarzem. XXVI. Krolowie Danii i Norwegii posiadaią władzę absolutną i nieograniczoną, w znaczeniu obszernieyszym, niżeli ie maią te wyrazy w kraiach, gdzie Krόlowie Chrześciańscy dziedziczni absolutnemi są Monarchami. Toż ma się rozumieć o Krolowych, gdy z następstwa Tron przyidzie na kądziel. Ktobykolwiek ważył się mowić, lub czynić przeciwko tey władzy, ukarany zostanie iako zdrayca Korony, karą przeznaczoną występkom obrażonego Maiestatu. XXVII. Potomstwo oboiey płci idące w prostey linii męzkiey, pierwszeństwo ma do Tronu przed potomstwem od takieyże linii żeńskiey pochodzącym. Rόwnie potomstwo płci oboiey Oycowskie pierwsze iest do następstwa, niżeli macierzyste. XXVIII. W spadku Tronu na płeć żeńską, idąca od starszego Xiążęcia ma pierwszeństwo, pόki linii męzkiey stanie. Po iey wygaśnieniu, tenże porządek w linii żeńskiey zachowany bydź powinien. XXIX. i XXX. Artykuł następstwem dzieci Fryderyka III. rozrządza. XXXI. do XXXVI. Stanowi, że gdyby ani syna, ani córki niezostawił, tedy na synowców, sio-

strzeń-

strzeńców i. t. d. Tron ma spadać. XXXVII. Małżonek Królowy, lubo byłby naypotężnieyszy w swym własnym kraiu, powinien we wszystkim ulegać i bydź powolnym żonie, iako Królowey z następstwa udzielney, ani nie może sobie rościć żadnego prawa do Korony z ożenienia swego. XXXVIII. Urodzone po śmierci Oyca Króla dzieci idą do Sukcessyi i Tronu, podług kolei starszeństwa. XXXIX. O urodzeniu dziecięcia w familii Królewskiey bądź syna, bądź córki, rodzice maią uczynić doniesienie Królowi z wypisaniem Imienia i dnia urodzin, i prosić go, aby to doniesienie podpisem swym zaświadczył. Takowy dokument podwóyny ma bydź w Archivum złożony i pilnie strzeżony. XL. Cokolwiek się o dzieciach względem Sukcessyi mówiło, powinno bydź rozumianym o dzieciach prawego łoża. Oto iest zbiór konstytucyi Rządu zupełnie absolutnego, któremu poddał się niegdyś wolny Naród, nieprzymusem, ale wewnętrzną walką i niezgodą znękany.

Prawa Cywilne Duńskie składaią się z dawnych ustaw i zwyczaiów Narodowych, w części zgodnych z Prawem Rzymskim, w części przeci-

wnych. Xstwo Holsztyńskie wchodzące w ciało Rzeszy Niemieckiey używa Prawa Lubeckiego pokrewnego z Saxonem. Waldemar R. 1231. zebrał w iedną Xięgę rozrządzenia swych poprzedników. Przydał do tego wiele nowych ustaw za przyzwoleniem Stanów. Ztąd urosł zbiór prawem Duńskim zwany. Przy końcu wieku przeszłego Fryderyk IV. zbiór ten zreformował, processa skrócił i wszelkie niepotrzebne formalności w sądach poznosił. Dla tego naymniey w Danii Patronów. Zgadzaią się świetli i świadomi tego Państwa Pisarze, że *Codex* Cywilny Duński iest dotąd naylepszym w Europie. Zawiera się on w iedney tylko Xiążce. Wszystkie iey ustawy tak są krótkie, i iasne, tak dokładnie pisane, iż niema człowieka, któryby niemógł bydź sędzią w własney sprawie. Każdy chłop w Danii od roku 18. do 40, obowiązany iest do zaciągu. Żołnierz niemoże osiadać tylko w tey ziemi, do którey iest zapisany, inaczey byłby miany za zbiega. Szlachta ma prawo i wolność polowania, ryb łowienia i kollacyi, mocą którey używa dochodów Kościelnych. W sprawach tyczących się honoru i życia nie odpowiada tylko przed naywyższym Trybunałem Królewskim,

w in-

w innych zaś co do dóbr, i długów sądzi się przed sędzią Prowincyonalnym. Chłop otrzymuiący urząd iaki, lub godność, szlachectwa osobistego używa. Chrystian V. wprowadził tytuły Grafów i Baronów lennych. Dom celnieyszy mieszkania Baronów z stem włók, Hrabiego z trzema set włókami od podatków są wyięte. Baronie te i Hrabstwa niemogą bydź zastawiane, ani bez wiedzy Króla alienowane, ani konfiskowane iak tylko za występek obrażonego Maiestatu, i w tym przypadku spadaią na linią naybliższą. Hrabiowie Panami są kruszców w ich ziemi znaleść się mogących; maią Juryzdykcyą nad swemi domownikami, i stawione przez nich w Kopenhadze domy wolne są od kwaterunków i podatków.

Związek z Państwami obcemi.

Zdaie się, iż nayściśleyszy związek między Danią i Szwecyą zachodzić powinien. Położenie tych dwoch kraiów naydogodnieyszym go czyni pożytkom i interessom obydwóch Narodów. Zostaiąc niegdyś wspólnie pod iedną Koroną, maią nadto nowy do tego powód w pokrewieństwie

panuiących Dworów. (c) Ale iest iakaś dawna, a szkodliwa wspólnym interessom między temi Państwami nienawiść, która w nich długie i zawzięte z obu stron woyny wkorzeniła, a utrzymuie roszczone na przeciw sobie pretensye. (d) Trwaią iednak między Danią i Szwecyą umowy. Wszystkie Szwedzkie okręty i obce nawet, ale z towarem do Szwedów należącym miały mieć wolne przeyście przez Zunt i Belt bez cła i rewizyi. (e) Oba Państwa dla wygody żegluiących między *Schagen* i *Salsterboo*, ognie utrzymywać obowiązały się; Dania za odstąpienie prawa do cła na

---

[c] Dom Holsztyńskich Xiążąt, czyli linia Królewska panuiąca w Danii pochodzi od Chrystyerna III. zaś Holsztyńsko-Eutyńska od Brata iego *Adolfa*, ta panuie w Szwecyi; od tegoż Adolfa Holsztyńsko-Gotterpska pochodzi, i iest w Rossyi. Obie linie ostatnie *Lubeckiey* nazwisko maią. Z tych się rozrodziły domy *Holstein-Sonderburg*, *Holstein-Glücksburg &c.* Królowa Szwedzka iest siostrą Króla Duńskiego.

[d] Formuią Duńczykowie pretensyą naprzód do Szwecyi, iż iednemuż berłu dawniey podlegała, powtóre do niektórych Prowincyi, iako Gotyi, Bahuzyi, Skanii, Jemptlandyi &c. Które prawem oręża Szwedzi pod moc swą zagarneli.

[e] Mocą Traktatu Röszyldskiego R. 1658. potwierdzonego Lundeńską umową 1679. ale zniósł tę wolność dla Szwedów Traktat Sztokolmski 1720.

na Zuncie płacić miała co rok Szwecyi 3,500. Reńskich. Okręty Szwedów zamek Duński *Kronenburg*, okręty Duńczyków zamek Szwedzki *Elsenburg* przechodząc przez Zunt witać z dział powinny, a tyleż razy odpowiedziano im bydź ma. Strona iedna drugą wprzód trzema niedzielami ostrzega, gdy więcey nad 15. okrętów woiennych, lub 1,200. ludzi na morze Baltyckie, albo na Ocean wysyłać chce. Niewchodzić w związki, któreby stronie drugiey były szkodliwe, niedawać do portów zdobyczom swych nieprzyiaciół przystępu, przyrzekły sobie Traktatem Sztokolmskim, R. 1720. w którym też umowiono, że Poddani Szwecyi w przechodzie przez Zunt tymże warunkom podlegać maią, iakim podlegaią Nacye nayprzyiaźnieysze Danii. Uważaią dzieiopisowie, że we wszystkich woynach, które Dania z Szwecyą toczyła, zawsze prawie mimo sił równości zwyciężoną zostawała. Czego tę, i słusznie mym zdaniem naznaczaią przyczynę: Chłop w obydwoch Kraiach iest Zołnierzem, ale ten Chłop w Szwecyi iest Obywatelem, w Danii niewolnikiem.

W ninieyszym stanie naymocniey łączy przyiaźń Dwory Danii i Rossyi.

syi. Weszły były z sobą w związek R. 1712. przeciwko Szwecyi. Odtąd dawały sobie wspólney przychylności dowody. Traktatem Koppenhagskim R. 1730. umówiły się, iż na odnodze Rygskiey okręty Duńskie na morzu Baltyckim począwszy od *Domesznes*, na morzu północnym od *Cap Nord* do granic Państwa, na całym morzu białym do uyścia Dźwiny, pierwsze witać maią Banderę Rossyiską. Wzaiem Rossyiskie wzdłuż brzegów Danii i Norwegii, przy wyspach Islandyi i Fero maią czynić Duńskim powitanie. Strona przywitana, w równey liczbie (a ta zawsze nieparzysta bydź powinna) odwitać ma. Na morzu Baltyckim od Bornholmu do odnogi Rygskiey, żadnych sobie powitań nieczynią. Kupieckie okręty przed woiennemi schylaią swą banderę. We dwa lata, też Państwa gwarantowały sobie wszystkie swoie possessye, i przychylne na wzaiem usługi zapewniły. Utwierdzona była taż przyiaźń poźnieyszemi Traktatami. R. 1780. weszły z sobą w ligę zbroyney neutralności, umocnioną potym przystąpieniem innych Potencyi. W ciągu trwaiącey woyny Rossyi z Portą okazywały iak naylepsze porozumiewanie się. Prócz tego sekretne umowy

wy

wy i pokrewieństwo utrzymuią między Dworami Koppenhagskim i Petersburskim związek pożytecznieyszy dla drugiego, niżeli dla pierwszego. Bo związek ich z iedney strony, raczey iest związkiem protekcyi, niżeli równości.

Co do Polski, prócz posiłkowego przymierza za Bolesława Krzywoustego R. 1121. (f) oprócz Alliansu odpornego za Iana Kazimierza R. 1657. (g) niezna Rzplta innych związków z tym Państwem. Doświadczała iednak wpływu Dworu Koppenhagskiego w popieranych pretensyach Dyssydentów i szkodliwych dla nas zamy-

---

[f] Wyprawę w ówczas spólną Bolesław z Mikołaiem Królem Duńskim przeciw Warcisławowi Xiążęciu Pomeranii pomyślnie odbył, i na utwierdzenie przymierza córkę swą Magnusowi Królewiczowi Duńskiemu poślubił.

[g] Na mocy tego Traktatu, gdy Karol Gustaw Król Szwedzki wkroczył z woyskiem do Polski, Dania mu woynę wypowiedziała, i na woiowanie kraiów iego obróciła swe siły. Ale mężny Gustaw podołał się opierać słabey dwóch Państw potędze, i zyskowne dla siebie zyskał Traktaty z Danią w Roschildzie, w Oliwie z Polską R. 1660. Ufał mocy i szczęściu Gustaw, zerwał ledwo co podpisane z Danią przymierze, i do Zelandyi z woyskiem wtargnął. Nieodmówili posiłków na obronę przyiaciela swego Polacy, wyprawiona część woyska z Czarnieckim, dopełniła obowiązków Alliansu.

mysłach Rossyi. Z Prusami od Traktatu w R. 1701. przez który Dwór Duński Fryderykowi I. tytuł Królewski przyznał trwa harmonia, ieżeli nie ścisła, przynayminiey niezerwana. Z Domem Austryackim od R. 1730. zostaie w Alliansie Gwarantuiącym wzaiemne possessye. Z Francyą, Anglią i Hollandyą ma kilkokrotne konwencye handlowe, mocą których te Narody, iako nayprzyiaźnieysze co do ceł, żeglugi i swoich towarów i produktów uważane są w Danii.

ROZDZIAŁ II.

SZWECYA.

Granice i rozległość.

SZwecya, którą w ięzyku kraiowym *Suerike* zowią, graniczy na północ z Laponią Rossyiską i Norwegską, na wschód z Rossyą, na południe z morzem Baltyckim, na zachód z Norwegią, zatoką *Kattegat* i *Sund*. W rozległości ma mil kwadratowych 12,968.

Dwie

Dwie tylko pory roku zna Szwecya; zimę, która przy tęgich mrozach i ostrych wiatrach trwa 9. miesięcy, i lato niedłuższe nad 3. miesiące, ale tak gorące, iż w tym czasie iarzyny i zioła wschodzą, i wkrótce doźrzewaią. (a) Kray iest górzysty, pomorze otoczone skałami, na których blisko tysiąca iest osad. Są one nieiako zasłona przeciwko woiennym nieprzyiacielskim okrętom. Zboża mało się rodzi, przecież *Schonen*, *Gothland* i *Finland*, więcey wydaia, niż inne Prowincye. Przed rokiem 1771. póki było wolne palenie gorzałek, (b) wprowadzano z obcych kraiów zboża za 800,000. Talerów, a mieszkańcy północni żyli chlebem z korzeni ziół, z kory brzozowey i ko-

Powietrze i płody ziemi.

[a] Sprawuie to słońce, które w ów czas bawi na horyzoncie Szwedzkim przez godzin 18. lub 20. na dzień, i że żadną chmurą zasłonione nie bywa. Niebo tu bowiem prawie zawsze pogodne bywa, i dla tego chociaż na godzin 20. nocy w zimie są długie, iednak od miesiąca i białości śniegów są bardzo iasne. Czasy zaś tak są stateczne, iż odmianę powietrza dniem, lub dwoma wprzódy, bez chybienia zgaduią.

[b] Zakaz palenia Gorzałek poczytuią za błąd Administracyi Gustawa III. prócz pokrzywdzoney wolności Obywatelskiey takową ustawą, stracił skarb natym przeszło 10. millionów, musiał więc palenie gorzałek powrócić mieszkańcom Finlandyi, pod obowiązkiem lekkiey opłaty.

kości rybiey tartey robionym. Pastwiska maią dosyć dobre, ale kruszców, osobliwie miedzi i żelaza dostatek, około których przeszło 20,000. dusz pracuie. Niezbywa też na złocie i srebrze. Lasy lubo iuż spustoszone w znaczney części, są iednak ieszcze wielkie i rozległe. Ryb także obfitość; śledzi naywięcey się poławia przy brzegach Gotenburga. Z chowu bydła mierny pożytek. Sprowadzone z Natolii Wielbłądy dały się rozmnożyć, i tę korzyść Szwedom przyniosły, że do użycia swego maią w kraiu Kamelor, a w czasie i zbywać go będą mogli. Lasy obfituią w wszelki gatunek dzikiego zwierza, a renifery domowe naywiększy Lapończykom pożytek czynią.

Ludność. Szwecya nie iest, ani może bydź ludną podług swey obszerności, będąc kraiem przez połowę większą zaległym górami, lasami, piaskami, iezioramі i bagnami; liczy przecież mieszkańców 2,861,000. miast 102. Pastoratów 1,381. do których far i Kościołów 2,538. należy, włości Szlacheckich 1200. W stosunku kraiu

na

na iednę milę kwadratową wypada dusz 221. (c)

Religia panuiąca iest Luterska, lubo Katolikom, i innym sektom, wolne iest sprawowanie obrządków swey wiary. Maią iednego Arcy-Biskupa, i 14. Biskupów. Jezyk Szwedzki od Duńskiego wymawianiem prawie tylko się różni. Finneński wiele ma podobieństwa do Estońskiego, mniey zaś do Lapońskiego. Szwedzi lubią nauki, zwłaszcza w Ekonomice, Historyi naturalney, Geografii, starożytności i dzieiach kraiowych doskonalić się staraią. Prócz rozmaitych szkół, maią 10. Gymnaziów, 3 Akademie, 5. Universitates, towarzystwo umieiętności, i Akademią kunsztów. Fabryki i rękodzieła lubo za Fryderyka I. rozmnożone i polepszone zostały, wiele im ieszcze iednak do dobrego stanu brakuie. Toż mo- Religia, Nauki, handel.

(c) W Szwecyi ludzie przychodzą do naypoźnieyszey starości. Sławny *Wargentin* członek Kommissyi ustanowioney w Sztokolmie do utrzymywania porządnych regestrów ludności, zapisywania liczby co rok umarłych i rodzących się w całym Kraiu, liczył w Szwecyi 2,036. męszczyzn, 3,540. kobiet starszych nad lat 80. a między niemi znaydowało się kilka osób, które przeżyły lat sto, aż do 111. i 120. Jest to nader znaczna liczba w propórcyi ludności.

można i o handlu mówić, łubo go Szwecya obszernie prowadzi, i ma wiele kraiowych towarów, iako to: żelazo wyborne, które iest naycelnieyszym bogactwem Szwecyi, wyprowadzaią go rocznie tak wyrobionego, iako i w sztabach przeszło 333,000 szyfuntów; Miedź przednia i inne kruszce, których razem roczni szacunek na 2,500,000. Reichstalerów wynosi. Drzewo rozmaite, belki, maszty, tarcice i wielka moc potażiu, saletra, proch, kobolt, Liny, Szafian, ryby, futra, smoła, &c. których odbyt roczny uczyni 3,700,000. Reichstalerów. (d) Maią i sól warzoną, ale ta niewystarcza potrzebom mieszkańców.

Moneta. Moneta w Szwecyi podług ustawy Seymu 1766. ma szacunek stosowny do waloru Reichstalerów, tak w większych, iako i mnieyszych sztukach. Ztąd są ćwierci i osme czę-

[d] Miast w Szwecyi maiących przywiley prowadzić na własnych okrętach handel tak wewnętrzny, iako i zewnętrzny, iest tylko 24. Te składnemi, *Emporia* inne dla różnicy Prowincyonalnemi zowią. R. 1731. powstała w Szwecyi Kompania handlu w Indyach wschodnich, i postanowiła Departament swych okrętów w Gothemburgu. R. 1746. utworzyła się inna do Indyi zachodnich.

części talerów. Dukaty idą podług stopy Rzeszy Niemieckiey.

Tron Królestwa Szwedzkiegó iest dziedziczny i na kądziel spadaiący. Władza Króla była niegdyś ograniczona powagą Seymu, który się często odprawiał, i składał się iak dotąd ze 4. stanów, to iest Szlachty, Duchowieństwa, Mieszczan, i Chłopów należących do Korony. (e) Stany te Rząd.

---

[e] Dla czego w samey tylko Szwecyi zdołali się Chłopi utrzymać przy tym przywileiu, ktory się im wszędzie z wrodzoney sprawiedliwości, iako czynnym Obywatelom należy, że oddzielny stan Narodu składaią, prôcz oboiętnych przyczyn wyciągnionych z położenia kraiu i własności klimatu, tę naypodobnieyszą do prawdy P. *Scheridan* naznacza: Barbarzyńcy zniszczywszy Państwa Rzymskie, na iego rozwalinach osiedli, a zamiast wytępiania dawnych mieszkańcôw połączyli się z niemi, i do wspôlnego działu gruntôw onychże przypuścili. Ale Prowincye Pôłnocne, w ktôrych się ta dzicz wylęgła, były zamieszkane ieszcze przez iey wspôł rodakôw, bez mięszania się z innym narodem. Ci nie szukaiąc nowych siedlisk, pozostali w swey oyczystey ziemi, zachowali swe dawne zwyczaie, ięzyk, wolność i rôwność. Reprezentacya Stanu Chłopskiego w Szwecyi nie iest dobrze urządzona, ponieważ do niey nie wchodzą maiętnieysi rolnicy właściciele gruntôw. Gdyż tylko czynszôwnicy obieranemi bydź na Reprezentantôw mogą. Za tym część zacnieysza rolnikôw dziedzicôw, więcey maiątku i oświecenia maiących, od prawodawstwa i reprezentacyi Narodowey oddalona zostaie.

te zgromadzały się przez swych Deputowanych. Szlachta nie są obierani, ale naypierwszy z familii ma prawo do Deputacyi. Po zaszłey rewolucyi R. 1772. Gustaw panuiący odmienił kształt rządu, dostoieństwu Królewskiemu moc dawną przywrócił, i prawa Kardynalne opisał. Władza wykonawcza podzielona iest na Magistratury. Trzy Trybunały sądów zadwornych dla dozoru nad Sądami w całym Państwie. Kommissya do interessów woyskowych. Kommissya Admiralska do marynarstwa. Collegium Kancellaryi Królewskiey. Kommissya Kameralną względem dochodów Królewskich. Kommissya Skarbu publicznego. Departament górniczy. Inny handlowy. Rewizya kamery dochodów Królewskich. Rząd Dworu przy Marszałku Wielkim, którym iest Senator.

Tytuł panuiącego.

Król Szwedzki pisze się: Królem Szwedów, Gotów, i Wandalów; Wielkim Xiążęciem Finlandyi, Dziedzicem Norwegii, Xiążęciem na Slezwiku, Holsztynie, Stormarze, Dytmarsyi, Hrabią na Oldenburgu i Delmenhorszcie. W herbie używa znaków Gockich, Szwedzkich i Xięstwa Holsztyńskiego.

Do-

Dochody Królewskie szacowane są na 11,000,000. Talerów. Utrzymanie dworu i domów Królewskich kosztuie rocznie 1,801,993. Talerów.

Siła lądowa i morska przed zaczęciem woyny, była w następuiącym stanie, to iest: 60,000, woyska lądowego, 50. okrętów woiennych, 14. Fregat, 29. Galer, 77. Szebek, prócz większey liczby szalup i innych statków.

Rzeki i ieziora znacznieysze są: *Dal-Elbe*, naywiększa rzeka w Szwecyi, wpada do odnogi Botnickiey. (Wszystkie większe rzeki Szwedzi *Elben* zowią.) *Motala Elbe* wypływa z ieziora *Weter* i zabrawszy rzek 17. przy Norkiepindze formuie na 16. stóp wysoką kaskadę, i do morza Baltyckiego uchodzi. Rzeka Gothii ma początek z ieziora *Wener*, a uyście do morza Baltyckiego przy Gotenburgu. O pół osmey mili przed uyściem robi kaskadę wody z wysoka i z wielkim szumem spadaiącey. Kommunikacya żeglowna, którą postanowiono z Sztokolma do Gotemburga i na morze Baltyckie, godna iest uwagi. Przechodzi naprzód przez iezioro *Mâlar*, przez rzekę *Arbogę* i kanał, przez iezioro *Wener*, ztąd do Rzeki i Jeziora.

rze-

rzeki Gothii; na którey, iż kaskada iest zawadą, przeto sluzy i kanały porobiono. 3. Jeziora są naywiększe *Melar*, *Wener*, i *Weter*, ostatnie naygłębsze, gdyż w niektórych mieyscach głębokie iest na 300. sążni, a zatym głębsze od morza Bałtyckiego, którego głębokość nie wynosi nad 50. sążni. Pobliżey mieszkaiący z szumu, który na tym iezioize słyszeć się daie, poznaią następuiącą niepogodę i burzę.

Mieszkańcy dawni. Jako Dania, tak i Szwecya kraiem iest dawney Skandynawii. Starożytność wyspą ią zwała, bo nie była ieszcze iey wiadoma ta cieśnina dość obszerna, która iest między morzem białym i Ladogą, a która ią z Sarmacyą, a teraźnieyszą Rossyą łączy. Dawna Skandynawia dzieliła się na różne narody, których te były nazwiska: Skandyowie, czyli Skaniowie, gdzie dziś *Schonen* Prowincya nadmorska, część południowa Szwecyi. Za niemi Hillewionowie, gdzie dziś *Gothia*; ich sąsiedzi Marchiozynowie i Sintofinowie. W części wschodniey, teraźnieyszey Finlandyi był Naród Filingów, od których podług świadectwa Pliniusza kray nazwany Finnia. W północney Skandynawii byli Lappiowie, czyli

Lap-

Lappionowie, daley Sweonowie, lub Swedowie, także Getowie, albo Gotowie.

Dzielą Szwecyą na 5. wielkich części. Te są: 1. Szwecya właściwa. 2. Gothia. 3. Nordlandya. 4. Laponia Szwedzka. 5. Finladya. Podział.

I. Szwecya właściwa naypierwsza Prowincya Królestwa, i gdzie naywięcey miner i kuźnic znayduie się, graniczy z górami Norwegii, odnogą Botnicką, Gothią i Nordlandyą. Składa się z 5. Starostw, czyli Powiatów, to iest: Uplandyi, Sudermanii, Westermanii, Nirycyi, i Dalekarlii. I. Szwecya właściwa.

1. *Upland*, w wymawianiu Szwedów *Opland*, zamyka miast 7. i ieden Zamek Królewski.

Stockholm, po Łac. *Holmia*. Sztokolm, stolica Państwa, mieszkanie Królów, i mieysce Seymów. W położeniu wygodnym dla handlu, gdzie iezioro Meler z morzem Bałtyckim się łączy. Obwód iego na mil 2. a liczba mieszkańców do 100.000. wynosi. Zabudowane iest na 7. wyspach, czyli *Holmach*. Ulice wszędzie szerokie i czyste; domów prze-

szło 5,000. powiększey części murowanych i pokrytych dachówką i blachą żelazną, lub miedzianą. Ma Akademią umieiętności, Malarstwa, rzeźby, i muzyki, szkołę rysunku i modelów, Akademią kraiowego ięzyka założoną od panuiącego Gustawa III. R. 1786. towarzystwo dla rozkrzewiania Chrześciańskiey Religii, Kollegium Królewskie medycyny, 4. rafinerye cukru, fabryki szkła i porcellany, manufaktury iedwabne, wełniane i płócien rozmaitych, i warsztat do budowy okrętów. Zamek Królewski i Biblioteka gmach wspaniały i ozdobny. Magazyn żelazny dla swey wielkości, niezmiernego mnóstwa wychodzących i wchodzących towarów, i położenia wygodnego dla ładunku okrętów godzien ciekawości. Admiralicya. 4. Instytucye, gdzie młodzieży 2,700. wychowuie się. Szpital dla szczepienia ospy ubogim dzieciom założony R. 1761. Dom sierot od Frankmasonów R. 1753, fundowany. Sztokolm wielki handel prowadzi, tak wewnątrz Państwa, iako i z obcemi kraiami. Port ma dobry i bezpieczny, dla zasłony gór; ale dla skał, które go otaczaią, trudny do przystępu. Wychodzi ztąd rocznie żelaza więcey nad

200,000.

200.000. Szyffuntów, nadto stal, gwoździe, sól, ałun, miedź, mosiądz, śledzie, smoła, żywica, ryby, tran, drzewa, i inne towary. Siedm holmów, na których miasto stoi, są: Miásto właściwe, *Ritterholm*, wyspa S. Ducha, *Schiffholm*, *Blasieholm*, *Kôngsholm*, i *Ladugârds Land*. Prócz tego ma 2. wielkie przedmieścia, czyli *Malmary*, to iest: *Norder-Malm*, i *Sûder Malm*.

Zamki letnie Królewskie: *Friderichshof*, *Karlberg*, *Jakobsdal*, gdzie do samey bramy przypłynąć można; *Ulrichsdal* o 3. mile od Sztokolmu z pięknym ogrodem od Królowey Ulryki Eleonory zbudowany. *Drotningholm*, czyli wyspa Królowey, w naypięknieyszym położeniu na wyspie *Lofon* z wyborną Biblioteką, kosztownym gabinetem historyi naturalney, starożytności, medalów, i galeryą piękną portretów, założony od Katarzyny z domu Jagiellońskiego na model Wersalu. *Waxholm* na wyspie *Wax* z cytadellą. Tu rewiduią przechodzące okręty.

Upsal miasto starożytne, dosyć wielkie i dobrze zabudowane nad rzeką *Fyris*. Tu Katedra Arcy-Biskupa i Prymasa, naypierwsza

Akademia w Szwecyi, towarzystwo umieiętności, obserwatorium i ogród Botaniczny. Mieyscem iest Koronacyi i grobów Królewskich. W Kościele *Olofs* daie się widzieć wspaniały nadgrobek, który Król mądremu *Descartes* tu zmarłemu wystawił. Domy nietu mal wszystkie są drewniane, pokryte kórami brzozowemi, na które darń iest zwierzchu pokładana.

Dannemora, o mil 4. od Upsalu ma bogate, a naydawnieysze i nayzyskownieysze żelazne minery w Szwecyi, z których rocznie na 40,000. funtów okrętowych żelaza bywa, procentu 60. przynoszą, gdy inne w Szwecyi daią tylko 30. O półtory mili od Dannemory iest kuźnica w *Lôfta*, gdzie 4. hammernie, iedna fryszerka, i 8. kuźnic. Naylepsza Fryszernia w *Tobo*, a naywiększa w Szwecyi fabryka kotwic w *Sonderfors*, których i całemu Kraiowemu marynarstwu dostarcza i obcym przedaie.

Inne miasta: *Nortâlie*, *Gesthammar*, *Oeregrund*, wszystkie 3. nad iezìorem, *Sigtuna* nad zatoką Meleru, i *Enkiöping*.

2. *Sôdermannland*, czyli *Sudermania*, w niey miast 7.

Nykiôping, M. S. portowe i handlowe, rzeka przychodząca z *Lânghalsen*,

sen, dzieli ie na dwa miasta; most kamienny na niey postawiony R. 1728. iest ieden z naypięknieyszych w Szwecyi. Ma fabryki płócien, szafianu i hammernią miedzi. Między Nykopingą i Nordkopingą iest Ludwisarnia do lania Armat. *Strângnas* miasto Biskupie nad brzegiem Meleru. Gustaw Adolf tu założył Kollegium, i na 30. Studentów fundusz R. 1626. a Gustaw I. w tuteyszey Szkole brał nauki. *Trosa* nadmorskie; *Mariefried* nad ieziorem Meler, blisko zamek i Zwierzyniec Królewski *Gripsholm*; *Eskeltuna*, czyli *Karl-Gustawstadt* nad *Hielmarsee* *Tershalla* i *Soderstâlie*.

3. *Nerike*, lub *Nirycya* ma 2. miasta.

Orebro, z portem dobrym u iezziora *Hielmar*. Ma fabrykę broni i obiciów. Pod miastem zaś w *Snaflundzie*, iest fabryka sukien. W *Axbergs* zupy siarczyste. Z rudy siarki odbieraią także koperwas i cynober. *Askersund* portowe nad ieziorem *Weter*.

4. *Wâstmannland*, lub *Westermannia*, w niey miast 6. i ze wszystkich Powiatów naywiększy handel na żelazo. Ma kilka zdroiów mineralnych. *Wâsteras* z Katedrą Biskupią przy

uy-

uyściu *Swartan* do Meleru. *Sala*, czyli *Salberg*, sławne górami srebrnemi iuż nie tyle teraz obfitemi, iak dawnicy. (f) *Arboga*, od którey bierze nazwisko kanał, który iezioro *Meler* i *Hielmar* łączy. *Kôping* nad Melerem. *Lindesberg* i *Nora*. *Loka*, gdzie wody lekarskie. Z Westerasu, Arbogi, i Kepingi, wychodzi żelaza do 360,000. Cetnarów.

5. *Thalland*, czyli *Dalekarlia* od wielu po między górami dolin ma nazwisko. Mieszkańcy maią sławę w dzieciach ludzi odważnych i bitnych.

Część

(f) P. *Valmont de Bomare* tak opisuie ciekawą kopalnię Salbergską. Zstępuie się do niey przez 3. otwory podobne do studni. Spuszczaią się niemi za pomocą koła i liny w wpółbeczce. W śrzodku, czuie się zimno, i daią się słyszeć ze wszech stron spadki wód spływaiących. W półgodziny dostaie się do dna owego lochu, w którym wszystko się błyszczy. Wchodzi się naprzód do szyby maiącey kształt sali wielkiey; sklepienie iey srebrne wspiera się na kolumnach kutych z teyże minery. Cztery obszerne galerye ią kończą. Ognie, które służą do przyświecania górnikom, od ścian, sklepienia i strugi śrzodkiem płynącey naypięknieyszy blask odbiiaią. Jest to miasto podziemne, w którym znayduią się domki, staynie, konie, szynki &c. Co zaś za naywiększą osobliwość mieć tu można, iest młyn wietrzny, który się tu nieustannie obraca i wodę do góry pędzi. Dawniey ta kopalnia wydawała do 24,000. grzywien srebra czystego.

Część tych góralów mówi ięzykiem, którego Szwed nierozumie, podobnieyszym do Gockiey, lub Islandzkiey mowy. Kray nayobfitszy w kruszec srebrny, miedziany i żelazny. W nim miast 3.

Falun, czyli *Koperberg*, miasto wielkie i ludne, między ieziorami *Warpan* i *Kurn*. Liczy 1200. domów, i przeszło 7,000. mieszkańców. Przy mieście iest sławna góra miedziana, która niekiedy rocznie przynosi na 60,000. cetnarów miedzi, ale obfitość rudy coraz bardziey się zmnieysza, wydaie ieszcze na rok do 15,000 cetnarów. Dymy wychodzące nieustannie z kopalni, taką ciemność niekiedy sprawuią, iż w samo południe mieszkańcy świecy używać czasem muszą. Są tu także fabryki sukien, płócien, kręconey bawełny, i lulek. Blisko miasta dom Królewski *Nóor* się zowie. *Hedmora* z fabryką rusnicznego prochu. *Asuesta* góra i hamernia miedziana. *Såter*, nad ieziorem.

II. *Gôthaland*, *Gothia*, lub Królestwo Gotów, na wschod i południe oblane morzem Baltyckim, na zachod ma Sund, morze Niemieckie i Norwegią, na północ Szwecyą właściwą. II. Gothia.

Kray

Kray miły i nayżyźnieyszy w Szwecyi, w nim wiele iezior i rzek rybnych, lasów obszernych, dostatek rozmaitych kruszców i kuźnic. Na wschodnią i zachodnią Gothią się dzieli.

1. *Gothia wschodnia* zawiera Powiaty: Ostrogothią, Smalandyą i niektòre wyspy.

a) *Ost-Gôthaland*, czyli *Ostrogothia*, w niey miast 5.

Norkioping, przy uyściu rzeki Motali do Golfu *Brawiken*. Tu się znayduią 2. rafinerye cukru, 2. hammernie miedziane i iedna kosztowna mosiężna, Drukarnia, Papiernie, farbiernie przednie, fabryki sukien, materyi wełnianych, broni, tabaki, i nowy porządny warsztat do budowy okrętów. Połów i handel łososiów znaczny zysk mieszkańcom przynosi. Niedaleko leży *Sôderkoping*. *Lindkiôping* z Katedrą Biskupią nad rzeką *Stang*. *Scheningen* nad rzeką *Schena*. *Wadstena* nad ieziorem Weter, którego bogaty niegdyś Klasztór obrócony na dom Inwalidów został.

b.) *Smâland*, lub *Smalandya*, na 3. Starostwa się dzieli, i ma miast 7.

Kal-

Kalmar, miasto handlowe, fortecą i zamkiem obronne, nad cieśniną morską zwaną Sund Kalmarski, która ie od wyspy *Oeland* oddziela. Zdobi ie Biskupia piękna Katedra, i Kollegium nauk. Ma warsztat okrętowy, fabrykę materyi wełnianych i płocien. Wychodzi ztąd rocznie na 20,000. tarcic, 360. beczek ałunu, i wiele smoły. Sławne iest Aktem Unii R. 1397. iednoczącym 3. Korony, Duńską, Norwegską i Szwedzką, za panowania Małgorzaty Królowey. *Bromsebro* na granicach Blekingii, gdzie R. 1645. pokóy między Szwecyą i Danią stanął. *Wästerwik* nadmorskie, *Wexio* Biskupie; *Jönköping* Sądowe na pół-wyspie między 3. iezioromi. Inne miasteczka: *Wimmerby*, *Eksiö*, i *Grenna*.

c.) *Oeland* wyspa w gruntach urodzaynych. Na niey miasteczko *Borum* i zamek *Borgholm*. Jest długa, i wązka, przesmykiem Kalmarskim od lądu oddzielona.

d.) *Gottland* wyspa z iednym miasteczkiem *Wisby* osiadłym od ludzi rozmaitych nacyi, maiącym port mały ale dobry. Handluie smołą, wapnem, tarcicami i wełną.

2. *Gothia Zachodnia* składa się z Powiatów: *Westro Gothii*, *Wermelandyi*, *Dallii Westrogockiey*, i lenney włości *Bohus*.

a.) *West-Gôthaland*, czyli *Westrogothia* zawiera miast 7.

Gôtheborg, lub *Gotenburg* Miasto stołeczne, handlowe, obronne, nad uyściem *Môlndali*, na wyspie *Hisingen*. Ulice iego są szerokie, regularne, i kamłami ozdobione. Co do bogactw, budowli i handlu pierwsze iest po Sztokolmie. Fortyfikacye ma regularne. Z strony lądu Cytadelle: *Lew* i *Korona*, od morza *Neue Elfburg*, ie zasłaniaią. Katedra Biskupia, Akademia umiejętności, Arsenał, Bursa, Eskadra, koszary garnizonu; Trybunał woyskowy i Appellacyiny, i Departament fabryczny ustanowione R. 1740. Collegium założone R. 1748. dom sierot, fabryki sukien i materyi, zdobią ie i bogacą. R. 1731. osiadła tu kompania Kupiecka Indyi wschodnich. Port Gotenburski iest dobry i obszerny, w nim na mocy Traktatu R. 1786. Francya wolny ma skład towarów.

Wenersburg przy uyściu rzeki Gothy do ieziora Wener. *Skara* nie-

gdyś

gdyś stolica Gotów. *Brunsbo* Biskupie. *Mariestad* nad wbiegiem Tydy do ieziora Wener. Blizko iest włość Królewska *Marieholm*. Inne miasteczka: *Lidkoping*, *Skiôfde*, *Hio*, *Falkiôping*, *Alingsâs*, *Boras*, i *Ulricâhamn*.

b.) *Wermeland*, albo Warmelandya.

Karlsstadt, M. S. i Biskupie, zbudowane na wyspie *Tingwalla* przy uyściu rz. Klary do ieziora Wener; ma Collegium założone od Karola XI. i fabrykę wełnianą. Ztąd rocznie wiele żelaza, i nieco miedzi wychodzi. W poblizkości iest źrzódło wody mineralney.

Philipstadt, wśrzód gór i iezior, sławne szybami śrebra, miedzi, żelaza i ołowiu. *Nya-Elfbytta*, wielka hammernia żelazna, w którey kuią i leią wyborne blachy, żelezniaki, piece, kule, moździerze &c. *Christinehamn* od Królowey Krystyny R. 1642. zbudowane.

c.) *Dalsland*, lub *Dallia Westro-Gocka*, od wielu dolin ma nazwisko; *Amal* iedyne miasto nad ieziorem *Wener*, portowe. Mieszkańcy prowadzą zyskowny handel drzewem zdatnym na poiazdy, fercicami i smołą.

d.)

d.) *Bohus*, lub *Wiks*, nad morzem północnym, z którego tu wód sól warzą.

Kunghel, starożytne miasto nad rzeką Gotha. W pobliżkości iest skała, na którey *Bohus* zamek dobrze obronny leży. *Marstrand*, handlowe i nadmorskie. R. 1780. liczyło mieszkańców 1339. Port iego od R. 1775. iest wolny, wielki, głęboki i Cytadellą *Karlstein* obronny. *Uddewala* nadmorskie, i portowe. Naywiększy handel drzewem powozowym prowadzi. *Strômstad* nadmorskie; w iego okolicy łowią się obficie ostrzygi.

3. *Gothia południowa*, zawiera *Skanią*, *Hallandyą*, i *Blekingę*.

a.) *Schonen*, lub *Skania* po nad morzem i Sundem, na przeciw wyspy Duńskiey Zelandyi. Kray nayosiadleyszy i nayżyźnieyszy w Szwecyi, R. 1658. od Duńczyków Szwedom odstąpiony. Tu miast 10.

Malmoé, nadmorskie, obronne, i iedno z pięknieyszych miast Szwedzkich, na przeciw Kopenhagi leżące. Ma Szkołę, rynek wielki, dom sierot, i rozmaite wełniane fabryki. *Lund* Arcy-Biskupie. Wsławia go Uniwer-

wer-

versitas, Museum ze zbiorem medalów, botaniczny ogród i Sala anatomiczna. Mieszkańcy bawią się rolnictwem. Okolica obfituie naywięcey w tabakę, Morwy, i farbę czerwoną. *Skanôr* i *Falsterbo*, oba nadmorskie. *Landskrona*, mocno ufortyfikowane z zamkiem obronnym i dobrym portem. O 3. ćwierci mili ztąd leży wysepka na Zuncie *Hueen*, albo *Weén*, która się zdaie, iak góra iaka. Na niey był zamek *Uranienburg*, znany ztąd, że sławny Astronom *Tycho Brahe*, maiąc ią sobie ustąpioną od Fryderyka II. Króla Dunskiego, tu swoie observatorium założył. *Ystad* nad Ore-Sundem; ztąd do Stralzundu morzem droga mil 18. *Helsingborg* położone na przeciw Helzyngory Duńskiey pod górą wysoką. Obywatele ubodzy, bo ani portu, ani handlu niemaią. *Engelholm* nie daleko morza. *Christianstad*, obronne, portowe nad rzeką *Helgea*. Tu liczne magazyny, garbarnie, fabryki sukien i płócien, i handel w Skanii naylepszy. *Andrarum* sławne szybami ałunu.

b.) *Halland*, lub *Alandya* nad morzem północnym obfitym tu w naylepsze łososie.

Halmstad M. główne, nadmorskie. *Labom*, *Falkenberg*, *Warmer*, i *Kungsbacka*, są małe miasteczka nad morzem północnym.

c.) *Blekingen* Prowincya nadmorska bogata w dobre pastwiska i trzody.

Karlskrona M. S. w którym Arsenał, szpital marynarski, warsztat okrętowy, i Kollegium Admiralicyi. Port obronny z dwoma cytadellami *Kongsholm* i *Drontningskiar*, tak iest obszerny i wygodny, iż cała flotta Królewska schronić się do niego może. Nadto iest kanał zwany *Docke*, rznięty w górze głęboki na 80. stóp, a długi do 350. iż naywiększe okręty wchodzić nim mogą. Mieszkańców zbogaca handel potażiu, smoły, łoiu, skór, tarcic, belek, i masztow, iako też połów ryb i zwierza. W okolicy naylepsze pasze; ztąd sery robione w tey Prowincyi naywiększy maią szacunek. *Christianopel* obronne i nadmorskie. *Karlshawn* obfituie w tytiun, *Sölwesborg* nad morzem.

III. Nordlandya.

III. *Nordland*, od wschodu ma golf Botnicki, od południa Uplandyą i Dalekarlią, od zachodu Dalekarlią i Norwegią, od północy Laponią. Grunt górzysty i skalisty mało zdatny

try iest do rolnictwa, lecz w lasy, kruszce, pasze i zwierza obfity. Zawiera 7 Prowincyi: *Gâstrigkland*, *Helsingland*, *Medelpa*, *Jemtland*, *Heriedalen*, *Angermannland*, i *West Bothn*.

1. *Gâstrikland*, lub *Gefle*, po Łac. *Gestricia*. W niey *Giefle* po Łac. *Gevalia*. M. S. nad klinem odnogi Botnickiey, ludne, portowe i handlowe. Ztąd wielki wywóz żelaza, kotwic, gwoździ, tarcic, smoły, śledzi, koperwasu i płocien żaglowych.

2. *Helsingland*, *Helsingia*. Ma 2. miasteczka nadmorskie: *Hudviksval* i *Sôderhamn*. Mieszkańcy żyią z łowów, trzód i górnictwa.

3. *Medelpad*; tu iedyne miasteczko nad morzem *Sundsval* z portem. Handluie smołą, tarcicami, mięsem, syrami i masłem.

4. *Jemtland*, długa mil Szwedzkich 24. szeroka 20. ale pusta po większey części, niema żadnego miasta, i tylko 717. dymow, dusz około 40,000. Nayznacznieysza wieś *Frôsen* na wyspie i *Kârlstrom* twierdza zruynowana. Tu umieią wyprawiać skóry, przez które woda nieprzechodzi.

5.

5. *Heriedalen*, równie nie ludna, i bez żadnego miasta. *Liusnedal* bogata góra miedziana.

6. *Angermannland*, lub *Angermania* obszerna Prowincya, rodzi żyto, jęczmień, groch, soczewicę, len, i w pasze dobre obfituie. Ma też rudy i kuźnie żelazne. *Hernoesand*, miasto nadmorskie na wyspie *Hernoen* z Katedrą Biskupią; most wielki łączy ie z lądem *Holm*. Jedyny to iest dwór Szlachecki w całey Nordlandyi.

7. *West-Bothn*, bardzo rozległa, obfita w rudy miedziane i żelazne. Mieszkańcy żyią z łowu, roli, bydła, i handlu belek, tarcic, smoły, łososiów, tłustości psa morskiego, łoiu, masła, syra, skór lisich, gronostaiowych, wilczych, niedzwiedzich, popieliczych, Kastorowych, i płocien.

Umea nad morzem przy uyściu rzeki tego imienia, portowe. *Pitea* na wyspie; *Lulea* blizko morza; *Tornea* przy morzu i rzece tegoż imienia, ostatnie w Europie miasto od północy. Lubo leży nad zatoką morską, nie mogą iednak większe okręty bliżey przystępować, iak o mil 2. od brzegu dla miałkości morza. Miasto

za-

zawiera przeszło 70. domów i 2. Kościoły, ieden Szwedzkiego, drugi Finlandzkiego ięzyka. Rzeka Tornea pod nim uchodzi do morza. Oba brzegi Tornei są osadzone roz proszonemi domami do mil 30. wyżey iey uyścia. Drogi ztąd do Sztokolmu są wygodne, dobrze utrzymywane, i co pół mili oznaczone słupami. Poczta raz na tydzień do Tornei przychodzi. W miesiącu Styczniu w *Jukas-Jerswi* o mil 60. od Tornei bywa wielki iarmark dla Lapończyków. Na nim Torneńczykowie maią prawo przedawania. Wykładaią swe towary w Szałasach, to iest: korzenie, gorzałkę, syropy Sztokolmskie, odzienia rozmaite, &c. Zakupuią zaś wzaiem i wywożą ztąd: Stokfisz, i inne ryby suche, skóry reniferowe, niedzwiedzie, gronostaiowe, popielicze, &c.

IV. *Lappland*, czyli *Sameland*, Laponia, w ięzyku kraiowców *Samenolmai*, gdyż i siebie samych nie Lappończykami, ale *Same*, a w liczbie poiedyńczey *Samoladzb* zowią. Lubo w tey Prowincyi Dania i Moskwa swe kraie posiada, naywiększa część iednak należy do Szwecyi. Mieszkańcy tych 3. części iedneż maią obyczaie, grunt i iego płody. Kray cały pełen gór, których wierzchołki IV. Laponia.

N przy-

przywalone zawsze śniegami w obłokach się kryią. Równiny zaś błotniste i bagnami zalane. Zima tu ostra trwa długo, nocy ciemne i mroźne, lato bardzo krótkie i dla upałów przykre. W zimie maią 3. miesiące wciąż nocy, w lecie tyleż dnia. Nie znaią tylko 2. pory roku. Wzrost Lappończyków nieprzenosi półpiątey stopy. W biegu są szybcy, w podeszłym nawet wieku, po górach i lasach. Żyią długo bez żadney pomocy lekarzów. Całe ich pożywienie prawie iest z bydła. Naywiększym bogactwem są ranifery. (g) Za-

---

[g] *Rennthier*, czyli Ranifer, iest zwierz temu kraiowi właściwy, a ktòrego ieleniem zamorskim nazywać możemy. W rzeczy samey iest podobny do ielenia, ale iest większy i mocnieyszy. Rogi ma szare, rozłożyste i wtył zakrzywione. Tak zaś w saniach biegaią, że na dzień w zimie do 30. mil ubiedz mogą. Wiele iest dzikich, które trzodami po gòrach się pasą. Daią się łapać, i w kròtkim czasie przyswaiane bywaią. Jedzą ich mięso, i suszą; a suszone bardzo długo chowane bydź może. Samice daią mleko gęste i pożywne, z ktòrego ser robią. Skóry z nich, ktòra iest bardzo gruba i ciepła, używaią Lapończykowie za futro i odzienie. Ranifery rzadko żyią dłużey nad lat 12. Właściciel maiący ich do tysiąca sztuk, za bogatego iest poczytany. Wędrownicy opisuią nam Lapończykòw iako lud dziki, porywczy do gniewu i gnuśny, ale przytym ludzki i miłosierny. Kradzież i zabòystwo są mało znane u nich występki. Mimo płonności i niewygòd kraiu, nie daią się prze-

Zamiast chleba i mąki, trą na proch ryby suszone, i ciasto z niego robią. Wyznaią Chrześciańską religią przy wielu pogańskich zwyczaiach. Często się z mieysca iednego na drugie przenoszą. Kształt ich iest szpetny. Ciało czerwonoczarne, głowa szeroka i płaska, broda kończasta, brzuch duży a krótki, nogi cienkie, oczy niebieskie wklęsłe, włosy krótkie i twarde. Laponia Szwedzka dzieli się na 7. *Lappmarchii*, czyli Prowincyi. 1. *Jemtland Lappmark*. 2. *Asele* lub *Angermann-Lappmark*. 3. *Umea Lappmark*. 4. *Pitea-Lappmark*. 5. *Lulea-Lappmark*. 6. *Tornea - Lappmark*. 7. *Kiemi - Lappmark*.

przenosić z siedlisk oyczystych, i na rekrutów branemi być niezwykli. Dla obcych są gościnni; w starości nie siwieią. Mieszkaią w chatach nakształt namiotów, stawianych z palów w końcu się schodzących, u góry iest otwor zamiast komina. Niektórzy doły maią wydrążone w ziemi, i tam przez zimę mieszkaią. Swobodnieysi rozłożywszy się na skórze raniferowey, lub niedzwiedziey, z iedney strony pieką się przy ogniu, gdy z drugiey marżną; maiąc psa przy sobie, piią gorzałkę, i cały dzień tytuń kurzą. Dzieci zaś zawieszone nad dymem dla ciepła w opałce, przywiązanym do niey sznurem kołyszą. Jadaią na ziemi, bez talerzów i nożów, zwłaszcza ubożsi. Po iedzeniu podaią sobie ręce na znak zgody. Pracowitsi tkaią sukna grube, sieci robią, poluią, lub ryby łowią. Slizgaią się po śniegu tak szybko, iż konia w biegu prędkim przescigaią.

W części *Argemannii Lappmark*, zamieszkaney od Chłopów iest Parafia iedna i szkoła. W *Kiemi-Lappmark* iest kilkanaście Osad, 2. Parafie i Szkoła. Parafia *Kusamo* w R. 1769. liczyła 1920. dusz. Tu wieś *Kitka* należy, w niey na 50. domostw. W *Kuolaietwisby* 40. Mieszkańcy z Moskwą i Bothnią lichy handel prowadzą, i za łóy, konopie, i ryby biorą w zamian, czego im potrzeba. W rzece *Calix* poławiaią się perły.

V. Finnlandya.

V. *Finnland*, lub *Finlandya*, a w kraiowym ięzyku *Suomi*, albo *Suomensaary*, Prowincya z tytułem Xięztwa rozległa na 3,000. mil Niemieckich kwadratowych, którey trzecia część nieuprawna, iezioràmi i bagnami zalana. Ludność w części Szwedzkiey do 70,000. dusz wynosi. Brzegi od *Helsingfors* aż ku Wiburgowi okryte są skałami zwanemi *Scheeren*, na niektórych mieszkaią rybacy. Wreszcie grunt iest dobry i owoce tu doyrzewaią. Mieszkańcy tu codzień, lub przynaymniey co dwa dni, a zwłaszcza wieyscy kąpać się zwykli. Handluią produktami leśnemi i wodnemi. Połów psów i cieląt morskich znaczny im pożytek przynosi. Maią też i wielkie rzeki, w których pereł dostaią. To Xięztwo zawiera 7. Po-

wia-

wiatów, lub Prowincyi, to iest: *Finlandya* właściwa; wyspa *Aland*; *Botnia* wschodnia, lub *Ost Bothn*; *Taswastland*, *Nyland*, *Sawolax*, i część *Karelii*.

1. Finlandya właściwa na południową i północną się dzieli. *Abo* M. S. Rzeka *Aurajocki* ie przerzyna. Ma port, *Universitatem* i Szkołę publiczną. Sławne zawartym tu Traktatem R. 1743. Handel prowadzi na zboża i tarcice. Na pół-wyspie przyległey iest forteca *Aboslot*, lub *Abohus*. *Nystad* nadmorskie i portowe. Tu stanął Traktat z Moskwą R. 1721. *Nâdendal*, *Biôrneborg*, i *Raumo* małe miasteczka.

2. Wyspa *Aland* między Uplandyą i Finlandyą leży, niema żadnego miasta.

3. *Ost-Bothn* po nad odnogą Botnicką. *Kaianeburg* M. S. z zamkiem nad rzeką *Ryba*, która ie oblewa i w poblizkości wielką nader kataraktę sprawuie. *Ulea* dosyć obszerne. Na przyległey wyspie zamek pusty *Ulaborg*. Miasto to założone iest R. 1610. naywiększe w tey Prowincyi; ma warsztat do budowy okrętów, ulice proste i szerokie, domy wszystkie

dre-

drewniane. *Brakestadt*, portowe. *Gamla-Karleby* ma port i warsztat do budowy okrętów. *Ny-Karleby*, portowe także i handlowe. *Jakobstadt*, *Wasa*, *Christinestadt* wszystkie 3. są nadmorskie.

4. *Tawastland* leży w śrzodku Prowincyi, grunta ma dobre, ale mało ludności. Jezioro *Pâiâna* rozciąga się tu na mil Szwedzkich 20. *Tawasthus*, lub *Kroneborg* zamek i miasto. W zamku iest Arsenał i Magazyn Królewski.

5. *Nyland* po nad odnogą Finlandzką. *Helsingfors* naylepsze miasto i port w Finlandyi Szwedzkiey, obronne twierdzą *Sweaborg* nowo wystawioną i szańcami *Ulriksburg*, *Broberg* i *Gustaw-Swaerd*. Miasto wystawione na mieyscu wzgórzystym piękny widok sprawuie. Anglicy i Hollendrzy maią tu swe Kantory. *Lowisa* na granicy Rossyiskiey tak nazwane R. 1752. od Króla Fryderyka Adolfa, założone zaś było R. 1745. pod imieniem *Degesby*. *Borgo* i *Ekenas* nadmorskie.

6. *Sawolax*. Przez Traktat R. 1743. część iey należy do Rossyi, część do Szwecyi, ale ponieważ grani-

ce

ce nie są wyraźnie oznaczone, przeto na 26. wielkich wsi znayduie się w pograniczu, które od roku rzeczonego nic ani Rossyi, ani Szwecyi nie płacą. W części Szwedzkiey nie ma miasta żadnego.

7. *Karelia.* Większą iey połowę Traktatem 1721. i 1743. Rossya zaięła. Szwedzka część od włości lenney *Kymenegard* ma nazwisko.

Należą ieszcze do Królestwa Szwedzkiego dzierżawy w Niemczech: Część *Pomeranii* z Powiatami Bardzkim i Gutzkowskim. *Wizmar* miasto w Xięstwie Meklemburgskim. *Rugen* wyspa przy brzegach Pomeranii. Dzierżawy Korony Szwedzkiey.

Historya Narodu Szwedzkiego do R. 714. w którym przyiął religią Chrześciańską, za opowiadaniem iey przez Mnicha Ascharyusza pod panowaniem Brorna III. nic pewnego nie ma. Od Waldemara, który R. 1250. na Tron wstąpił, prawdziwsze się Szwecyi dzieie poczynaią. Ten Król Szwedzki nowy zbiór praw kraiowych zrobił, Braci niespokoynych uskromił, iednego z nich miał następcą. Był to Magnus, który buntowników pokonał, Szlachty dumę unižył, Synowi Birgerowi II. Tron Historya.

zostawił R. 1290. który przed zemstą Braci nayprzód pomocy, potym i schronienia w Danii szukać musiał. Magnus Szmek Synowiec po Eryku Birgera, panować zaczął pod opieką Ministra Ketelmunda R. [illegible]19. doznał nieprzyiaciela w Synie własnym Eryku, a dla swey tyrannii, nienawiści w poddanych, którzy odiętą mu Koronę Albertowi Synowi Xcia Meklemburgskiego z Zofii Siostry Magnusa oddali; Ale nie długo ią posiadał. Małgorzata córka Waldemara Króla Duńskiego wdowa po Akinie Królu Norwegskim 3. północne złaczyła Korony, i panowaniem swym na północney Semiramidy zasłużyła nazwisko. Odzierżył 3. Korony Eryk XIII. R. 1411. niemaiąc zaś przymiotów poprzedniczki, woynę z poddanemi toczyć musiał. Niedługo rządził Krzysztof. Po nim Kannutson miał wiele do czynienia z Danią i własnym Narodem, ustąpić nareszcie i Tronu Krystyernowi Królowi Duńskiemu musiał; ale gdy ów niesłusznością i srogością rządów poddanych roziątrzył, znowu Kanutson przywołany panował do śmierci R. 1470. Nastąpił Stenon Stur, pod tytułem Administratora rządził do R. 1497. Po nim Jan syn Krystyerna obrany, dobry Król, ale nieszczęśliwy, utracił Koro-

nę przez intrygi Ministrów. Suant-Nilson Stur znowu Administrator zostawił Państwo w zamieszkach synowi. Stenon Stur II. życie utracił broniąc się przeciw gwałtowi i zdradzie Krystyana II. Króla Duńskiego. Ten Tron Szwecyi mocą osiadłszy, gdy się Tyrannią chce przy nim utrzymać, Neronowi w srogości wyrównał. Erikson znany pod imieniem Gustawa Wazy oswobodził od iarzma Duńskiego Szwecyą R. 1523. a tę przysługę przywłaszczeniem władzy udzielney sobie nadgrodził. Kray z obcey wybity przemocy, przytłumione spiski, sprzymierzenie się z Francyą, wprowadzona wolność Religii i Sukcessya Tronu, założone rękodzieła i miasta uczyniły pamiętnym panowanie Gustawa. Eryk XIV. osiadł Tron Oyca R. 1560. ale przez niestałość umysłu, powolność okrutnemu Ministrowi, i nierostropność znienawidzony zrzec się go dla Jana Brata swego musiał, w woynach z Danią i Polską dosyć szczęśliwy. Jan z Danią pokòy zawarł, wszedł w ligę z Polską przeciw Moskwie, i do powrócenia Religii Katolickiey próżne czynił starania. Zygmunt syn wezwany na Tron Polski R. 1587. nastąpił i na Szwedzki po Oycu R.

1592.

1592. ale opieszały w uskramianiu zamieszek wznieconych w Szwecyi przez Stryia swego Karola, przestał na Polskiey tylko Koronie. Karól niedokończywszy woyny z Polską i Danią miał następcą Syna Gustawa Adolfa R. 1612. Ten biegły i wielki woiownik zyskawszy użyteczne dla siebie Traktaty z Polską i Moskwą, gdy przeciw Cesarzowi Ferdynandowi II. długo pomyślną woynę wiedzie, pod Lutzen R. 1632. mężnie poległ. Pozostała Córka Krystyna obięła rządy Państwa pod regencyą Ministrów, a od R. 1645. sama ie z chwałą sprawowała. Przywróciła pokóy Narodowi z Danią, utrzymała woynę w Niemczech sławną z obu stron wielkiemi ludzi i kosztu stratami, którą Traktat Monasterski R. 1648. zakończył; sprzymierzyła się z Anglią, wiele praw rostropnych nadała poddanym, Opiekunka uczonych i nauk, miłośnica pokoiu i swobody, zrzekła się Tronu dla Brata wuiecznego Karola Gustawa R. 1654. Pod nim Szwedzi Polskę i Danią woiuią pomyślnie. Król woyną się tylko nie dobrem Narodu zatrudnia; Tron Synowi zostawił. Karol XI. pod opieką Jadwigi Eleonory matki przez lat 16. do R. 1676.

zo-

zostawał. W pierwszym roku panowania iego stanął Traktat Oliwski z Polską i Kopenhagski z Danią, R. zaś 1667. troiste przymierze między Szwecyą, Anglią i Hollandyą, R. 1671. z Francyą. Toczona z Królem Duńskim i Elektorem Brandeburskim woyna więcey straty, niż pożytku przyniosła. R. 1697. odumarł następcę syna maiącego lat 15. W tym wieku Karól XII. obiął Rządy udzielne, iakie Stany Szwedzkie niegdyś wolne oycu iego oddały. W początkach panowania pokoiu Ryświckiego dokonał. Młody Bohatyr rozpoczął szczęśliwie woynę z Danią i w 6. tygodniach przymierzem Trawendalskim zakończył. Obrócił swe siły przeciw Moskalom i Polszcze maiąc zamysł upokorzyć Piotra Cara, a złożyć z Tronu Augusta II. Dokazał iuż był oboyga, gdy przegrana Pułtawska pomieszała zuchwałe zapędy, a zbytnia odwaga w zaciętey woynie z Danią życia go pozbawiła. W attaku Fryderykshalli z postrzału poległ R. 1718. Stany Siostrze iego Ulryce Eleonorze oddały Koronę, którey ta po zawartych z Królami Angielskim, Polskim, Pruskim i Duńskim Traktatach, Fryderykowi I. mężowi swemu odstąpiła.

Przywrócona Kraiowi przez niego Traktatem Neysztackim z Rossyą spokoyność niedługo trwała. Wzięły się do broni obie Potencye i mało dokazawszy, złożyły ią na mocy pokoiu podpisanego w Abo R. 1743. Przymierzem z Prusami wzmocniony wszedł do ligi Niemieckiey. Dźwignąwszy kray z ruiny, handel, rękodzieła i nauki z zaniedbania, umarł R. 1751. Obiął Tron Adolf Fryderyk II. Xiążę Holsztyński na Eutynie, ieszcze R. 1743. następcą obrany. Ten przez związki z obcemi Narodami kray wzmocnił, handel rozszerzył, przemysł zaostrzył, prawodarzył, przemysł zaostrzył, prawodawstwo poprawił, trwałą i miłą pamięć panowania swego w Narodzie zostawił. Syn iego Gustaw III. R. 1771. uznany Królem wyrównał w dobrych przymiotach i rządach Oycu. R. 1772. prawa władzy Królewskiey utwierdził i wszedł z Stanami w obowiązki niezatrudniania się odtąd, iak tylko szczęśliwością Narodu. Niezawiódł przyrzeczenia, i powszechney nadziei.

Konstytucya Szwedzka. Naród Szwedzki, który niegdyś sam sobie Panuiących obierał, i onych zrzucał, który się pod iedną Koronę z sąsiednim Państwem ziednoczył, i znowu oddzielnych Królów

łów mieć wolał, który doświadczywszy uciązliwości samowładztwa ścieśnił granice władzy Tronu, i obok Monarchii Arystokracyą osadził, nakoniec R. 1772. Konstytucyą Rządu Monarchicznego i prawie absolutnego przyiął i onemu się poddał. Układ iey przez panuiącego Gustawa III. podany, stwierdzony podpisem Stanów zawiera się w 57. artykułach. Dla krótkości treść tylko tey nowey karty, tych Paktów między Królem a Narodem zaszłych kładzie się: Religia podług wykładu wyznania Auszpurskiego, potwierdzona ustawą Synodu Upsalskiego, będzie miana za publiczną i panuiącą w Szwecyi. Zaden Obywatel niebędzie mógł bydź karanym, ani na życiu, ani na sławie, ani na maiątku bez poprzedniego sądu stosownego do prawa. Porządek następstwa Tronu ma bydź zachowany tak, iak Konwencyą R. 1743. był postanowiony. Po dostoieństwie Królewskim naywyższa powaga będzie przy Senacie. Ten ma się składać z Osób 17. do którey wchodzą iuż i urzędnicy Koronni i generalny Gubernator Pomeranii. Król sam wybierać będzie Senatorów zpomiędzy rodowitey Szlachty Szwedzkiey posłuszeństwem i wiernością

do

do Królestwa przywiązaney. Król tylko ieden mocen iest rządzić krajem całym, iey Prowincyami i poddanemi, utrzymywać fortece, bronić praw własnych i Korony. W chorobie lub nieprzytomności Króla rząd przy Senacie. Negocyacye pokoiu, zawieszenia broni, lub aliansu maią bydź wprzód oddane na deliberacyą Senatu, ieżeli zdania Senatorów będą iednomyślnie przeciwne zdaniu Królewskiemu, w tenczas Król z zdaniem Senatu łączyć się ma. Lecz ieżeli ich zdania będą rozróżnione, Król wolen iest przychylić się do tego, iakie mu naylepsze zdawać się będzie. Senat się nikomu z rad swoich niesprawia. Jeżeli cudzoziemiec będzie Królem, niebędzie mógł wyiechać za granicę bez zczwolenia Stanów; ieżeli zaś rodak, uwiadomić powinien o swym zamyśle Senat, który ieżeli mu iednomyślnie przeciwnym niebędzie, Król podług swey woli uczyni. W sprawach podległych rozpoznaniu Trybunałów sprawiedliwości, rady woienney, i których decyzya naywyższa należy do rewizyonalnego Trybunału złożonego z 7. Senatorów bywszych iuż Sędziami, Król mieć będzie 2. kreski, i zaszłą równosć w zdaniach rozwiązywać iest

mo-

mocen. Sam Król tylko ma moc uwolnienia na śmierć skazanych, przywracać sławę i maiątek osądzonym za takowe występki, które nie są wyraźnie przeciwko czystemu Prawu Boskiemu. Od woli Królewskiey zawisła Nominacya na wszelkie rangi woyskowe wyższe począwszy od Pułkownika aż do Feld-Marszałka; na wszelkie stopnie, urzędy i dostoyności, bądź Cywilne, bądź duchowne, a to podług podanego mu przez Senat regestru, w którym wszyscy kandydaci umieszczeni bydź powinni. Na inne rangi urzędy, Collegia, Szefowie bezstronnie i bez względu na urodzenie nominować będą. Król obdarzać może kleynotem Szlachectwa tych, których bydź wartemi dla ich zasług osądzi, nie więcey iednak nad 150. Familii przez wzgląd nazbyt pomnożoney liczby Szlachty. Magistratury znane pod imieniem Kollegiów zawiadować maią administracyą Prowincyów z obowiązkiem zdawania sprawy Królowi, z tego wszystkiego, cokolwiek do ich urzędowania należy. Trzy Parlamenta, które są naywyższemi Trybunałami Królewskiemi, i do których sądu wszystkie sprawy Kryminalne Szlachty bezśrzednie przychodzić mogą, znaydować się zawsze

bę-

będą w Sztokolmie, Norkopindze i w Abo. (h) Pierwszy dla Królestwa właściwego Szwecyi, drugi dla Królestwa Gothii, trzeci dla Wielkiego Xięstwa Finlandyi. Wszystkie Kommissye sądownicze, Trybunały extraordynaryine znoszą się na zawsze, iako narzędzia despotyzmowi tylko i tyranii służące. W przypadku, gdyby osoba iaka wysokiego urodzenia, Senator, lub Collegium całe popełniło występek przeciwko Królowi, Królestwu, lub powadze Korony, a winni, ani przez Parlamenta, ani przez Senat sądzonemi bydź nie mogli, postanowionym i zwołanym będzie Trybunał, w którym sam Król, lub na mieyscu iego Xiążę z krwi Królewskiey, albo Xiążę dziedziczny naypierwszy, albo naystarszy Senator prezydować ma. Trybunał ten składać się będzie ze wszystkich Senatorów, z Feld-Marszałka, ze wszystkich Prezydentów Kollegiów Królewskich, z 4. dawnych Konsyliarzów Parlamentowych, z iednego Generała, z 2. naystarszych Generałów Leytnantów, iednego naystarszego Admi-

[h] R. 1775. postanowiony iest czwarty Trybunał w Wazie. Każdy Trybunal składa się z Prezydenta i 12. Osob, z ktorych, 6. są Szlachta, i 6. Doktorow prawa.

Admirała, z 2. naystarszych Vice-Admirałów, z Kanclerza Nadwornego i 3. Sekretarzów Stanu. Kanclerz sprawiedliwości iest z obowiązku Instygatorem, a naystarszy Sekretarz Stanu Pisarzem Sądowym. Po ukończeniu processu, Trybunał swóy wyrok publicznie ogłosi; poczym iuż odmienionym bydź przez nikogo nie może, prócz prerogatywy uwolnienia Królowi tylko służącey. Xiążęta dziedziczni i z krwi Królewskiey niebędą mieć rządu, ani włości udzielney, ale przestawać maią na wyznaczonym sobie dochodzie pieniężnym, który dla Xiążąt dziedzicznych niebędzie mnieyszy nad 100,000. Talerów, a którego użycie od wyiścia małoletności, to iest od roku 21. wolne im będzie. Xiążęta krwi Królewskiey będą także opatrzeni dochodem przyzwoitym ich urodzeniu, mogą bydź zaszczyceni tytułem Xiężtw, co im iednak nieda żadnego prawa, do tych prowincyi, od których Xiążętami zwani byliby. Następca Tronu od 18. roku wchodzić do Senatu może. Gdyby Xiążę ze krwi Królewskiey, lub następca ożenił się, bez zezwolenia Królewskiego, dzieci iego prawa do Korony mieć niebędą.

Do Króla tylko, lub w czasie mało-letności do Opiekuna, czyli Regenta należy zwoływanie Seymu. Stany zgromadzone obowiązane są poważać i utrzymywać wszystko to, co do powagi i przywileiów Tronu się ściąga. Bez uczestnictwa Stanów, Król, ani nowych praw stanowić, ani dawnych znosić nie będzie mógł. Stany na wzaiem czynić tego niebędą mogły bez approbacyi Królewskiey. Także bez przyzwolenia Stanów nie ma Król, ani zniżać, ani podwyższać monety. Ani bez ich wiedzy i woli nakładać nowych podatków, iak tylko w przypadku, gdyby do Państwa nieprzyiaciel wkroczył i woynę wypowiedział; w tym razie podatki będą tymczasowe, i z woyną razem ustać powinny. Do wypowiedzenia woyny Król wprzód otrzymać ma zezwolenie Stanów. Żadne inne protokuły i regestra, iak tylko tyczące się interessów, o którychby się Król z Stanami naradzał, niebędą im kommunikowane, ani żądane być niemogą. Jednak stan Skarbu będzie okazywany Kommissyi Stanów, dla zapewnienia ich, iż dochody publiczne na dobro tylko i pożytek Państwa użyte były. Gdyby któ-

ra osoba Seymuiąca bez przyczyny napastowaną, lub pokrzywdzoną słownie, lub uczynkiem była, bądź podczas Seymu, bądź w podróży na Seym, lub z Seymu, od Osoby charakter iey znaiącey, w tenczas pokrzywdzaiący podpada karze naznaczoney za zgwałcenie pokoiu Królewskiego. Te są celnieysze w treści Artykuły Konstytucyi Szwedzkiey. Gustaw III. dopełniaiąc przyrzeczenia R. 1772. Stanóm danego, zgromadził Seym R. 1778., ale widząc niespokoyne i przeciwne swey woli zamysły w Szlachcie poduszczoney przez Rossyą, wezwanym Reprezentantom do swego Pałacu oświadczył, iż Seym rozpuszcza. Był znowu Seym zwołany roku 1789. po wypowiedzianey woynie Rossyi, w którym uskromiwszy ducha Moskiewskiego w iey partyi przewodźcach, otrzymał Król zgodne swych proiektów przyięcie i zezwolenie od Narodu prowadzenia woyny, którą z chwałą znakomitą dla siebie i kraiu swego R. 1790. zakończył. Stan Szlachty we Szwecyi składać się może z 1200. Osób, ponieważ tyle tu liczą Familii Szlacheckich, a każdy naystarszy w Familii ma prawo bydź Reprezen-

tantem w Stanach; ledwie iednak z nich 600. tego przywileiu używa. Liczba Reprezentantów Stanu duchownego nieprzenósi 80. Osób, którcemi są: 14, Biskupów Szwedzkich, i duchowni wybrani przez posiadaiących beneficia. Biskupi własnym kosztem utrzymuią się na Seymie, inni deputowani z składki obieraiących maią opatrzenie. Lubo miast iest 104. które prawo maią deputowania, miasta zaś handlowne po 2. celnieysze po 3. a Sztokolm 10. wybiera, iednak nigdy więcey nad 200. Reprezentantów mieyskich niebywa. Stan Chłopów ledwie sto Reprezentantów miewa na Seymie; rzadko przeto Stany z 1000. Osób składać się mogą. Czas trwania Seymów okreśłony do 3. miesięcy. Utwierdził Król i rozszerzył władzę swą Monarchiczną R. 1789. a ustawą: *Aktem bezpieczeństwa* zwaną zniósł godność Senatorską.

Związek z obcemi Państwami.

Od Traktatu Westfalskiego można niciako stanowić epokę wpływu Szwecyi do interessów Europy. W ten czas nabyte przez nią w Niemczech Prowincye, to iest część Pomeranii po Odrę z Wyspą Rugen, Xięztwa Biskupstwa Kamińskie, Bremeńskie i Fe-

i Ferdeńskie, i miasto Wizmar, (i) przyznane mieysce na Seymach Rzeszy, mocą rzeczonych dzierżaw, wpływ iey ułatwiły i większe odtąd dały znaczenie. Oręża Szwedzkiego pomyślność wsławiona przez tyle zwycięztw w woynie Niemieckiey i z Sąsiedniemi Państwami, ziednała poważenie związkowi Szwecyi. Ubiegały się o niego Potencye; Rossya, Francya i Anglia spierały się wzaiem, którąby z nich w Stanach Szwedzkich więcey mocy i powagi miała. Dokazała Rossya przekupstwem, iż Partya iey inne przemogła. Anglia, dla ochrony handlu swego na północy, łączyć się z nią musiała, i R. 1665. do Alliansu odpornego przeciwko Francyi z Rossyą i Szwecyą weszła. Przyiaźń była nie długo trwałą, poróżnił ie interes; Anglia przyiąwszy obowiązek pośrzednictwa, przywróciła pokóy i zgodę. Nieprzestała czynić intrygi Francya; namową i posiłkami pieniężnemi zapaliła woynę z Rossyą, niepomyślnie dla Szwecyi, bo przez Traktat Neustadzki R. 1721. ustąpić Carowi Inflant,

[i] Traktatem Sztokolmskim 1719. odstąpiła Szwecya Elektorowi Hannowerskiemu Xięztwa Bremeńskiego i Ferdeńskiegu ze wszystkiemi swemi prawami.

flant, Estonii, Ingryi, części Karelii, Wiburga z Powiatem, i wysp przyległych musiała. Znowu więc Rossya wagę wzięła, i mimo danego przyrzeczenia w umowie, że się do rządu Szwecyi mieszać niebędzie, handlem, sądami i Seymami iey prawie władała, do R. 1738. w którym Dworowi Wersalskiemu powiodło się zakupić większą liczbę Stronników. Podzielił się Naród na 2. partye; (k) Przeważyła Francuska, wypowiedziała woynę Rossyi nieszczęśliwą dla kraiu, przez zniszczenie woysk Szwedzkich w Finlandyi. Odtąd mniey miała wagi i śmiałości Francya, gdy nawet niezdołała przeszkodzić Traktatowi między Szwecyą, Rossyą i Anglią zawartemu; mocą którego przyrzekły sobie strony, iż poddani Państw rzeczonych będą na wzaiem w ich kraiach i portach, używać tych wszystkich pożytków i przywileiów, iakie gdzie dla Panstw nayprzyiaźnieyszych są pozwolone. Co się nieudało Xiążęciu *de Richelieu* Ministrowi Francuzkiemu, chciał powetować Xiąże *de Choiseul*, a widząc cały Senat przychylny Rossyi i Anglii, zrobił intrygę na zrzucenie onego

[k] Partya Francuzka partyą *Kapeluszów*, Moskiewska Partyą *Czapek* zwały się.

nego i dokazał. Fryderyk Adolf Seym zwołał, Senat inny obrany został. Ciągnął ten Minister Szwecyą do związku z Portą, a do woyny z Rossyą, lecz bez skutku; Z summ niezmiernych wysypanych ten odniosł pożytek, iż wstrzymał skutek Traktatu handlowego R. 1746. Szwecya stała się placem, na którym Francya walczy przeciwko Rossyi i Anglii. Zwycięztwo zależy od hoynieyszego szafunku i zręczności Ministrów w prowadzeniu intrygi. Francya zapewniła handluiącym swym poddanym w Szwecyi porównanie w cłach z kraiowemi, (1) wolny Port dla swych okrętów, iako i skład dla towarów w Gothenburgu, z przyrzeczeniem nawzaiem posiłków pieniężnych, wynoszących do 11. millionów liwrów, i dozwolenia równych przywileiów Szwedom w Francyi. Anglia, prócz utwierdzenia przyiaźni, i dawnych Traktatów, ma warowaną wolność, iakiey w handlu z Szwecyą używaią nayprzyiaźnieysze Państwa. Z Rossyą prócz dawnych soiuszów, naypoźnieyszy pokóy, przywròcił dobrą harmonią, używanie konwencyinych wol-

---

[1] W mieście Wizmar i Powiecie iego, dla samych tylko Francuzów zniżone iest cło pa 3. od sta.

wolności, i bezpieczeństwo granic. Dziś zdaie się, iż Gustaw iuż kray swóy wydobył z pod obcey przewagi, i wpływ intryg oddalił; Lecz iestli tak w istocie? twierdzić dokładnie nie można. Jak względem Danii uważaną bydź Szwecya powinna, iuż się mówiło. Z tey strony cło na Zuncie, do którego Szwecya zna się mieć równe prawo, niechęci Państw obydwóch utrzymuie. Co do Polski, bliższą dawniey i ograniczną będąc Potencyą, doznawała w niey Szwecya na przemian i dobrey harmonii i uzbroioney przeciw sobie nieprzyiaźni. To, co miało oba Państwa ścisłym skleić węzłem, to iest: wezwanie na Tron Polski Familii Wazów, wplątało ie w srogie obydwóch stron woyny, pamiętne dla Polaków przez klęski i straty. Traktat Oliwski R. 1660. odstąpił Szwecyi Inflant za Dźwiną, Estonii, Ozelii, &c. Przedsięwziął August II. zmownie z Piotrem W. odzyskanie onych. Zamysł ten był fatalny dla niego i dla kraiu. Mimo tego, że Traktat Neustadzki ogłosił ukończenie obych stron niechęci, niemiała odtąd Polska z Szwecyą uroczystych związków przyiaźni. Interes ie wspólny łączyć powinien przeciwko Potencyi, którey ambicya zawsze do panowania na

pół-

północy dąży. Po Oliwskim Traktacie, po Sztokolmskim pokoiu z Prusami zaszłym R. 1720. który Szwecya okupiła odstąpieniem Pomeranii między Odrą i Peną, wysp Wollin i Uzedom &c. Alians wieczysty zawarty za przykładem Rossyi R. 1762. w Hamburgu poźniey utwierdzony, utrzymuie Dwory Sztokolmski i Berliński w związku handlowym i zobopolney baczności na kroki Rossyi, aby ią odsunąć od panowania na morzu Baltyckim. Hollandya co do handlu uważana iest w Szwecyi iako Naród przyiacielski. Mocą Traktatu Stambulskiego w R. 1737. używaią Szwedzi w Kraiach Porty Ottomańskiey tychże wolności, iakie tam są zapewnione dla Francuzów i Anglików. Oba Państwa potrzebuią wzaiemney przysługi przeciwko napaściom Rossyi.

ROZDZIAŁ III.

ROSSYA.

TO nayrozleglejsze w całey Europie Państwo oblane iest od północy morzem lodowatym, od wschodu Granice i rozległość kraiu.

du Oceanem wschodnim, od południa ma Mingrelią, Tartaryą Wielką, Morze Kaspiyskie, i Persyą, od zachodu Polskę, Litwę, morze Baltyckie, Finlandyą i Laponią. Rossya nayobszernieyszą iest bez wątpienia na świecie Monarchią, część trzecią prawie Europy, a całą północną Azyą zaymuie. Chcący ten kray wzdłuż przebiedz, znalazłby od Rygi do końca Syberyi *Anadyrskoi Ostróg* mil 1,900. w Europie posiada Ziemi mil kwadratowych 74,686. razem z innemi kraiami około 322,033. zaś ogółem z wodami i morzami 1,150,000.

Powietrze i płody ziemi.

W tak rozległych kraiach niemoże bydź iednostayne powietrze, ku północy mroźne i zimne, ku połudmiowi umiarkowane i dosyć iest ciepłe, W Rossyi właściwey zima nayteższa zaczyna się w Listopadzie, tak iż woda na Newie w 6. godzinach stanąć może; w Grudniu słońce wschodzi o pół do dziesiątey, zachodzi o wpół do trzeciey. W lecie natomiast dni są długie, i noc nie iest iak tylko krótkim zmrokiem. Podobnaż różność względem gruntów, iako i względem powietrza zachodzi. Powszechniey iednak są żyzne, a na czym w iednych mieyscach

zby,

zbywa, to drugie wydaią. Rodzą się tu obficie wszelkie gatunki zbóż, iarzyn, lny i konopie. Zwierza rozmaitego dostatek, zwłaszcza: Niedzwiedziów, lisów, łosiów, reniferów, sobołów, wilków, bobrów, kun, gronostaiów, i. t. d. Wina w okolicy Astrakanu i Woroneczu dosyć się dobrze udaią. Lasów w Prowincyach północnych bardzo mało, ale się wielkie w południowych, zwłaszcza brzozowe i iesionowe znayduią. W rzekach i iezioracn naywybornieysze ryby. Góry Azyatyckie obfituią w rozliczną rudę, osobliwie w miedź, żelazo, srebro, nawet i złoto, także kamienie: Jaspisy, Magnes, i Topazy. Prócz soli warzoney, i na kopalney niezbywa. Mimo iednak tey dobroci i bogactw gruntu, ledwie dwudziesta część iest dobrze uprawiona.

Chociaż ludność kraiów Rossyi co lat 15. spisywana bywa, iednak pewna iey liczba naznaczona bydź niemoże, bo w ten spis Szlachta, Urzędnicy, Dworscy, Esthończykowie, Inflantczykowie i Finlandczykowie nie wchodzą. Można iednak za śrzednią i naypewnieyszą ilość mieć Ludność.

mieć 19,500,000. (a) Miast w całey Rossyi niema wiycey nad 563. rachuiąc w to i liche Dońskich Kozaków mieściny; pod panowaniem Katarzyny II. miast 223. przybyło. Stosuiąc ogólnie ludność do rozległości kraiów, wypada na milę kwadratową dusz 65. Gdyby zaś te kraie tak zaludnione przynaymniey były iak Polska, miałyby dusz przeszło 65. millionów, gdyby iak Niderland, liczyłyby dusz do 500. millionów.

Religia. Mimo tego, że Religia Grecka Dyzunicka iest panuiącą w Rossyi, maią iednak wolność wszystkie inne Religie. Kościołem Greckim włada wola panuiących i Sobór Patryarchalny, który postanowił Piotr I. zniósłszy godność Patryarchy. Duchowieństwem rządzi Sobor i Metropolita, Diecezyami Archireye i Władyki; Parafiami, Protopopi i Popi. W całym Państwie liczą Monasterów męzkich 479. Panieńskich 74. Przełożonych nad niemi u Zakonników Archimandrytami, u Zakonnic Ihumeniami zowią. Cerkiew farnych znayduie

[a] X. Chappe w podróży swoiey R. 1761. nie liczy więcey ludności w Rossyi nad 19,000,000. i twierdzi, że się coraz zmnieysza. Późnieyszy wędrównik zniża ią do 14. millionów.

duie się 18,319. a ludzi Kościelnych rachuią do 68,000. Dobra Duchowne w Rossyi, podług spisu uczynionego R. 1762. zawierały poddanych 910,866. ale Panuiąca Katarzyna II. odięła im wszelkie dobra, a roczną płacę każdemu wyznaczyła. Arcy-Biskup bierze 7. tysięcy rublów. Wszystkie religie są tolerowane. Katolicy R. 1774. wolność otrzymali publicznego sprawowania swych obrządków, i w Prowincyi oderwaney od Polski maią Arcy-Biskupa Połockiego, który iest razem Witebskim, Mścisławskim, Orszańskim i Mohyłowskim Biskupem. Ormianie maią Kościół i Biskupa w Astrachanie. Jest i sekta odszczepieńców od Kościoła Greckiego, którzy *Roskolnikami* i *Starowercami* się zowią.

Język Rossyiski pochodzi od Słowiańskiego. Wymawianie iego podług Prowincyi iest rozmaite. Abecadło składa się z liter 42. Niektóre z nich całą syllabę wyrażaią. Nauki założone w Rossyi staraniem Piotra I. przez sprowadzonych Niemców, Francuzów i Anglików, nie małe iuż światło Narodowi przyniosły. Akademia nauk w Peterzburgu, Szkoły główne w Kijowie i Moskwie w dosyć dobrym są stanie. Zamnożyły Mowa. Nauki. Rękodzieła.

żyły

żyły się drukarnie, dały się nawet widzieć dzieła oryginalne, i wiele Xiąg tłómaczonych, do czego zachęcaiąc Imperatorowa swych poddanych, od R. 1768. co rok po 5,000. dawać na nagrody tłómaczom przeznaczyła. Mimo tych iednak chwalebnych starań Rządu, aby innym Europeyskim Narodom w oświeceniu wyrównać Rossya mogła, niemożna sobie obiecywać, iżby to iednego wieku dziełem było. Większa ieszcze część Narodu obarczona niewolą, w naygrubszey ciemnocie pogrążona zostaie. Wiele równie czasu i usilności potrzebuie Rossya, nimby fabryki iey do iakiego doskonałości stopnia przyiść mogły. Dotąd przynaymniey o żadney wyborney fabryce słyszeć nam się nie dało, R. 1775. liczono fabryk 484. w całym Państwie pod dozorem Collegii Manufaktur. Jest pod Peterzburgiem fabryka sukien, a w samym mieście sukien wybornych wprawdzie, ale bardzo drogich. Naywięcey garbarnie, warsztaty płócienne, i wełniane, mydlarnie, pożytku Moskalom przynoszą.

Handel. Ani przeto handel Rossyi nie iest ieszcze na tym stopniu, na iakimby bydź powinien w kraiu rozległym, i w rozmaite płody ziemi

obfi-

obfitym. Niegdyś za nayzyskownieyszy miano handel z Chinami, i korzyść z niego szła na Skarb Koronny, teraz i ten wolny iest każdemu, lecz z strony Chińczyków zatrudniony. Ryga iest nayhandlownieyszym miastem. Po nim idą Petersburg, Archangel, Rewel, Wiburg, Cherson i Narwa. W Rydze po 800. na rok okrętów, a w Petersburgu po 500. okładem bywa. Anglicy naywięcey z handlu Moskiewskiego zyskuią. Towary wywoźne z Rossyi są: Futra, skóry, łoie, oley, lny, konopie, płótna, materye grube wełniane, drzewo do budowy okrętów, żelazo, miody, woski, ryby, bydło, smoły, potazie, i. t. d. Przed lat 30. zysk z handlu na stronę Rossyi ledwie 2. milliony przenosił, dziś 8,000,000. dochodzi, i przewyższałby bez wątpienia, gdyby wprowadzony zbytek nie tyle potrzebował obcych rękodzieł, i gdyby nie surowe materyały, ale wyrobione w swych fabrykach przedawano. Otwarty handel na morzu Czarnym, na mocy Konstantynopolitańskiego Traktatu, nowe Moskwie obiecuie korzyści.

Moneta Rossyiska w miedzi ma kopiyki, których sto na rubla się rachuie, pół i ćwierć kopiyki, podwóyne także i pięciorne; w srebrze: Moneta.

Gry-

Grzywna 10. kopiiek waży, iest co 15. i 20. zawiera. Cwierć-Ruble, pół-Ruble, i całe Ruble. W złocie dukaty, pół-Imperyały wartuiące 5. rublów, i całe Imperyały.

Rząd. Rzad Rossyiski nietylko iest Monarchiczny, ale i despotyczny. Panuiący nie będąc określony żadnemi prawami, nietylko iest Panem życia i maiątku poddanych, ale i dziedzicem nieiako całey Monarchii, gdyż następstwem Korony, podług swey woli, rozrządzać może przez wybiór osoby z płci męzkiey, lub niewieściey.

Tytuł Panuiących. Panuiący w Rossyi mieli niegdyś tytuł Kniaziów, czyli Xiążąt. Iwan I. nazwał się Monarchą Rossyi, syn Bazyli przydał do niego tytuł Samodzierżcy. Iwan II. Syn Bazylego wziął nazwisko Cara, dopiero Piotr I. był R. 1721. uczczony tytułem Imperatora. Przyznały mu go nayprzód Prusy i Hollandya, Francya dopiero R. 1745. Cesarz 1747. Hiszpania 1755. Polska 1764. Tytuł zaś godności Imperatorów iest następuiący: Imperator i Samowładzca całey Rossyi, Moskwy, Kijowa, Wołodzimierza, Nowogrodu, Car Kazanu, Astrachanu i Syberyi, Pan

Py-

Pskowa, W. Kniaź Smoleńska, Xiążę Estonii, Inflant i Karelii, Tweru, Jugoryi, Permii, Wiatku, Bulgaryi, i wielu innych Kraiów Władzca, W. Xiąże niższego Nowogrodu, Czerniechowa, Rezanu, Rostowa, Jarosławia, Belozicra, Udoryi, Obdoryi, Kondynii, Cesarz całego północnego kraiu, Pan Iweryi, Kartalińskich i Georgiańskich Carów i Kabardyńskiey Ziemi, Czerkaskich i Horskich Xiąt, i innych Pan i Samodzierżca. Synowie Panuiących dawniey Carowiczami, teraz wielkiemi Xiążętami się zowią.

Niegdyś Carowie Moskiewscy mieli za herb Państwa Jeźdzca na koniu, pod iego zaś nogami smoka. Iwan I. odmienił go na orła czarnego o 2. głowach, na którego piersiach iest S. Jerzy, a na skrzydłach znaki różnych Prowincyi. Herb.

Gdzie wola Monarchy nakłada, umnieysza, lub powiększa podatki, tam pewney liczby dochodów stanowić nie można. Zawisły też wiele od ludności i bogactw kraiowych. Piotr W. niemiał iak tylko 7,000,000, Rublów. Katarzyna II. od 16. do 39. okładem millionów ie przywiodła. Składaią ie podatki pogłownego, Dochody.

go, kruszce, sól, cła, aręda trunków, mennica, i. t. d.

Woysko. Armia lądowa Rossyiska składa się: z 50. Regimentów, w nich ludzi 61,819. w którą liczbę niewchodzi Gwardya Konna i Pułki Kozackie; Z 92. Regimentów Infanteryi ozawięraiącey 213,002. żołnierzy, oprócz Gwardyi pieszey, Artylleryi i Garnizonów; z takowym więc wyłączeniem, komput całkowity czyni 274,821. ludzi, wszystkich zaś ogółem liczono w tych latach 345,006. W czasie teraźnieyszey woyny wystawiła Rossya Flottę z 284. okrętów mnieyszych i większych, i rozmaitych statków. Na niey Armat 1,092. i ludzi 10,570.

Rzeki i ięziora. Rzeki i ieziora wielkie w Rossyi są: *Wolga* poczyna się w lasach Wołkońskich, i daie spław cięższym statkom od Tweru, i 70. uyściami do morza Kaspiskiego wpada o mil Geograf: 12. od Astrachanu. *Don*, u Łac: *Tanais* rozgranicza w części Europę od Azyi, wypływa z pod Tuli w Prowincyi Rezańskiey i blizko Azofu w iezioro *Maotis* uchodzi. Kozacy po nad iey brzegami osiedli od niey Dońskich, lub Dońców maią nazwisko. *Dwina*, po Łac. *Chesinus*

po.

powstaie z rzek Suchony i Jugi, i pod Archaniołem na 2. rozdzielona koryta, w morzu białym się topi. *Dniepr*, po Łac. *Borysthenes*, u Tatarów *Krzerze* ma źrzódło w lasach Wiazmeńskich u wsi Dniepersko, przez iezioro wpływa do morza czarnego. Zeglugę na nim przeszkadzaią kamienie u Rusi zwane Porohy, których liczą 13. Dwie okrutne skały, iedna zwana *Piiany*, druga *Słupa* są nayniebezpiecznieysze. Piotr W. od Porohu *Nienasytycze* do *Kaydaku* kanał wykopać kazał; a Katarzyna II. inny nowy i wygodnieyszy dla spławu dobyła. *Newa* wypływa z ieziora Ladogi i do odnogi Finlandzkiey uchodzi. W Azyi prócz Wolgi przerzynaią kraie Rossyi rzeki: *Iaik*, któréy teraz nazwisko od Puhaczewa zamienione na *Uralk*. *Oby* od ieziora *Kitay* do morza Lodowatego. *Lena* i *Jenisz* tamże uyście maią. *Anadyr* i *Kamszatka* do Oceanu wschodniego wpadaią. Jeziora znacznieysze: *Ladoga* naywiększe w Europie. *Peipus* w Inflantach; *Onega* i *Liman*; w Azyi *Aras*, *Altin* i *Baykal*, w których liczbie i morze Kaspiyskie mieścić można. Kanał Ladogski iest ieden z naywiększych, mil Geograf: 15. długi, 70. stop szeroki, 10. głęboki, łączy Wołchów z Newą. Twerski

ski Wołchów z Wolgą, Rzewski zaś Wolgę z Moskwą i Oppą; ztąd Astrachan ma kommunikacyą żeglowną z Petersburgiem. Gór w Rossyi Europeyskiey niemasz prócz Waldaickich w Gubernii Nowogrodzkiey, w Azyatyckiey góry wysokie od Moskwy *Wełyki Poiaz*, u dawnych *Montes Hyperborei* zwane.

Dawni mieszkańcy.

Które dziś kraie zaymuie Moskwa, te niegdyś Sarmacyi i Scytyi miały nazwisko. Mieszkańców, Naród właściwie Słowacki, niegdyś Seklabami, Ryfakami, Roxami i Roxolanami, a poźniey od rosproszonych siedlisk *Sporami* i *Rossianemi* nazwano. Dzielili się oni na różne pomnieysze hordy, które się wzaiem spychaiąc z swych dziedzin, często odmieniali Oyczyznę. Kray Tartaryi i Rossyi południowey był niegdyś małą Scythią zwany, dla różnicy od wielkiey Scythii będącey w Azyi, rozciągał się po rzekę *Sem*, która wyżey Kijowa do Dniepru wpada; graniczył od północy z Sarmacyą właściwą, od wschodu z morzem Azofskim *Palus Mæotis*, od południa z morzem Czarnym, od zachodu z Sarmacyą oddzieloną Dnieprem. Scythów dzielono na zachodnich, czyli Georgików, śrzednich czyli Noma-

dów,

dów, wschodnich czyli Bazylidów i Taurów mieszkańców Krymei, *Chersonesus Taurica.*

Państwo Rossyi można dzielić naprzód na Europeyskie i Azyatyckie; powtóre na Rossyą właściwą, Prowincye zdobyte, i Państwa hołdownicze. Rossya właściwa zawiera: Ruś wielką, białą i małą. Prowincye podbite są: w Europie Ingrya, Esthonia, Inflanty, część Finlandyi i Litwy, i Krymea. W Azyi: Królestwa Kazanu, Astrachanu, Syberya i Orenburg. Państwa hołdownicze są: Carstwa Kartelinii, Kaketu i Jeorgii. Całe Państwo podług działu uczynionego od Katarzyny II. zawiera 28. Wielkorządztw, lub Gubernii. Wielkorządztwa Wielkiey Rusi: Moskiewskie, Archaniołskie, Woroneckie, Wyższego Nowogrodu, Kolugskie, Twerskie, Jarosławskie, Tulcńskie, Niższego Nowogrodu, i Azofskie. Wielkorządztwa małey Rusi: Mała Rossya, Nowa Rossya, Ukraina Słobodzka, Kijów i Belgorod. Wielkorządztwa Białey Rusi: Mohylowskie, Połockie, Pskowskie i Smoleńskie. Wielkorządztwa Prowincyi zdobytych na Szwecyi: Petersburgskie, Rewelskie, Rygskie, i Wiburgskie. Wielkorządztwa Rossyi Azyatyckiey: Kazań- Podział.

zań-

zańskie, Astrachańskie, Orenburgskie, Tobolskie i Jrkutzkie. Te wszystkie zawieraią rozmaite Prowincyc, Uiezdy, czyli Powiaty, i. t. d.

I. Ruś, lub Rossya Wielka.

I. Wielkorzadztwo Moskiewskie. *Moskwa* M. S. Państwa i Prowincyi, od którego i Naród cały Moskalami zowiemy. Leży nad rzcką Moskwą, niegdyś Carów rezydencya, teraz tylko Archi-Reya; ma *Universitatem* założoną od Elzbiety R. 1755. i dwa *Collegia.* Co do rozległości, którey obwód 3. mile Geograf: przenosi, iest po Carogrodzie naywiększe w Europie. Ulice są szerokie, brukowane i oświecone latarniami. Liczą w nim Cerkwi 260. między niemi zaś 2. Kościoły Luterskie, ieden Katolicki, i 29. Klasztorów. R. 1770. było domów 12,548. a dusz 152 890. Cerkwie wewnątrz są bogate, niektórych zaś wieże są pozłacane. Miasto się dzieli na 4. okolice. 1. *Kreml* obwiedziona zewsząd murem, wieżami, kanałem i oblana z 2. stron rz. Negliną i Moskwą. Tu wszystkie domy murowane, Katedra, Pałac Carski staroświecki i ogród na murze sklepionym wyniesiony, Cerkiew S. Michała, gdzie groby są Carów, i wieża naywyższa w mieście, na którey wiele rozmaitych dzwonów, mię-

dzy

dzy niemi był ieden ważący 480,000. funtów zepsuty pożarem R. 1772. spuszczony na dół, maiący stop obwodu 64. grubości 2. wysokości 19. Tu też iest Arsenał, magazyn i staynie Cesarskie. 2. *Kitayborod*, Komora i mieysce handlu, gdzie samych sklepów Kupieckich murowanych na 6,000. znayduie się. 3. *Biłborod*, nazwisko ma od murów bielonych, które go opasuią, w nim Szkoły, mennica, Apteka iedna z naypięknieyszych w Europie, i wiele wspaniałych kamienic. 4. *Zemlanoiborod*, czyli miasto opasane sypanemi z ziemi wałami, które 3. poprzednie zamyka i ma na około 2. mile Geograficzne. Szkoła dla 100. dzieci Zołnierskich, *Observatorium*, wspaniały dom podrzutków &c. ie zdobią. Oprócz tego ma Moskwa przedmieściów 30. które, wyiąwszy przedmieście Niemieckie, iak wsie iakie wyglądaią. Przed kilką laty rachowano w tym mieście fabryk 81. to iest sukiennych 11. płócien malowanych 2. mosiężnych 3. iedna faiansów, iedna zegarów i 2. drukarnie. Piotr W. od Moskwy do Petersburga na mil 200. poprowadził prosty i wygodny gościniec, i nadto kanał łączący te 2. Stolice. *Troitzkoi Sergiew* o mil 8½. od Moskwy, naywiększy

nay-

naybogatszy, i naywspanialszy Manaster w Rossyi z 10. Cerkwiami wewnątrz, z Seminarium na 200. Osob, Biblioteką i Pałacem Carskim. Około Manasteru iest na 4,000. zabudowanych domów. *Preobrażeńskoi*, Katedra Arcy-Biskupa, fabryka sukien i płócien żaglowych, i huta szklana, leży nad brzegiem rzeki *Okka*. *Swiniborod* i *Mozaysk* nad rz: Moskwą przy lasach. *Kolomna* o mil 2. od uyścia Okki do Moskwy. *Serpuhow* przy rz. *Nora*. *Koszyra* nad Okką. Inne miasta: *Kaza*, *Wołok*, *Lamskoł*, *Klin*, *Dmitrów*, *Oboleńsk*, *Torusza*, *Boryssow*, *Wereia*, *Jarosławiec*. *Peryesław* i *Rostów* nad ieziorem, *Wladymirz* nad rz. Klazmą niegdyś swych Kniaziów udzielnych miały. *Susdal* powiatowe z Biskupstwem, *Murom* nad Okką, *Luch*; *Juryew Polskoi*; *Szuia* gniazdo domu Szuyskich; *Michaiłow*; *Prońsk* nad rz. Proną; *Peczerników*, *Saposzok*.

II. Wielkorządztwo Archaniołskie; w nim prócz właściwych Rossyiczyków, Lappończykowie, Syrianie, i Samoiedzi mieszkaią. Ostatnich siedliska o 400. werst od Archaniołu po nad morzem północnym i lodowatym aż do rz. Jenissy rozciągaią się. *Archanioł* M. S. nad Dwiną

ną

na wpadaiącą do morza białego, ma nazwisko od Manasteru S. Michała Katedry Archireya. W nim 1200. dosyć pięknych domów, po większey części drewnianych, 11. Cerkwi, 2. Kościoły Dyssydenckie znayduią się. Skład tu iest wszelkich towarów idących do Syberyi, albo ztamtąd i z Rossyi za granicę iść maiących; ma port dobry i mieysce do budowy okrętów zwane *Solombal.* R. 1553. pierwsi tu morzem Anglicy przypłynęli. Gubernator mieszka w Cytadelli; w niey, iako i części zamku murowanego maią Kupcy zagraniczni swe sklepy i składy dla bezpieczeństwa towarów od ognia. Czterech Burmistrzów sprawuie Policyą i sądy spraw Cywilnych. Anglicy, Hollendrzy, Francuzi, Hamburczykowie, Bremeńczykowie, Szwedzi i Duńczykowie nayczęściey tu uczęszczaią. Po założeniu Petersburga handel Archanielski znacznie umnieyszony został. W tym mieyscu położenia miasta *Biarmii* znanego starożytności szukać potrzeba. *Kolskoi Ostrog* między rz. *Tulumą* i *Kolą.* O 3. wersztach w odnodze morskiey iest port, do którego zachodzą statki Angielskie i Hollenderskie, po len, tron, futra i stokfisz. Tu właściwie iest część Laponii. *Nowa Dwinka* twierdza o mil 2.

od

od Archaniołu. *Kolmogory* nad Dwiną. *Sumskoi - Ostrog*; przy uyściu Sumy do morza białego. *Soloweczkoi* wyspa na morzu białym z Manasterem, na którey łupią kamień i czysty kryształ. *Kewrol* i *Mesen*, nad rzekami tegoż imienia w okolicy *Udorya* od rz. *Udory* maiącey nazwisko, którą Panuiący w Rossyi liczą między tytułami Państw swoich. *Pustozerskoi Ostrog* blisko rz. Peczory nad ieziorem *Pustozero* Ta kraina niegdyś *Jugoryą* się zwała. *Szenkurskoi - Horodek* nad rz. Wagą wpadaiącą do Dwiny. *Wołogda* miasto Powiatowe nad rzeką tegoż imienia wpadaiącą do *Suchony* łączącey się z Jugą, która od tego zbiegu bierze Dwiny nazwisko. Ztąd łatwość kommunikacyi żeglowney z Archaniołem i morzem północnym. Kwitnie tu przeto handel na kraiowe towary. Zdobią miasto 2,000. domów i 52. Cerkwi, a liczne fabryki bogacą, iako to: wstążek, chustek iedwabnych, papieru, świec, farb &c. Mieszkańców liczą do 12,000. *Totma* w okolicy obfitey w zupy soli warzoney. *Usciug* miasto powiatowe z rzeki Suchony z Wołogdą, Archaniołem i morzem północnym handel prowadzące. *Jareńsk* nad rz. Wyczegdą. Daley ku wschodowi około rz. Wuymy mieszkaią

Sy-

Syryanie, których mowa od Permiaków mało się różni. *Galitz* nad ieziorem Galiczkoino, w blizkości źrzódeł słonych.

III. Wielkorządztwo Woroneckie, między rzekami Woroneczą i Donem. *Woronecz* M. S. osiadłe i handlowne, w którym Piotr W. naypierwszy warsztat założył do budowy statków R. 1697. ale ten iuż zaniechany został. Była też tu Ludwisarnia, dotąd iest 5. fabryk sukiennych, iedna koperwasu. *Tawrów* miasto nad Woroneczą. Tu Piotr W. budował promy i galery, których używał na woynie z Turkami pod Azofem. Nad tąż rz. leżą: *Belokolsk*, *Romanów*, *Sokolik*; nad rz. *Usman*: *Orłów*, *Usman* i *Demszyńsk*. Nad Donem: *Zemlańsk*, *Kościańsk*, *Uryw*, *Korotyak*, *Pawłowsk*, *Lebedyan* i *Donków*; nad Sosną *Jelecz*; nad Sną *Tanbow*. Inne: *Bobrowsk*, *Olszańsk*, *Kozłów*, *Lomów*, *Boryssochlebsk*, *Kireysk* &c. *Choperskaia Krepost* nad rz. *Choper*; *Szack* nad rz. *Szaczą*; *Jolatma*, *Temników* nad *Mokszą*; *Kasimów* nad *Okką* w którym Tatarzy meczet swóy maią.

IV. Wielkorządztwo Wyższego Nowogrodu, ktorego część do Gubernii Archaniołskiey, część do Plesko-

skowskiey odpada. Niegdyś było Xięztwo udzielne, zawoiowane R. 1427. od Witolda Xiążęcia Litewskiego, ale od Iwana Wasylewicza Cara Moskiewskiego R. 1467. odebrane zostało. *Nowogrod Wełyki*, M. S. starożytne i wielkie, lichemi drewnianemi budowlami zapchane, niegdyś Stolica Xiążąt Ruskich, teraz tylko Archi-Reia, leży po nad brzegami rzeki *Wołchów* wychodzącey z ieziora *Jlmen*. Składem iest pospolitym towarów ze wschodu i bliższych Prowincyi do Petersburga i Inflant przeznaczonych. *Staraia Russa* gdzie zupy soli warzoney. *Bobowicz*, od którego Katarakta na rz. Msta bierze nazwisko. *Stolbowa* sławna pokoiem tu zawartym między Rossyą i Szwecyą R. 1617. *Staraia* i *Nowaia-Ladoga* przy iezziorze tegoż imienia. *Olonecz* miasto Powiatowe nad Olonczą wraz z Petersburgiem założone. Tu okręty buduią. *Belozero* czyli *Biłe ozero*, od ieziora tegoż imienia zwane, niegdyś swych Kniaziów miało. *Wytegra* i *Paduńsk* nowe miasta. *Badogi* i *Orłowa* licznie osiadłe. *Czaronda*, *Ustiuchna*, *Szelezo-Polskaia* i *Kargapol* nad rz. Onegą, w kraiu powiększey części pustym.

V.

V. Wielkorządztwo Kolugskie odłączone od Gubernii Moskiewskiey *Koluga* M. S. obszerne i osiadłe nad rz. Okką niżey iey uyścia do Ugry. Nad taż rz. leżą *Worotyńsk*, *Peremysl*, i *Lichwin*. Tamże miasta *Serpeysk*, *Kozielsk*, *Mozalsk*, i *Odoiew*.

VI. Wielkorządztwo Twerskie R. 1775. oddzielone od Nowogrodu. *Twer* M. S. regularnie w kamienice i domy murowane zabudowane po Pożarze R. 1763. naypięknieysze w Rossyi po Petersburgu. Ma Monasterów i Cerkwi 70. kilka rękodzieł i fabryk. Handel dobry zbożem prowadzi. *Torszok* nad Twercą; *Subzow*, *Starycza* i *Wladymirow* nad Wolgą. *Ostaszków* na wyspie rz. *Seligery*, erygowane R. 1772. *Wyżney Woloczok*, Powiatowe nad Twercą, która tu przez kanał z rz. Mstą, się łączy, a za iego pomocą statki z morza wschodniego na Kaspiyskie płynąć mogą. *Kasin* powiatowe nad rz. Kamogą. *Beszetzkoisinką* uchodzącą do Wolgi. *Beszetzkoiwerch* nad rz. Mologą, która też do Wolgi wpada.

VII. Wielkorządztwo Jarosławskie oderwane od Gubernii Moskwy R. 1777. *Jarosław* M S. handlowne i rozległe po nad Wolgą, któ-

która się w tym mieyscu z rz. *Korost* łączy. Liczy 6,000. domów, przeszło 20,000. mieszkańców. 84. Cerkwi, i 3. Monastery, Archi-Reia, rozmaite fabryki iedwabne, wełniane, szafianów, papieru, płócien, malowideł, i. t. d. niegdyś Stolica Kniaziów. *Romanów* i *Kineszma* nad Wolgą. Nad niąż *Kostroma* miasto Powiatowe z Katedrą i rezydencyą Archi-Reia.

VIII. Wielkorządztwo Tuli erygowane z Powiatu R. 1777. *Tula* MS. wielkie i handlowne nad rz. *Upa*. Zawiera 144. Cerkwi i Monasterów, 30,000. Mieszkańców, z ktòrych 6,000. pracuie w fabryce broni należącey do Korony. Liczą tu Kupców do 4.000. W okolicy miasta znayduie się obfita ruda dobrego żelaza. *Kropiwna*, *Dedyłów*, *Wenew*, *Alexin*, *Jepifan*, i *Bohorodiczkoi*. *Jwanozero*, nad ieziorem, z którego *Don* bierzę początek. *Uglicz* nad Wolgą.

IX. Wielkorządztwo Niższego Nowogrodu; w nim prócz Rossyiczyków, Mordwinowie, Czeremissowie, i Czuwaszowie są osiedli. *Nizney Nowogrod*, M S. leży przy zbiegu rzek Wolgi i Okki. Dawniey miało

swych

swych Kniaziów, teraz tylko Archi-Reia. Handel znaczny lądem i wodą prowadzi. *Makaryew* Monaster nad Wolgą, w którym corocznie po SS. Piotrze i Pawle bywa cztero niedzielny iarmark, na który licznie Kupcy Rossyiscy, Perscy, Tatarowie, Ormianie, Kałmucy, Bulgarowie i od granic Polskich uczęszczaią. *Balachna* zalecone źrzódłami wody słoney. *Arsamas*, nad rz. Teschą, gdzie rozmaite fabryki utrzymuią Moskale, i wyborne mydło robią. *Juryewecz* nad Wolgą. *Alatyr* Powiatowe przy rzece tegoż imienia z Surą się łączącey.

X. Wielkorządztwo Azofskie erygowane R. 1775. graniczy na południe z Krymeą, na wschód z Gubernią Astrachańską, z dwoch drugich stron Donec i Don ie oblewaią. *Azof*, lub po Tatarsku *Adzak* M S. w wygodnym położeniu dla handlu, nad Donem przy iego uyściu do morza Azofskiego. Twierdze iego R. 1739. przez Traktat Belgradzki zniesione zostały, ale R. 1769. na nowo ie wzniesiono. Tu niegdyś było zbudowane od Greków miasto *Tanais*. Twierdza S. *Dymitra*, gdzie Grecy opłacaią cło od towarów maiących iść na morze Czarne i Azofskie lub

do

do Czerkas. *Taganrog* nadmorskie z portem, który Moskale R. 1697. założyli, 1711. zruynowali, 1769. znowu dźwigneli. *Czerkask* stolica Kozaków i rezydencya ich Atamana; leży nad Donem; którego wylewy corocznie zalewaią miasto; przeto domy w nim, których około 8,000. liczą; na palach są budowane. Kray zamieszkany przez Dońców, pomiędzy rzekami: *Don*, *Donec*, *Medwedycza*, *Choper*, i *Busuluk* rozciąga się, wzdłuż na mil Geograf: 77. wszerz do 60. i zawiera mieścin 130. Słobod 17. (b) *Bachmut* Powiatowe nad rzeczką tegoż imienia. Inne: *Tor*, *Rayborodok*, *Maiak*, *Carow - Boryssow*, *Staroi* - i *Nowoy* - *Aydar*.

2. Mała Ruś. 2. *Mała Ruś* iest właściwie częścią Ukrainy, której ieszcze reszta pod panowaniem Polskim została. W niey począwszy od Kniazia Igora w dziesiątym wieku aż do R. 1157. była stolica Rusi. W tym roku panuiący Kniaź Andrey Jurycwicz Boholubskoi przeniósł swe mieszkanie do Wolodymierza. Od R. 1240. do 1320. miała ieszcze Kniaziów, ale podlegała Tatarom, gdy Gedymin Xią-

---

(b) O Kozakach obszerniey mówić się będzie w Geografii Polskiey.

Xiążę Litewski mocą oręża panem się iey uczynił. Po zawoiowaniu czerwoney Rusi przez Polaków, łatwo wierzyć można, iż wielu mieszkańców niecierpiąc obcego dla nich panowania, wynieśli się po nad Dniepr i tam osiedli, gdzie ich zapędzały nieustannie napady Polaków, Tatarów i Litwy. Obrócona nakoniec Ruś mała w Prowincyą Polską około R. 1471. przez Króla Kazimierza III. do Ciała Rzpltey przyłączona została. Powiększały następne czasy nowemi zdobyczami Rusi granice, posunięte po za tamtą stronę Dniepru. Spychała Polaków od Dniepru Moskwa, i korzystaiąc z nieszczęśliwego panowania Jana Kazimierza obarczonego spiknieniem się na kray sąsiednich nieprzyiaciół, zdobyła Smoleńsk, Siewierz i Czerniechów, co iey Traktat Andruszowski z Polską R. 1667. zawarty, R. 1670. 1672. i 1678. przedłużony utwierdził, a inny Traktat Moskiewski R. 1686. uwiecznił. Kray cały iest ieden z nayżyzniey-szych, obfity w wszelkie rodzaie zbóż, tiutuń, miód, wosk, pasze i bydło. Dzieli się na 9. Powiatów, podług 9. Regimentów Kozackich tam się znayduiących. Od R. 1765. tu Powiat Pułtawski należy, a *Za-*

poroscy Kozacy i *Sicz* R. 1775. do Nowey Rossyi przyłączeni.

XI. Wielkorządztwo Małey Rusi. 1. *Kijów* stolica Prowincyi i Powiatu, obszerne, ludne, obronne i starożytne. Woiewództwo i Biskupstwo Łacińskie od niego nazwisko maiące zostaie pod panowaniem Polskim. Dzieli się na Stare miasto, Niższe, czyli Padoł, i Pieczary. Ma swego Gubernatora, Archi-Reia, Akademią, zamek, 4. Kościoły Katol: i kilkanaście Cerkwi. Leży nad Dnieprem. W Pieczarach sławne są lochy podziemne, długie na kilka stay, szerokie na 2. sążnie, wysokie podług śrzedniego wzrostu człowieka. Dzielą ie na Pieczary iedne pod imieniem Antoniego Pustelnika, drugie pod imieniem Teodozyusza. W nich są Kapliczki i groby Władyków, Jhumenów i Popów będących u Rusi w mniemaniu świątobliwości. Przy Pieczarach iest Monaster bogaty. *Pułtawa* obronne nad rz. Worsklą, osadzone zawsze garnizonem. Prowadzi handel z Polską i Krymem. Sławne przegraną Karola XII. Króla Szwedzkiego porażonego od Piotra W. Cara Moskiewskiego R. 1709. *Krzemieńczuk* nad Dnieprem z Akademią nowo założoną od Imperatorowey

Ka-

Katarzyny II. 2. *Niżyn* osiadłe, sławne Polaków, Tatarów i Kozaków klęskami, ostatnich zwłaszcza R. 1652. leży nad rz. Ostrą. *Baturyn* nad Semą, niegdyś rezydencya Atamanów. *Głuchow*, *Karolowecz*, *Borsna*, *Konotop*, *Olszewka*, *Iwanhorod*, i. t. d. 3. *Starodubow* dawniey stołeczne Powiatu w Woiewództwie Smoleńskim, ozdobny kilką Kosciołami Katol. i Cerkwiami. W okolicy pasze dobre i lasy wielkie. *Nowogrod Siewierski* nad rz. Deszną. Obydwoch miast i Powiatów pamiątkę zachowuią Polacy w używanych tytułach urzędów. 4. *Czerniechów*, niegdyś stolica Xięztwa podbitego przez Połaków za Zygmunta III. za Władysława IV. przyłączonego do Korony. Obronne twierdza nad rz. Deszną. 5. *Peryesław* nad *Trubeczą*, z Katedrą Archi-Reia, ludne i opasane. 6. *Pryłuka* przy rz. *Uday*. 7. *Łubna* i *Romna* oba nad Sulą. 8. *Mirhord* gdzie R. 1780. Konwencya Graniczna z Polską stanęła. Tam inne miasta: *Sorocińsk*, *Potok*. 9. *Hadziacz* nad rz. Pszczolą, sławne Kommissyą za Jana Kazimierza. Tu *Wepryk*, *Opoczna*, *Zynków*, i. t. d.

XII. Wielkorządztwo Biłhorodzkie. *Biłhorod*, lub *Białogrod* M S.

ma nazwisko od blizkiey Kredziancy góry. Jest w dolinie, z którey niedaleko rz. Doniec bierze początek. Tu należą miasta: *Kursk*, *Oboian*, *Miropol*, *Karpów*, *Oskól*, *Jabłonów*, *Korocza*, *Alexin*, i. t. d. *Sewsk* Powiatowe nad Soszą z miastami: *Rylsk*, *Putywel*, *Trubczewsk*, *Brzańsk*, *Karaczew*, i. t. d. *Orel* Powiat, i miasto nad Okką. Przyległe: *Bolchów*, *Mżeńsk*, *Belew*, *Czerń*, *Nowosioło*, i. t. d.

XIII. Wielkorządztwo Słobody Ukraińskiey, czyli Charkowskie, ustanowione R. 1765. z pięciu Słobód czyli Regimentów Kozackich, które od miast następuiących maią nazwisko. *Charków*, *Sumi*, *Achtyrka*, *Isum* i *Rybna*. Ostatnie iest przedmieściem Ostrogocka należącego do Gubernii Woroneckiey. Tu *Ukraińska linia* zowie się ciąg małych szańców, które prowadzone są od Dniepru do Dońca przeciw Krymskim Tatarom.

3. Nowa Ruś. XIV. Nowa Ruś obrócona na Wielkorządztwo, za panowania Katarzyny II. Do niey należy *Nowa Serwia*, Prowincya osiadła R. 1754. przez Serbów, czyli Raścianów odstąpionych przez Imperatorową Maryą Teressę, z Jlliryku sprowadzonych

nych w liczbie okładem 50,000. Osady te zaięły kray pograniczny Polszcze między rzekami: *Tasmina*, *Bolszaia Wis*, *wielki* i *mały Ingulec*. Pomnożyły ludność tego kraiu wykoczowane z Polski tysiące poddaństwa. *Ekaterynosław*, M S. założenie swe i nazwisko winno Imperatorowey Katarzynie II. *Belewsk* i *Elizabeth*, nad Ingulcem są dosyć dobre twierdze. *Kobylak*, *Perewołoczna*, *Orlik*, *Kitaygorodok*, *Carycenka*, i. t. d. są nikczemne miasta. *Cherzon* nowo wystawione R. 1777. dla handlu Zadnieprskich mieszkańców z Portą, którego wolność zapewniła sobie Rossya Traktatem R. 1774. Miasto iest rozległe, ulice szerokie i proste, zamek opasany wałem i fossą, i porządny warsztat okrętowy mogący wystawić 12. liniowych okrętów. Leży między Limanami, czyli uyściami Dniepru i Bohu do morza czarnego, maiącego w tym mieyscu na 8. mil Niemieckich długości, a na 2. lub półtory szerokości. Kupców i Rzemieślników osiadła znaczna liczba, i mieszkańców rachowano iuż do 40,000. ale wiele z nich wygubiły zarazliwe choroby dla niezdrowych z blizkich limanów exhalacyi. *Kinburn* forteca dawna, o strzelenie z armaty od Chersonu, która

zdo-

zdobyli byli na Turkach i rozwalili Moskale R. 1736. lecz następnie odzyskali ią i odnowili Turcy, a R. 1774. znowu iey Rossyi odstąpili. Starą Dnieprską linią składa ciąg murów obronnych 7. szańcami, o 30. wiersztów ieden od drugiego odległemi. Pierwszy zowie się *Alexandrowskaia* nad Dnieprem, przy uyściu rz. Moskowki; ostatni *Petrowskaia* przy wbiegu rz. Berdy do morza Azofskiego. Inna iest *Nowa linia* w Azofskiey Gubernii.

4. Biała Ruś. Ruś Biała ogólnie znaczy kraie Litewskie zawarte w Woiewództwach Połockim, Witebskim, Mścisławskim, Mińskim i Nowogrodzkim. Jeszcze R. 1653. zawoiował iey był niektóre części Car Alexy Michałowicz; których i Polska odstąpiła Traktatem R. 1686. Ale R. 1772. większą iey połowę zagarnęła Katarzyna II. W niey zawieraią się:

XV, Wielkorządztwo Mohylowskie. *Mohiłow* M S. ludne i handlowne. Ma Arcy-Biskupa Katolickiego Rzymskiego ustanowionego R. 1782. na żądanie Katarzyny II. i Archi-Reia. Sławne iest fabryką broni ręczney i widzeniem się tu R. 1780. Jozefa II. Cesarza z Imperatorową.

rowa. Zdobyła ie Moskwa R. 1654. odzyskali Polacy 1662. Pod panowaniem Polskim było Ekonomią stołu Królewskiego w Woiewództwie Mścisławskim. *Orsza* nad Dnieprem, którego Powiat w części został przy Polszcze. Sławne porazką Moskwy odniesioną od Polaków R. 1508. gdzie na 80,000. Moskalów legło. *Mścisław*; przedtym stołeczne Woiewództwa, teraz Powiatu. W nim stary zamek i Katedra Archi-Reia. Leży blisko rz. Soszy. *Rochaczow*, Powiatowe przy uyściu Druyca do Dnieprû.

XVI. Wielkorządztwo Połockie. *Połock*, M S. ludne, i handlowne. Zdobią ie bogate Monastery i Cerkwie, zwłaszcza Bazylianów, w którey ciało S. Jozafata spoczywa, Collegium Jezuitów dotąd tu żyiących w zgromadzeniu, maiących Nowicyat, i uczących Szkół; Katedra Arcy-Biskupa Rusi Unitów, zamek dawny &c. Leży przy uyściu rz. Poloty do Dźwiny, niegdyś stolica Woiewództwa w części pozostałego przy Polszcze. Inne miasta: *Dryssa*, *Sokoł*, *Siebież*, *Nieszczerda*, *Ozierzyce* &c. Wszystkie pamiętne w dzieiach naszych w czasie woyny Stefana Batorego z Moskwą.

XVII. Wielkorządztwo Pskowskie. *Pskow*, lub *Pleskow* M S. bogate, osiadłe i handlowne, nad rz. Weliką z Katedrą Archi-Reia, i zamkiem. Na 4. części się dzieli. Blizko leżące iezioro obszerne i rybne od niego ma nazwisko. Wsławili ie Polacy zwycięztwem nad Moskalami odniesionym. *Opoczka* i *Ostrow* na kępie rzeki Weliki. *Peczerskoi Manastyr* nad rz. Pyuzą. Sławny odparciem kilkakrotnym Krzyżaków. *Wielkie łuki*, nad rz. Lowat. Inne miasta: *Zawołocie*, *Woronecz*, *Toropecz*, *Cholm*, *Welisz*, *Wyszohorod*, *Dubków*, *Wrew*, *Wybor*, *Uświat*, *Susza* i *Witebsk*, niegdyś Woiewódzkie, teraz Powiatowe na górze przy Dźwinie, handlowne, ozdobne zamkiem i dwoma Cerkwiami. Sławne śmiercią S. Jozafata. Tu należy Powiat Dźwiński, zawieraiący dawne Inflanty Polskie, których mieszkańcy są Lettowie, lecz Szlachta rodu i ięzyka Niemieckiego, obyczaiów zaś Polskich. *Dyneburg*, lub *Dunaburg* M S. nad Dźwiną z zamkiem i Szkołami. *Kryszporg*, lub *Kreutzborg* nad Dźwiną z Szkołami, handlowne, włość Korffów. *Rzeczyca*, lub *Rositten* przy rzece tegoż imienia uchodzącey do iezióra Luban.

XVIII.

XVIII. Wielkorządztwo Smoleńskie, niegdyś Xięztwo udzielne, naprzód R. 1403. od Witolda Xcia Litt. zawoiowane, znowu odpadłe i przez Kazimierza zdobyte, od Moskwy R. 1514. odebrane, 1611. odzyskane przez Zygmunta III. nakoniec opanowane od Moskalów i onym przez Traktat Andruszowski R. 1667. odstąpione. *Smoleńsk* M. S. w położeniu gorzystym nad Dnieprem, starożytne, obszerne, i handlowne, otoczone dawnym murem na 6. łokci wysokim, maiącym wież 52. z zamkiem. W nim Katedra Archi-Reia, Kościołów i Cerkwi bogatych kilka, domów na 4,000. Biskup Łaciński bez Diecezyi ma mieysce w Senacie Polskim, i Urzędy tytularne tego Woiewództwa i Powiatu Starodubowskiego, zachowuią pamiątkę panowania Polskiego w tey Prowincyi. *Drohobuż* nad Dnieprem. *Wiazma* nad rz. tegoż imienia, sławna bitwami Polaków z Moskwą. *Belica, Rosławl* &c. *Andrussow* wieś przy źrzódle Horodni między Smoleńskiem i Mścisławiem sławna Traktatem Polski z Moskwą tu R. 1667. zawartym.

Prowincye zdobyte na Szwecyi, i Traktatami w *Neustadt* R. 1721. i w *Abo* — 5. Prowincye zdobyte na Szwecyi.

w *Abo* R. 1743. Państwu Rossyiskiemu wiecznie odstąpione zawieraią 4. Wielkorządztwa następuiące.

XIX. Wielkorządztwo Petersburgskie, czyli Ingermanii lub Ingryi po Moskiewsku: *Iszerskaia-Zemla* zwane, na Powiaty Petersburgski, Schlüsselburgski, Koporski i Jamburgski się dzieli. *Petersburg*, po Łac. *Petropolis*, M. rezydencyonalne i stolica Państwa założone R. 1703. przez Piotra W: iedno z nayznacznieyszych i naybogatszych miast w Europie. Liczą w nim dusz 200,000. Leży nad Newą uchodzącą do Golfu Finlandyi i na wyspach tą rzeką oblanych, która tu na 3. koryta się dzieli: wielką, małą Newę i Newkę; Nadto przerzynaią miasto liczne i porządne kanały, naywiększy z nich w kształt pół-koła zowie się Katarzyny z groblą szeroką na 5. stop, granitem brukowaną i balustradą żelazną opasaną. Petersburg składa się z 6. dzielnic. 1. *Wyspa Petersburgska* przedzielona na 2. części rzeczką *Karpowką*, na niey wśrzód domów drewnianych wspaniały gmach Apteki z ogrodem Botanicznym. Blisko iest wysepka z Cytadellą, w którey dziś mennica, kassa Państwa, i więzienie publiczne. Przy Cytadelli Katedra

dra wielka z dzwonnicą którey wierzch pozłacany. Tu są groby Carów. Przy Kościele iest budynek drewniany mieszkany niegdyś od Piotra I. i pierwszy domek w Petersburgu, a dla zachowania pamiątki murem okryty. 2. *Wasyli Ostrow* oblany wielką i małą Newą, z pierwszą dzielnicą mostem na batach wygodnym i na 140. sążni długim łączący się. Zdobią go Kollegia Akademii kunsztów i nauk. W pierwszey edukuie się uczniów 180. których co trzeci rok, 60. odmienia się. W drugiey iest observatorium, Biblioteka Cesarska, która w R. 1761. zawierała Xiąg 25.000 prócz Rossyiskich samych 1826. i między niemi rękopismów 227. Gabinet naturalny, instrumentów Fizycznych i Matematycznych, drukarnia, i. t. d. Także Towarzystwo Ekonomiczne. Pałac Korpusu Kadetów w liczbie 600. utrzymywanych, z których 520. do piechoty, 80. do Kawaleryi są przeznaczeni. Kollegium na 3. piętra wysokie, w którym 16. Departamentów rządowych swe sessye miewaią, ozdobne długą galeryą i facyatą, w którey 112. okien. Giełda drewniana. wielki magazyn konopi i żelaza, ieden z naywiększych na świecie, i rozmaite składy Kupców.

Dwie

Dwie perspektywy wzdłuż szeroko i prosto pod sznur przez całą dzielnicę ciągnące się, miły widok sprawuią. Wszystkie ulice są proste i równoległe. 3. *Admiralicya* naypięknieysza część miasta, iey Pałac wielki we śrzodku pokryty miedzią złoconą zakończa 3. długie ulice, z których *Newska* na 3. kwadranse drogi się ciągnie. Wprost po nad brzegiem rzeki, który formuie grobla wybrukowana granitem i balustradą opasana wznoszą się wspaniałe gmachy i piękne domy. Między niemi celuie Pałac zimowy Imperatorski, strona iego od Newy długa iest 260. stóp; w nim Skarbiec Kleynotów i Korona Carska. Pałac letni z 2. ogrodami iest mnieyszy. Naypięknieyszy tu i w całym Petersburgu iest Pałac Orłowa kosztem Imperatorowey nowo stawiony. Dach na krokwiach i łatach żelaznych blachą pobity, ściany i schody polerowanym marmurem okryte, oddrzwi i ramy okien mosiężne, tafle w oknach zwierciadlane; ozdoby wewnątrz do wspaniałości zewnętrzney stosowne. Pałace Hr. Stroganowa, Izyczeryna, Szuwarowa, Rasumowskiego, Czerniszewa, Xiążąt Potiemkina, Galliczyna, mniey są kosztowne, ale także ozdobne i wspa-

niał

niałe w guście Włoskim. Nadto Magazyn prowiantowy, materyałów do budowy okrętów, prochownia, warsztat galerowy &c. godne są widzenia. 4. Przedmieście Moskiewskie; 5. Strona Dworu. 6. Przedmieście Wiburskie, lubo niemaią okazałych Pałaców, wiele iednak pięknych domów maią. W Petersburgu znayduią się 1. Kościoły Luterskie, ieden dla Szwedów i Finlandczyków, ieden dla Protestantów Niemieckich i Francuzkich, ieden dla Anglików, ieden dla Hollendrów, ieden dla Katolików Rzymskich, i 25. Cerkwi Ruskich. Między niemi pierwsze ma mieysce Kościół Maytków dla piękności i bogactw. Dzieli się na wyższy czyli letni, i niższy lub zimowy. Drugi pod tytułem S. Jzaaka od Imperatorowy nowo zbudowany marmurem gładkim do zbytku okryty, długi stop 100. szeroki 90. Archirey mieszka w Klasztorze S. Alexandra Newskiego założonym od Piotra W. R. 1712. nad Newą. Jest to gmach z licznych budynków złożony w czworokąt zawarty. W Kaplicy daie się widzieć mauzoleum i trunna S. Alexandra ze śrebra wyrobione. Klasztór Panien iest niezmiernie wielki, w którym 250. Panienek Szlacheckich, i tyleż mieyskich edukacyą

bio-

biorą. Blizko leży Szpital podrzutków, i równie obszerny Lazaret żołnierski. Między Statuami Petersburgskiemi naygodnieyszy iest widzenia Posąg Piotra I. postawiony wielkim kosztem od panuiącey Katarzyny II. w postaci wyniosłey siedzącego na koniu wspinaiącym się na skałę przedniemi nogami dla wyrażenia trudności, iakie zwyciężył w oświeceniu swego Narodu. Rzeźba P. *Falconnet*. Napis pod nim: *Petro I. Catharina II. posuit*. Kamień, na którym stoi, iest ogromna skała granitu nieokrzesana i iednostayna, ważąca kilka millionów funtów. Znaleziono ią w Finlandyi, a niezmierną pracą i kosztem na to mieysce sprowadzono. W Petersburgu iest wiele użytecznych ustanowień, iako to: Szkoła militarna, Artyleryi, Marynarstwa, handlu fundowana przez Demidowa, i. t. d. Rękodzieła są liczne i kwitnące: Obiciów, pończoch iedwabnych, Kapeluszów, zegarków, porcellany, cukru, zwierzciadeł, argenteryi i. t. d. Handel prowadzi znaczny. Z wszystkich Państw nadmorskich Kupcy uczęszczaią do tego portu, i za swe towary, lub pieniądze, lub inne w zamian biorą. Prawie połowa mieszkańców są cudzoziemcy. Słońce

w zi-

w zimie wschodzi tu o godzinie pół do 11. zachód w pół do 2. W lecie zamiast nocy naykrótszey zmrok trwa 3. godziny.

Na wyspie *Kamienny Ostrow* oddzieloney odnogą Newy, założył W. Xżę Petrowicz wśrzód gaiu *Vauxhall.* *Carskoie Sioło* o 3½. mili Geogr: od Petersburga ku południowi Pałac, Imperatorski, ieden z naypysznieyszych w Europie. W części przedniey od podwórza liczy się okien 300. ozdobny kolumnami i posągami po większey części złoconemi. W niey sala, która zda się bydź cała ze złota, Pokóy, w którym wszystko okryte sztuczkami wyrabianemi z bursztynu, &c. Ogród bardzo wielki. Droga cała od Petersburga wysłana kamieniami, i ozdobiona piramidami marmurowemi oznaczaiącemi wiersztu, z których każda kosztowała 600. talerów. Na drodze iest Pałac *Kikeryki*, godne w nim widzenia wielkie obrazy Królów i Xiażąt wszystkich panuiących w Europie, i popiersie, czyli busta marmurowe panuiących wszystkich od początku Rossyi. *Petershof* zamek Carski nad Golfem w pięknym położeniu. W ogrodzie wyższym są 2. kaskady, niższy ciągnie się do morza, w końcu iest sławny młyn

do

do polerowania drogich kamieni. Gust, wspaniałość gmachu, przepych ozdób czynią go Wersalem północnym. *Monplaisir* Pałac wieyski i łaźnia Imperatorska. *Oranienbaum* Pałac stawiony od Mężykowa nad Golfem Finlandzkim z ogrodami o mil 6. od Petersburga na przeciw Kronstadu. *Strelna* Pałac od Piotra I. zaczęty, lecz niedokończony. W okolicy Petersburga *Baba* i *Haba* imienia Naryszkinów domy, ogrody, gaie poświęcone rozrywce publiczney.

Kronstadt miasto i forteca na wyspie *Kotlin-Ostrow* z dwoma portami dla okrętów woiennych i Kupieckich obronnemi przez baszty osadzone armatami. *Kronschlot* zamek obronny na raffie piaszczystey postawiony. Okręty płynące do Petersburga pomiędzy Kronstadt i Kronschlot przechodzić muszą o strzelenie z armaty od obydwóch brzegów. *Jamburg* dawny zamek i miasteczko nad rz. Lugawa. *Jwanhorod* dawny i mocny zamek na skale, na przeciw Narwy. *Schlûsselborg*, niegdyś *Nôteborg*, forteca stara na wyspie Newy, gdzie z Ladogi wypływa. Położenie miłe, ale powietrze niezdrowe. Tu osadzaią więźniów publicznych.

XX.

XX. Wielkorządztwo Rewelskie, czyli Xięztwo Estonii, które co do własności mieszkańców i gruntu nieróżni się od Inflant, na wschód morza Baltyckiego leży, i na 4. Powiaty się dzieli: *Harrien*, *Wieck*, *Jerwen*, *Vierland*. Mieszkańcy wieyscy mówią ięzykiem mało różniącym się od Finlandzkiego. *Rewel*, po Estońsku *Danilin*, po Lettońsku *Dani pilis*, po Rusku *Koliwan* M S. obronne, handlowe, nadmorskie. Mieszkańców ma więcey nad 10,000. domów 1,500. port wygodny mieszczący część Flotty Imperatorskiey, do którego rocznie na 1000. okrętów zawiia, arsenał dobry i Regiment swych żołnierzy, Szkoły, Kościoły Luterskie i Greckie. Pod miastem ku morzu leży ogród Carski *Katharinen-thal* zwany; mieysce zwane *Port Baltycki*, a niegdyś *Rogerwick*, gdzie strumień *Padis* do morza wbiega, iest o 44. werst od Rewla. W Pow. *Harrien* liczą 11. Parafii; w *Wieck* Parafii 15. i *Habsal* miasteczko nadmorskie; w *Jerwen* Parafii 7. z miasteczkiem *Weissenstein*, czyli *Biały-Kamień*, nad rz. Paydą, która daley ku morzu Parnawą się zowie; w *Vierland* Parafii 10. i *Wesenberg* niegdyś miasto, dziś wieś. W włości Szlacheckiey *Tolsburg* iest Port przy

odnodze Finlandzkiey. Do tegoż Wielkorządztwa należy wyspa *Dagoe*, i wysepki: *Worms*, *Nuk*, *Odensholm*, *Kassar* i *Hôstholm*.

Narwa miasto do żadnego Wielkorządztwa nienależy, ale zawisło od samego Senatu. Co do handlu i fortyfikacyi iedno z miast większych. Dzieli się na nowe i stare. Było niegdyś Anzeatyckie; lubo zmnieyszony handel, znaczny iednak dotąd prowadzi, naywięcey lnem i drzewem. Ma prawo wybierać cło od bydła, słodu, gorzałki i produktów leśnych, które tu z Estonii i Inflant przychodzą. Są tu Szwedzki, Rossyiski, Finlandzki, i Niemiecki Kościoły. Sławne iest zwycięztwem, które Karól XII. R. 1700. w 8,000. Szwedów nad 100,000. Moskalów odniosł, we 4. iednak lat Narwa przez Moskwę zdobyta została. Pod miastem płynie rz. Narwa, wychodzi z ieziora *Peipus*, i o 1½. werszty od Narwy ma spadek na 12. stop wysoki.

XXI. Wielkorządztwo Rygskie, czyli Xięztwo Inflantskie, które też dawną Lettonią zawiera, oblane morzem Baltyckim i odnogą Finlandzką. Kray niegdyś mocą oręża i przez poddanie się mieszkańców 1561. za

Zygmunta Augusta zdobyty od Polaków, na 3. Wdztwa: *Derpskie*, *Parnawskie*, i *Wendeńskie* się dzielił. Zawoiowali go Szwedzi i przez Traktat Oliwski R. 1660, przy nim się utrzymali, lecz R. 1721. odstąpili go Moskwie. Został się był przy Polszcze Powiat Dyneburski z tytułem Wdztwa Inflantskiego, ale i ten R. 1772. zabrała Rossya; szczupły grunt tylko z całego kraiu Inflant, i Urzędy Polszcze pozostały. Wieśniacy w Powiecie Rygskim, Wendeńskim są Lettowie, czyli Łottowie, którzy z Litwą i Kurlandczykami iedenże początek i podobną mowę maią. Są wszyscy sekty Luterskiey, równie iako i w Pow. Derpskim i Parnawskim, których mieszkańcy są Estonowie.

Ryga M. S. nad Dźwiną, wielkie, bogate, ludne i handlowne, z portem wygodnym, do którego na rok okrętów niekiedy blizko tysiąca przybywa. Tu daie się widzieć Cytadella, Pałac Carski, Arsenał, 5. Kościołów Luterskich, 6. Cerkwi, 2. Szkoły Łacińskie, zamek stary, i przeszło 800. domów, które prawie wszystkie są murowane. Miasto iest ufortyfikowane od Dźwiny, na którey ma most na batach. Mie-

szkańców liczy do 20,000. którzy na len, pieńkę, drzewo, smołę, potaż, zboże, futra, i inne kraiów Sąsiedzkich produkta handel wielki prowadzą, które tu Dźwiną, lub naywięcey w zimie saniami zwożone bywaią. Wolność handlu bez ceł opłaty warowana iest Polszcze Traktatem R. 1773. Naycelnieyszym iest składem dla towarów Ruskich; Województwo Witebskie, Zmudź, Powiaty Upitski, i Brasławski tu swe produkta pospolicie przedaią. *Dunamunde*, czyli *Dyament* dobra forteca, o mil 2. odległa od Rygi przy uyściu Dźwiny, gdzie przechodzące tą rzeką statki cło płacą. *Salis* włość Szlachecka przy rzecze tegoż imienia do morza tu wpadaiącey. *Lamsal* nadmorskie, *Wolmar* nad Aą, *Walk*, nad Poddelą, i prócz tego ieszcze 26. Parafii. Powiat *Wendeński*, ma M S. *Wenden*, lub *Kieś*, niegdyś znaczne, dziś zniszczone, równie iako i *Marienburg* z starym zamkiem, i Parafii 26. Powiat *Derpski*, z miastem *Derpt* nad rz. *Embecke*; rozwaliny tylko przypominaią dawnieyszą iego okazałość przed oblężeniem R. 1704. i pożarem 1775. W tym Pow. Parafii 27. Powiat *Parnawski* od miasta *Pernau* przy rzece i odnodze morskiey od niego biorącey nazwisko,

skò. zamkiem dawnym obronnego, ob[illegible]ionego murem, i rzeką na sta[illegible] nowe dzielącego się. *Fellin* przy zatoce morskiey nad rz. Feliną niegdyś miasto. Parafii w tym Pow. 13. Tu należy Prowincya *Oesel*; lecz co do rządu od Senatu zawisła. Zawiera wyspę *Oesel* blizką Golfu Ryskiego, po Estońsku zwaną: *Kurresaar*. Na niey M. S. *Arensburg*; iezioro i spustoszony zamek *Sonneburg*. Wysepki: *Moen*, i *Runoe*, gdzie Mieszkańcy po Szwedzku mówią.

XXII. Wielkorządztwo Wiburgskie, czyli Finlandya Rossyiska, z częścią Karelii i Sawolaksu. Kray pełen bagnów, iezior, dolin, gór okrytych sosną i iodłą, skał granitowych. Grunt niepłodny, zboża tu rzadko kiedy dożrzewaią i niema wsi, ale naywięcey folwarków, których do 150. czynią iedną Parafię. Chłopi są wolni, i niepłacą tylko małe pogłówne. Na 38.000. dusz w tey Gubernii liczą. Mieszkańcy ubodzy przy złym rolnictwie żyią z handlu i ryb połowu. *Wiburg* M. S. ufortyfikowane, obronne nadto zamkiem i fortecą S. Anny. Handel prowadzi tarcicami, smołą i żywicą; ma mieszkańców na 9,000. i domy po większey części drewniane. Ustą-

pio-

pione Moskwie od Szwedów wraz z Prowincyą, aż po *Wilmannstrand* i *Frideriksham*. Po Finlandzku zowie się *Sômelinde*; na pół wyspie odnogi Finlandzkiey leży. *Kexholm*, lub *Karelogorod* obronne na 2. wysepkach, gdzie rz. *Woxen* sławną kataraktą wielką do Ładogi wpływa. *Kymenogorodzki* Powiat składa się z 16. Parafii, zawiera część Karelii i Sawolaxu. *Frederichsham* miasto portowe nad zatoką, wystawione R. 1712. na mieyscu spalonego przez Moskwę miasta *Wekelax*. *Wilmannstrand*, po Finlandzku *Lapperanda* na górze przy rz. *Saima*, sławne batalią Szwedów i Moskwy R. 1741. *Nyslot*, nad rz. Saima z mocnym zamkiem leżącym na skale.

6. Rossya Azyatycka. [c] XXII. Wielkorządztwo Kazańskie, zawiera części niegdyś Tatarskie Królestwo Kazanu, należące do Azyi, a przez Cara Jwana Bazylewicza roku 1552. opanowane, częścią 2. Prowincye Europeyskie *Wiatkę* i *Permią*. Mieszkańcy tey Gubernii są.

[c] Lubo ten kray, będący właściwie częścią Tartaryi wielkiey, należy do Azyi, iednak dla nieprzerywania ciągłego i zupełnego opisu Rossyiskiego Państwa w porządku Wielkorządztw tu go umieszczam.

są Ruś, Tatarzy, Czerkassy, Czuwaszowie, Mordwińcy, Wocyacy, Permiacy, Syryanie, i Wogulcowie. *Kazan* M. S. nad rz. Kazanką, która ztąd o milę do Wolgi uchodzi. Sławna handlem, fabryką Szafianów od Rusi *Kozlinki* zwanych, sukien, mydła &c. Warsztatem okrętów, galer, i innych statków, do których poblizkie lasy czarne dostarczaią materyałów. Te Wolgą sprowadzaią do Tweru, a nowym kanałem stamtąd do Petersburga. Między mieszkańcami R. 1772. liczono samych Kupców 2,500. W rynku iest 1,138. magazynów i sklepów Kupieckich, z nich Galanteryi 50. płócien 61. szewskiey roboty 84. liczą. Ma zamek, szkołę żołnierską, 56 Kościołów, 12. Klasztorów, i obszerne przedmieścia. O milę iest Monaster *Silandowo*, w którym młódź Czerkaską, Tatarską, Kałmucką, i Mordwińską po Rusku, po Łacinie i innych Nauk uczą. Powiat *Urschum* i M. S. nad rz. tegoż imienia wpadaiącą do Wiatki. Inne miasteczka, czyli Przyhorody: *Arsk*, *Laiszew*, *Alatyr*, *Malmysz*, *Szezmińsk*, *Tyńsk*, *Bilarsk*, *Sainsk*. W blizkości *Kamy* daią się widzieć ruiny dawnego miasta *Bulgar* Stolicy Bulgarów, którzy ztąd po nad Don, a potym nad Dunay się

prze-

przenieśli, i dali Bulgaryi Prowincyi nazwisko. Powiat: Szwieszki przy uyściu rz. Swiagi do Wolgi. Przy-horody: *Kosmodemiańsk*, *Wasilhorod*, *Eywilsk*, *Jarańsk*. Powiat *Sinbirsk*, i miasto niedaleko Wolgi. Miasteczka i twierdze, które leżą przy wale sypanym ciągnącym się od Symbirska do rz. *Sury* są: *Tagay*, *Uren*, *Pogoreloi*, i *Surskoi Ostrog*. W teyże okolicy: *Juszańsk* i *Tolskoi Ostrog*. Inne miasta: *Karsun*, *Beloiiar*, *Jeryklińsk*, i *Sernoi-borodek* blisko Wolgi na przeciw uyścia rz: *Soki*, gdzie siarkę preparuią, i w rudach iey znayduią sztuki, co do koloru i przezroczystości do Bursztynu podobne. *Petrowsk* nad rz. Medwedyczą. *Sysran*, *Kaszpir*, *Samara*, wszystkie 3. nad Wolgą. W tey okolicy naywięcey pieprzu Tureckiego i gorczycy sieią. *Alexiewsk*, *Sergiewsk*, przy uyściu rz. Surgut do Soki. Tu w poblizkości znayduie się 12. źrzódeł wody siarczystey, i iedno Asfalty, czyli kleiu Zydowskiego. Pow. *Pensa* i miasto nad Surą. Tamże *Mokzaisk* i *Sarańsk*. Powiat *Wiatka* z miastem i nad rz. tegoż imienia, które też *Chlinów* się zowie i ma Archi-Reia. Inne: *Orłów*, *Kotelnicz*, *Szostaków* nad Wiatką, *Kaygorodek* nad Kamą. Pow. *Permia*, lub *Kungur*, w okolicy obfitey w źrzó-

ałd

dła słone, w góry miedziane i żelazne. *Kungar*, m. między rz. *Sylowa* i *Jren*. *Czerdyn* nad Kolwą. *Solikamsk* nad Ussolką na trakcie z Moskwy do Chin. Tu źrzódła liczne nayobfitszey i naylepszey Soli w całey Rossyi *Nowo Usole*, i *Orel-gorodek*, z zupami solnemi i hamerniami po nad rz. Czusowaią należą do Hr. Stroganowa. Kray ten zowie się też Baszkiryą, a mieszkańcy Baszkirami.

XXIII. Wielkorządztwo *Astrachańskie*, niegdyś Królestwo Tatarów, lecz przez Jwana Bazylewicza R. 1554. mocą oręża do Rossyi przyłączone. Od południa oblewa ie morze Kaspiyskie, od zachodu ma Rossyą Europeyską, od północy Gubernią Kazańską, od wschodu Tartaryą. Rzeki *Sulak* i *Koyza* odgraniczaią ie od Persyi. Mieszkańcy są Kałmucy, lub Tatarowie Nogayscy. Zima tu ostra, lato nazbyt gorące. Wszelkie iarzyny, owoce, melony, wina rodzą się obficie. Wielka iest liczba iezior słonych, na iednych sól się po wierzchu ścina, w drugich na dnie osiada w kawałkach kryształowych. Ta Gubernia na żadne Powiaty się niedzieli. *Astrakan*, przedtym *Hadzy-Tarkan*, M. S. leży na wzgórkach wy-

wyspy *Seica* Wolgą oblaney, w iey uyściu do morza Kaspiyskiego. Jest bardzo handlowne, gdyż samych Kupców na 3,000. liczą. Domów 2,340. i mieszkańców 70,000. między któremi prócz Rusi, są Tatarzy, Ormianie, Indyanie, Persowie, Bukarczykowie, i Grecy. Tu są 2. Biskupi Rossyiski i Ormiański, Cerkwi 25. Kościołów Ormiańskich 2. Luterski 1. Katolicki z Klasztorem 1. i kilka Meczetów. Nayprzednieysza część miasta ufortyfikowana iest na wzgórku, który *Żaięczym* zowią, reszta są przedmieścia. Na iednym z nich iest wielki ogród ziół ogrodowych i lekarskich. Fabryki utrzymuią się tu rozmaite; naywiększe są: Mydlana, materyi iedwabnych i bawełnianych, i szafranów. Tatarzy i niektórzy Ormianie, iedni tylko tu w całey Rossyi umieią wyprawiać iaszczury, których handel iako i innych skór, iest dla nich nayzyskownieyszym. Prócz tego futrami wszelkiego gatunku, iesiotrami solonemi, kawiorem i solą warzonką kupczą. W okolicy rodzi się wielka moc Arbuzów, wina, tabaki, bawełny i różnych owoców, wiele wód słonych; z nich nayznacznieysze iezioro *Elton*. *Krasnoiarsk* forteca nad odnogą Wolgi zwaną *Buson*, gdzie fabryka saletry.

try. *Caryczyn*, miasto z twierdzą, przy w biegu rz. Carycy do Wolgi; tu w pobliżkości są źrzódła mineralne. Od tego miasta aż do Donu prowadzony iest szaniec z muru obronny twierdzami: *Meczotnaia*, *Graczy*. *Osokor* i *Donskaia*, które są osadzone Kozakami: *Dmitrewsk*, *Czernoiiar*, *Jbnatewskaia* nad Wolgą. *Saratów* iedno naywiększe miasto z leżących nad Wolgą. Fabryki skór, płócien, kapeluszów, materyi iedwabnych, handel ryb, których tu iest skład, iako i soli Eltońskiey, przy tym osady Niemieckie, czynią te miasto ludnym i bogatym. W nim 8. Kościołów murowanych z kamienia, 2. Klasztory, i ulice pod sznór ciągnione. *Kizlar* forteca na pograniczu Persyi nad odnogą rz. *Terek*, zwaną też Kizlar. Od 20. lat przeszło, brzegi Wolgi zaludnione zostały przez osady Niemców, Francuzów, Szwedów, Rusi Polskiey &c. Okolice iuż R. 1773. były pomnożone 104. osadami i 25,781. mieszkańcami. Osada Herrenhutów w *Sarepcie* pracowitością i prostotą obyczaiów inne celuie. *Dubowka*, *Borodynka* i *Kurgin*, są wsie opasane wałami, ziemią Kozacką zwane. *Kurdokowa*, *Staro* i *Nowo Gladka*, *Szedryn*, *Czerwlenoi*, po nad rz. Terek równie

oko-

okopane wałami należą do Kozaków *Grebeńskich*. tak nazwanych od podobieństwa wierzchołków gór do grzebienia, na których mieszkaią. Maią swego Atamana. O pół mili od Szydryna pod górą, która się aż do Georgii ciągnie, iest źrzódło wody ciepłey, a o 6. kroków ztąd wody kwaśney.

XXIV. Wielkorządztwo Orenburgskie. Część iego północną zaymuią góry *Ural* okryte nieustannie śniegiem. Mieszka w nim przeszło 200,000. Rossyiczyków, Tatarów, Baszkirów, Kipczaków, Kałmuków, Czuwaszów, i Uralskich Kozaków, w przód Jaickiemi zwanych. Kray obfituie w sòl kopalną i morską, a naybardziey w rudy żelazne.

Orenburg, M. S. przy zbiegu Samary i Urali, założone R. 1642. dawny zaś Orenburg leżał daley przy uyściu rz. *Or* do Urali. Jest obronne i bogate, dla wielkiego handlu, który w Azyi prowadzi. Giełda Kupiecka zawiera kilkaset sklepionych Magazynów. Kupcy Bukarscy przywożą tu swe produkta kraiowe, iako to: owoce suszone, materye iedwabne i bawełniane, towary Indyiskie, dyamenty, złoto i srebro;

bio-

biorą zaś w zamian skóry, i sukna. *Jletzkoi Gorodek* gdzie rz. *Jlek* z Uralą się łączy. W bliskich skałach sól kopią. *Troiczkaia* forteca, mieysce w tey Gubernii nayhandlownieysze po Orenburgu. *Kargalinskaia* Słoboda założona R. 1755. przez iednego Tatara z Meczetem, iuż kilka tysięcy dusz liczy. Tegoż roku wystawiona *Selanskaia* forteczka. Inna bardzo regularna o 10. wierszt od morza Kaspiyskiego *Guryew* zwana nad Urala. Pow. *Stawropolski* między rz. *Sok* i Czeremchą, osadzony Kałmukami Wolgayskiemi, którzy Chrześciańską Religią przyięli. R. 1768. liczono ich przeszło 14,000. *Stawropol* M. S. nad iednym korytem Wolgi. Pow. *Ufański*, czyli właściwa *Baszkirya* na górach Uralskich. *Ufa* M. S. nad uyściem rz. *Balai* do Kamy, w niey domów iest 700. W tym Pow. są obfite w żelazo i miedź góry. Miasteczka: *Mezelińsk*, *Birsk*, *Ossa* i *Tabińsk*. Twierdze, czyli *Kreposty*: *Nagaibaczkaia*, *Jeldaczkaia*, i *Krasnoufińskaia*. Pow. *Jzecki* rozciąga się po nad rz. *Jzettą* niema miast, ale liczne Słobody i twierdze, z których główna: *Jzeczkoi - Ostrog*. *Uralskoi-Gorodok*, przedtym *Jaickoi* od rz. Ural, która się dawniey Jaikiem zwała, stolica Kozaków Uralskich.

Ma

Ma 3,000. domòw drewnianych. Część, w którey Kozacy z swym Atamanem mieszkaią w liczbie przeszło 13,000. dusz, Słobodą Tatarską się zowie. Już w R. 1772. znaydowały się tu fabryki dobrych Kamlotów, i składy kawioru.

Syberya.

XXV. Wielkorządztwo Tobolskie, czyli właściwie *Syberya*, w którey i następuiąca Gubernia się mieści. Syberya rozległa podług zdania Geografów na 242,000. mil kwadratowych, większa iest niżeli cała Europa, ale daleko mniey ludna. Od północy morzem lodowatym, od wschodu morzem wschodnim oblana; na południe Wielką Tartaryą, na zachód ma góry Uralskie. Rzeka *Jenisey* dzieli ią na 2. połowy różniące się zupełnie. Wschodnia tychże własności, co i Europeyskie kraie, naieżona górami wysokiemi, które przeplataią obszerne i żyzne doliny. Zwierza osobliwszego, ryb, ptastwa obfitość tu bardzo wielka. Zima tęga, lato przykre dla zbytnich upałów. Snieg zwykł padać przez 8. miesięcy. W Czerwcu w niektórych mieyscach znayduie się ziemia zmarzła na 4. stopy głęboko, a przy *Argunsku* nigdy prawie nie odtaia. We 3. miesiącach zioła i zboża podnoszą

szą się, kwitną, i dożrzewaią. Przy upałach, lubo błyskawice bywaią, grzmoty iednak ledwie kiedy, a bliżey morza lodowatego nigdy prawie słyszane nie są. Góry większe w Syberyi są: *Ural* ciągnąca się pasmem od wschodu do zachodu; *Góra złota*, zwana *Altey* między rz. *Irtysą* i *Oby*; Góra *Saian* między rz. Jenisey i ieziorem *Baykal*. Od tego łańcucha gór inne znowu ku różnym stronom się ciągną. Między niemi iedna iest cała z soli, inne zawieraią magnes, ałun, rudę żelazną, talk, agatki, krwawniki, iaspisy i topazy wyrównywaiące orientalnym. Wiele iezior i bagnów słonych, ale których słoność czasami ustaie i znowu się wraca. Z tych iezioro *Jamusza* iest nayznacznieysze. Sól z niego białą iak śnieg zbieraią. Część północna ma tylko same dzikie i zarosłe puszcze, mieszkańców rozproszonych, z połowu ryb i zwierza żyiących. Ale południowa iest bardzo urodzayna, w łąkach, paszach i gruntach bez uprawy prawie naylepsze płody wydaiących. Szparagi wysokości wielkiey i smaku wybornego same po polach rosną. Na brzegach Angary rośnie ziele podobne do Juskiamy, które przymieszane do wina, lub piwa, gdy człowiek wypiie, w niesły-

chane wpada szaleństwo; znayduią tu także kość słoniową w sztukach wielkich do podziwienia, którą zowią Mammut. Jedni mniemaią, iż to iest kość kopalna, drudzy iż są właściwie zęby zatraconego rodu słoniów. Syberya nie rodzi dębów, ani drzew orzechowych, ale naywięcey wysokie cedry, których owoc w skorupie ma smak wyśmienity. Mieszkańcy naywłaściwsi są Tatarzy, ale połączeni z stekiem rozmaitych żbiegów i wygnańców. Rodacy są wzrostu małego pospolicie nie wyżsi nad 4. stopy, cery ciemnośniadey, twarzy szerokiey, nosa płaskiego; oczów żółtych; Kobiety niemniey są szpetne iak męszczyzni. Mimo niewygód życia, i ostrości powietrza, chorób bardzo mało znaią i długo żyią, ale prędko ciemnieią od blasku długo trwaiących śniegów, i nieustannego dymu w swych pomieszkaniach. Prócz pozostałych ieszcze dzikich bałwochwalców, wyznaią religią Grecką, lub Mahometańską. Wysyłane tu od Dworu osady Rossyiczyków, Niemców i innych nacyi, kray ten cokolwiek zaludnili, oswoili rodaków, założyli niektóre rękodzieła. Liczą osadzonych przez nich miast 30. i przeszło 2,000. wsiów.

Wię-

Większa część tego kraiu dopiero ku końcowi wieku 16. odkrytą została, ale naypóźniey obszerne owe krainy leżące na zachód od morza Kamszatskiego do cieśniny *Anian*, która oddziela Azyą od Ameryki, ale kommunikacyą tych 2. części tamuią lody, zawsze prawie okrywaiące rzeczoną cieśninę. Równie i morze lodowate dla ogromnych zawałów lodowych niesposobne do żeglugi się staie.

Tobolsk, stolica Gubernii Tobolskiey i Syberyi całey przy zbiegu rzek Toboli i Irtysy, rezydencyonalne Vice-Króla Syberyi, którego tu Pałac iest naypięknieyszym domem w całym tym kraiu. Dzieli się na wyższe i niższe miasto. Pierwsze leży na górze, iest ufortyfikowane; w drugim iest Katedra Archi-Reia, wielki magazyn futer, które mieszkańcy za podatek składaią, i szkoła dla dzieci żołnierskich. Jest ludne, ma wiele Cerkwi, i Kościół Luterski. Handel prowadzi na towary Europeyskie sprowadzane tu zimą na saniach, za które wzamian produkta i rękodzieła Azyatyckie biorą. Mowią, iż o mil 2½. od Tobolska nad Irtysą było niegdyś miasto *Sybir*, skąd ta

Prowincya wzięła nazwisko. (d) Gubernia ta zawiera 4. Powiaty: Tobolski, Iszymiski, Jalutorowski, i Krasnosłobodzki, w tych liczne Ostrogi i Słobody. (e) Miasta: *Tumen* nad rz. *Turą* naypierwsze w Syberyi od Moskalów zbudowane miasto, gdzie niegdyś była *Czymgitura*. *Turyńsk*, lub *Jepanczyn* z 2. Słobodami nad tąż rz. *Werchoturya* pierwsze po drodze iadącym z Europy do Syberyi gościńcem Cesarskim na Solikamsk prowadzącym. Tu *Irbit* Słoboda sławna wielkim iarmarkiem. *Pelim* nad rz. Tawdą. *Tara* ma nazwisko od rzeki, lubo mil 5. ztąd odległey. Od

[d] R. 1722. około rz. Irtyszy znaleziono w minach starego zamku kilka Xiążek osobliwszego kształtu. Karty były z kory iakiegoś drzewa, napuszczone pokostem dwoiakiego koloru. Akademia Paryska do ktorey się udał Piotr W. zasiągała rady wszystkich literatów w Państwach północnych, i osądzono, iż to były Xiążki do obrządku religii służące w ięzyku Tybetańskim. Tamże dobyto, urny, lampy, zauszniczki, posąg konny ktoregoś Xiążęcia wschodniego z Koroną na głowie, 2. Kobiety na tronach siedzące, &c. To wszystko można pewnie poczytać za dowód, że niegdyś znaiome były sztuki w tym kraiu, który dziś iest po większey części dziczy siedliskiem.

[e] *Ostrog*, zowie się u Rusi forteca drewniana, czyli mieysce parkanami, fossami i palisadami obronne. Osady zaś nowe z wolnością zamieszkania w nich każdemu, *Słobodami* nazywaią.

Od niego zależą 3. Ostrogi i 4. Słobody, które po części leżą wśrzód bardzo żyznych Stepów Barabińskich. Między niemi 2. są znacznieysze twierdze. 1. *Jamyszewskaia* Krepost nad rz. Irtyszą, opasana 4. Słobodami obronnemi, O milę iest iezioro *Jamusza* maiące okręgu mil 2. figury owalney, niegłębokie, ale w sól czystą i białą nader obfite, tak dalece, iż iednego dnia zebrawszy z niego soli na ładunek kilku okrętów, w 5. dni tyleż dostarczyć może. Tatarzy po nad Irtyszą mieszkaiący opuszczaią swe osady na lato, a powracaią na zimę. 2. *Semipalatnaia* Krepost nad Irtyszą od stepu *Sempalat* zwana. Okolica tuteysza od rz. *Kondy* uchodzącey do Irtyszy, *Kondynii* ma nazwisko, które w tytuły Imperatorskie wchodzi. Równie iako i *Obdoria*, którey mieysce główne *Obdorskoi*, gdzie Samoiedzi podatki swe płacą nad rz. *Polni*, w Powiecie *Beresowa* przy rz. Sozwie, która do *Oby* wpada. Między rz. Jenisey i Oby mięszkaią *Jurakowie*, horda Samoiedów żyiących bez wodza i prawa, i poczęści żadnych Rossyi nieopłacaiących podatków. (f) *Surgut* i *Narym*

(f) O tych Narodach obacz niżey w Azyi.

rym gdzie Ostyacy pobory płacą. *Tomsk*, handlowne nad rz. *Tom*, przy wielkim trakcie, ma więcey nad 2,000. domów. W śrzodku miasta iest forteca drewniana. Tu często Karawany Kałmuckie, Bukarskie i Mongalskie przychodzą. Okolica żyzna w zboża. *Kusneck* nad tąż rz. gdzie dobrze futra wyprawiaią. *Jeniseysk* Powiatowe nad rz. *Jenisey*. Handel wielki prowadzi. Zdobi ie Arsenał, Kościołów 3. Klasztorów 2. Giełdy, Prochownia, i magazyn prowiantowy. Mieszkańcy są chytrzy, gnuśni, piiacy i podlegli zaraźliwym chorobom. *Mangazew*, lub *Turuchańsk* naydalsze ku północy w Syberyi miasto nad rz. Turachaną, która do Jenisey wpada. Handluie futrami, zwłaszcza lisów białych i błękitnych, niedźwiedziów białych i wilków. W zamian Moskiewskie i Chińskie towary biorą. Mieszkańcy są po większey części Kozacy. Powiat Mangezański rozciąga się aż do morza, w którym mieszkaiący Samoiedzi i Tatarowie tu płacą podatki. Mnogość w okolicy zwierza różnego sprowadza do niey wielu Moskałów na łowy. Lud Tatarski tu osiadły iest wesoły, szczery i rolniczy. Kradzież między niemi nieznana. Niemożna

by-

było dotąd wszystkich nawrócić. Szanuią groby, lubo pewni są w nich bogactw, żaden się ich tknąć nieważy. *Krosnoiarsk* przy w biegu Kaczy do Jenisey. Prosty gościniec z Tomska do Irkucka na to miasto idzie. Handluie futrami. W okolicy miedziane i żelazne rudy do Korony należą. *Nowa-Zemla* wielka wyspa na morzu lodowatym, cieśniną tylko *Weigacz* od lądu Syberyi oddzielona; pusta i niepłodna, bez drzewa, krzaków, nierodzi tylko bardzo mało roślin. Widziano ią w zimie okrytą wielkiemi lodami, których sztuki miały i na 200. stop grubości. Mieszkana tylko od niedźwiedzi białych, takichże lisów, reniferów, i. t. d. Hollendrzy, którzy odkryli tę wyspę, przepędzaiąc tu zimę R. 1696. zakopani w iamach, wiele wycierpieli. Moskale uczęszczaią tu na połów Wallrossów, ku wyspom *Kudares*, i *Kalguen* na małych łodziach bez boiaźni niebezpieczeństwa się puszczaią.

XXVI. Wielkorządztwo Irkuckie, w którym *Irkuck* M. S. obronne niedaleko ieziora *Baikol*, przy z biegu rzek Irkuty i Angary, nowe miasto na mieyscu niegdyś karczmy. W R. 1772. prócz twierdzy, Arsena-

łu

łu i gmachów publicznych miało domów 1113. Lubo iest mnieysze od Tobolska i Tomska, mieszkańcy iednak są bogatsi, z wielkiego odbytu Moskiewskich i Indyiskich towarów. Katarzyna II. kazała tu dom wystawić dla szczepienia ospy, i założyła szkołę marynarstwa Japońską, gdzie się młódź uczy żeglugi, handlu, języka Japońskiego, &c. Nauczycielami są Japończykowie i biegli żeglarze. W rynku więcey nad 200. sklepów się mieści. Robią tu szafiany nienaylepsze. Okolice górzyste, pełne zwierza i pastwisk. Lato dla upałów i mnóstwa komorów nieznośne, przeto mieszkańcy zasłonę z siata włośianego nosić na twarzy muszą. Tu należą Ostrogi: *Ustkireńskoi*, *Balagańskoi*, *Wercholeńskoi*, *Tukińskoi*, *Ulimsk* i *Kudyńska* Słoboda. *Udynskoy* Powiatowe nad rz. *Udą*, która do *Selengi* wpada. Forteca na górze obronna garnizonem Moskalów i Kozaków, przeciw naiazdom Mongalów. Wśrzód łąk, lasów i gruntów żyznych, iarzyn, zwierza i ryb obfitość. *Barguzińskoi* Ostrog nad Barguziną uchodzącą do ieziora *Baikal*, sławna okolica łowem nayczarnieyszych wiewiorek. *Kiachta* przy rz. tegoż imienia na pograniczu Indostanu. Są 2. właściwie Słobody,

Mo-

Moskiewska i Chińska oddzielone granicą znaczoną palami. Handel wielki tu kwitnie. Chińczykowie, Mogolanie i Bukarczykowie na wozach i wielbłądach nieustannie tu swoie towary ściągaią. *Strzelka*, lub Petro-Pawlowskaia krepost forteca przy uyściu Czykoi do Selengi. Tu się naymuią statki, które na wiosnę Chińskie towary do Moskwy spławiaią. *Troickaia* krepost pograniczna twierdza nad rz. Kiachtą. — *Nerczyńsk*, M. S. nowey Gubernii w Prowincyi Dauryi przy zbiegu rzek *Szylki* i Nerczy. Jest to nayokropnieysze po Kamszatce mieszkanie wygnańców Moskiewskich, których liczba zawsze przeszło 1800. wynosi złoczyńców skazanych na pracę w górach kruszcowych. Okolica w siarkę i cynober obfituie. *Arguńskoi-Ostrog* na pograniczu Mongalskim przy rz. Argunie. Tuteysze góry śrebrne, w których i złoto znayduią, leżą między 2. górami od wschodu ku zachodowi ciągnącemi się. *Jakuckoi* forteca i stolica Jakutow nad rz. *Leną* uchodzącą do morza lodowatego. Handluie drogiemi futrami, daie ie wzamian za Chińskie i Moskiewskie towary. Zima tu ostra. W czasie mrozu naylepiey odziani, skoro się z domu wychylą, nosy ręce i nogi od-

odmrożone miewaią. *Ochockoi* nad morzem Tunguskim przy uyściu rz. *Ochoty*. Ztąd trakt do Kamszatki wynosi 150. mil Geograficznych. Pod miastem buduią okręty, niemaiąc tu innych materyałów prócz drzewa; liny i płótna żaglowe o 103. mil lądem sprowadzać muszą. Dla dróg przez góry i bagna idących, na koniach tylko lub reniferach sprowadzaią towary. Corocznie ztąd wyprawuią okręty do wysp Rossyi dla kupna futer. *Anadyrskoi-Ostrog* nad rz. *Anadyr* ostatnia Rossyi w tey stronie osada. *Koryakowie* mieszkaią na zachód i wschód morza *Pensińskiego*, naród na naszym okręgu północy nayblizszy. *Czukcowie* mieszkaią wśrzodku międzymorza *Czukcy*, lud dziki, bitny i dotąd niepodległy Rossyi, żywią się z reniferów, które tu tak, iak i w Laponii mchem żyią, i z połowu zwierząt morskich, w iamach mieszkaią. Wzięci w niewolę zabiiać się zwykli. W tym mieyscu cieśnina *de Coock*, lub *de Beering*, niegdyś *Anian* zwana, Amerykę od Azyi oddziela.

Ekaterynenburg, lub *Cathrinenburg*, miasto regularne, nakształt Niemieckich zabudowane, i zamieszkane po większey części od Niemców.

Za-

Założone R. 1722. od Piotra I. a od Zony iego Katarzyny dokończone. Leży nad Jzetą. Powiat iego iest właściwie górniczy. Tu rezydencya Departamentu Kruszcowego, mieszkanie Officyalistów i magistrów kuźni; Przedmieścia zaś osadzone są wygnańcami i górnikami. Imperatorowa utrzymuie tu fabrykę pracuiącą około wyrabiania marmurów i porfiru. Wody Jzety wzniesione groblą na 98. sążni długą, 20. szeroką, 3. wysoką służą do obracania kół, młotów, i wszelkich machin kuźniczych. Pożywienie tanie utrzymuie robotników, dla których chorych iest Szpital, opatrzony ogrodem botanicznym. Wszystkie w Syberyi srebrne, miedziane, i żelazne rudy, piece, hamernie i kuźnie, od tego mieysca zależą. Między niemi nayznacznieysza iest kuźnia i piec w *Barnaul* niedaleko Kusnecka nad rz. tegoż imienia. Ma domów więcey iak 1000. i Kancellarą górniczą, do inspekcyi gór srebrnych Koliwańskich, z których rocznie przeszło 16.000. funtów srebra, a 5. lub 600. złota dostaie się.

W teyże Gubernii liczy się pół-wysep *Kamszatka* R. 1697. odkryta od Moskalów co do bliższych Kamszatka. brze-

brzegów, co do dalszych R. 1706. od wschodu morzem wschodnim, czyli Kamszackim, od zachodu odnogą Pensińską oblana. Troiaki Naród w niey mieszka. Kamszatczanie na południe, Koryalowie na północ, Kuryłowie na przyległych wyspach; różne maią ięzyki i obyczaie. Wszystkich ogólnie Kontczalami, a sami siebie Itelmenami zowią. Odziewaią się skórą reniferów, psów lub cieląt morskich. Ryba iest ich całym pokarmem, a naymilszym, gdy zgniła. Wożą się w saniach, które psy ciągną. Przed zawoiowaniem onych przez Moskwę żadnych praw i sądów nieznali. Kłótnie kończyły się boiem, w którym słabszy, gdy zwyciężyć niemógł, zabiwszy swą żonę i dzieci, dopiero się rzucał na nieprzyiaciela, aby nieumarł bez zemsty. Broń ich iest łuk, strzała, kamień, spisa z ostrą kością na końcu. Wierzą w Bogów, których za swoich Przodków maią, naypierwszego z nich zowią *Kutkut*, ale cześć Bogu nieznanemu oddaią. Pełni zabobonów, wiary w snach, czarach i wróżbach. Wielkie pasmo gór od północy ku południowi półwysep ten na 2. części dzieli. Przerzynaią go też rzeki: *Kamszatka* i *Bolszaia ryka*, która iedna tylko tutay iest spławną. Wolkanów iest

4.

4. *Szupanówa*, *Awaczyńskoi*, *Kalkaczyńskoi*, ta od R. 1739. dopiero ognie wybucha, i góra, *Kamszacka* z nich nayważsza. Ląd i brzegi wydaią konie, cielęta, psy i niedźwiedzie morskie; renifery dzikie, i wieloryby; skóry z nich używaią na podeszwy naytrwalsze na świecie. W części południowey i zboża dosyć się rodzi. Odkryto tu też minery śrebra i żelaza; znayduią glinkę, siarkę, i krzyształ. Sprowadzone bydło rogate utrzymuie się i mnoży. Nayznacznieyszym produktem Kamszatki są Kastory nadzwyczayney wielkości, lisy, sobole, i ryba. Główne mieysce: *Bolszareck*, nad rz. Bolszaia przy odnodze Pensińskiey. Ma Kościół, Kaplicę, 4. magazyny Kupieckie, 23. sklepów i 41. domów. *Kamszackoi* nowe miasto nad rz. tego imienia. R. 1775. przymuszono 14,000. Kozaków osiadać w Kamszatce, ale niewielu się z nich utrzymało. *Awacza*, czyli SS. *Piotra* i *Pawła* na mil 80. od Kamszackiego portu, iest port wygodny, obszerny i głęboki z niego R. 1741. popłynęli Rossyiczykowie szukać nowych ziem Ameryki.

Roku 1725. Piotr W. wyprawił Kapitana Beeringa Duńczyka z rozkazem, aby przez morze Tychoyskie, bę- Późnieysze odkrycia Rossyi.

będące na zachód Kamszatki przebierał się do lądu Ameryki, dokąd przeprawy podobieństwo było w ówczas tylko domysłem. Beering nic niedokazał w pierwszey żegludze, popłynął powtórnie R. 1733. Spanberg Kapitan okrętu maiącego towarzyszyć tey podróży, lubo się pierwszy puścił na morze z Kamszatki, iednak żegluga iego do R. 1739. wstrzymaną została; doszedł on brzegów północnych Japonii, i ten tylko miał pożytek, że odkrył przechód przez długą cieśninę, pomiędzy licznemi wyspami. Beering R. 1728. opłynąwszy ku zachodowi brzegi północne Kamszatki, stanąwszy u przylądku wschodniego z postrzeżonych drzew sosnowych i innych, iakich Kamszatka nie ma, zapędzonych wiatrem zachodnim na brzegi Azyi, wniósł, iż ląd niedaleki bydź musi. Moskale R. 1731. dostali się do tegoż Kapu, i puściwszy się na zachód, odkryli nayprzód wyspę, a w pół dnia ląd obszerny, na który iednak wysiąść nie mogli, ale spotkany człowiek w małym bacie, dał do zrozumienia, iż iest tey ziemi mieszkańcem, i że w niey wiele futer maią. Chcących płynąć daley nawałność nazad do brzegów Kamszatki zapędziła. W tenczas poznali cieśni-

nę

nę północną, dawniey *Anian* zwaną, którey *Bering*, a poźniey *Coock* swe dali nazwiska; niegdyś o niey wątpiono, mniemano że iest szeroka na mil 50. ale *Coock* w trzeciey swey podróży zepewnił, że ma wszerz mil 13. Postrzeżono z obydwoch stron brzegi, między niemi zaś wyspy *S. Diomeda*. Kap wschodni Azyi iest górą nadmorską okrągłą formującą puł-wysep. Naprzeciwko w Ameryce iest przylądek w kraiu *Nutka*, zwany Xiążęcia Walli, *Cap du Prince de Galles*.

O mil sto blisko od brzegów północnych, na przeciw uyścia Kołimy roku 1723. odkryli Moskale ląd nowy i nazwali *Bolszaia Zemla*, która na Mappach pod imieniem *Grande Terre* znayduie się. Zapewniaią późnieysi wędrownicy, iż ma mieszkańców i wielkie lasy. Między lądem i Bolszaią-Zemlą iest wyspa.

Na przeciw uyścia rzeki *Amur* iest wyspa *Sagelia*, należy do Rossyiczyków, którzy tu przybyli R. 1728. i założyli na niey połów pereł: Mimo sprzeciwienia się Chińczyków utrzymali się przy niey. Jest długa około mil 100. szeroka 25.

obfi-

obfituie w zwierza rozmaite, a nay więcey w gronostaie.

W stronie wschodnio - południo wey odkryto Archipelag małych wysepek w liczbie 34. Nie ma o nich dokładney wiadomości. W tymże daley położeniu znayduie się wyspa wielka odkryta roku 1643. od Hollendrów, i nazwana *Ziemią Kompanii*, dla tego, żeby ią przywłaszczyć kompanii Indyów wschodnich, od którey dla odkrycia morzów północnych wyprawieni byli. Moskale dopiero dostrzegli iż to iest wyspa. Daley ku połudiowi na wschód iest wyspa znaleziona od Hollendrów R. 1643. zwana *wyspą Stanów*. Cieśnina *Vries* oddziela ia od wyspy *Kompanii*, od *Pic*, od rozległy ziemi ciągnącey się aż do wyspy *Jeso*.

Ziemia *Gama*, iest na zachód ziemi Kompanii, ma nazwisko od Kapitana Hiszpańskiego, który ią postrzegł płynąc do Chin z Mexyku. Także Moskale dopiero upewnili, iż to iest wyspa. Niemamy relacyi pewnych o tych wyspach. Wędrownicy piszą, iż daią się widzieć na brzegach północnych *Dauryi*, wysp morza Kamszatskiego ludzie rośli z brodami wspaniałemi, w pięknych

fu-

futrach, kamizelkach iedwabnych po Persku, którzy przychodzą zakupywać tu dziewczyny, futra gronostaiów, lisów czarnych, które się obficie na tych wyspach znayduią. (g)

Prócz tych kraiów posiada Cesarstwo Rossyiskie zawoiowane od Persów kraie: *Derbent*, *Schirwan* &c. Hołdownicze Prowincye: *Krymei*, *Georgii*, *Kartalinii*, *Kakietu* &c. *Tatarów Oczakowskich*, *Budziackich* &c. Które w porządu swoim opisane będą. Inne Kraie Rossyi.

Omiiaiąc niepewne Historyi Rossyiskiey początki, od roku 862. dzieie tego Państwa więcey mieć światła zaczynaią. W tey epoce Ruryk Wielki Kniaź Nowogrodu wezwaniem i mocą nad obszernemi kraiami Rusinów rozpostarł panowanie. Igor małoletni syn i następca Ruryka zostawał pod opieką krewnego Olega, który stolicę Państwa z Nowogrodu do Kijowa przeniósł. Tam osiadł Igor, i gdy zbuntowanych Derewlanów chce uskromić, życie utracił. Syn iego Swiętosław także w bo- Historya Rossyi.

(g) W tym mieyscu mowa iest o tych ziemiach i wyspach, ile potrzebna ich wiadomość do ogólnego opisania Państwa Rossyi; Obszerniey zaś mowić się będzie pod Artykułem; *O ziemiach pod biegunami leżących, o nowych odkryciach.*

w boiu poległ, zostawiwszy podzielone Państwo między 3. Synów: Jaropełka, Olega i Włodzimierza R. 972. Ostatni zuchwalszy nad Braci, niecierpiąc wspólnego z niemi panowania, wydarł im życie i kraie, które nowemi zdobyczami pomnożył. Wsławił się męztwem i złączeniem narodu swego z Kościołem Greckim R. 988. Dwunastu Synow Włodzimierza rozdzieliło pomiędzy siebie oycowskie kraie, przez co zaszczepili długo trwałych woien, i zamieszań nasienie. Przemógł swych braci Jarosław, zagarnął brackie dziedziny, ale i między potomstwem rodzeństwa nieustawały zawzięte walki. Tłukły się wzaiem na Kijowie, Czerniechowie, Pereiesławiu, Włodzimierzu, Połocku, Haliczu, Przemyslu, i Smoleńsku Xiążęta Ruskie. Korzystali z ich kłótni Sąsiedzi. Przed-Dnieprską Ruś Litwa i Polacy, za-Dnieprską Tatarowie woiowali. Poszły w hołd rozległe kraie i ich panuiący. Andrzey I. syn Włodzimierza Monachomacha założył swą stolicę w Moskwie dalekiey od napadu Tatarów, około R. 1150. lecz oręż dziczy i tam dosiągnął Rusinów; zniszczony przez nią Kijów R. 1240. większa część prawie Państwa hołdować Tatarom przymuszona została.

Nie

Nie była wolna i północ od naiazdu Szwedów, ale oparł się im mężnie Alexander W. Xiążę Nowogrodu. wkraczaiących poraził i odpędził R. 1252. Zostawała iednak Ruś w większey prawie części pod iarzmem podległości Tatarskiey aż do R. 1462. gdy Jwan Wasylowicz dobył szczęśliwie broni, Państwo swe oswobodził, zawoiowaną od Polaków stolicę Nowogrodzką odzyskał, rozdrobnione na udziały Prowincye zagarnął i połączył, kray Kazanu podbił i do hołdu Rossyi przymusił; słusznie więc pamiątkę iego Rossya iako założyciela swego szanuie. Jwana syn Wasyl niemiał mocy oprzeć się zbuntowanym Tataron Kazańskim wspartym przez Krymczyków; ci orężem i ogniem zniszczywszy Kraie Ruskie, nie przepuścili i Moskwie stolicy, sami się wolnemi ogłosili. Szczęśliwszy był Wasyl przeciw Polakom przez odebranie im Smoleńska R. 1510. Jwan II. okrutnym zwany dla srogich i w pokoiu i na woynie postępków, odniósł zemstę z Tatarów, Państwa Kazanu i Astrachanu zawoiował, i do Rossyi przyłączył, i podbicie Syberyi rozpoczął. Nie wiele miał trudności następca Fedor, stał się Panem rozległego Sybirskiego kraiu, czyli raczey Pustyni. Borys

Gudenów Stryi rządził Fedorem i Państwem; ściełąc zaś sobie do Tronu drogę po Fedorze, Dymitra brata iego zabił; ztąd źrzódło nowych i długich zamięszań w Rossyi. Borys został ogłoszony Carem, gdy ieden Mnich zbiegły, mieniąc się bydź prawdziwym Dymitrem, i Rossyiczyków i Polaków ułudził. Z tych dosyć liczne zebrawszy woysko, szczególniey zaś za pomocą Mniszcha Woiewody Sandomirskiego, którego córkę Marynę za żonę poiął, przywiódł Borysa, iż sam sobie życie odebrał; syna iego Fedora kuszącego się o Koronę Oycowską zgładził, i osiadł na Tronie; lecz niedługo na nim zabawił, i życie z Koroną przez gwałt buntowników utracił. Wasyl Szuyskoi herszt spisku R. 1606. wstąpił na Carską stolicę, z którey go znowu strącił inny Dymitr, od pozostałey Maryny wdowy po pierwszym Dymitrze za męża uznany. Jeszcze się nowy uzurpator tegoż imienia ziawił. Moskale sprzykrzywszy sobie w nieszczęśliwych walkach o Tron, i zamieszaniu, przez poważanie tych mocy, którzy im narzucali Carów, Władysława Syna Zygmunta Króla Polskiego do Tronu wezwali. Lecz ten w własnym Oycu znalazł przeszkodę, Polacy też rządząc się w

obcey

obcey stolicy, iakoby w kraiu podbitym przez niezgodny z ludzkością postępowania sposób w powszechną podali się nienawiść, i zasłużyli na srogą zemstę ludu wzburzonego rozpaczą. Fedor Romanowicz ogłoszony Carem, zastał uszczuplone swe Państwo. Siewierz, Czerniechów, Połock trzymali Polacy, Szwedzi Ingryą; Mężny Alexy Syn Fedora odzyskał po części odpadłe Prowincye, buntuiących się Kozaków uskromił, Ukrainę Zadnieprską zawoiował, drogę do sławy woienney Narodowi otworzył. Zostawił 3. Synów: Fedora, Jwana i Piotra i córkę Zofią. Naystarszy obiął rządy, lecz po krótkim panowaniu umarł bezdzietny R. 1682. Bracia ieszcze byli małoletni; Jwan niedołężny młodszemu Bratu prawa do Korony odstąpił; oparła się temu Zofia chcąca za Jwana panować, a wsparta intrygą Streliczów wzniecila woynę domową. którey ten był koniec, iż oba Bracia, czyli raczey Zofia i Piotr rząd sprawować mieli. Ale gdy niespokoyna Zofia z partyą Streliczów spisek knuie, buntownicy śmiercią publiczną skarani, Zofia osadzona w Klasztorze; Jwan został tylko przy tytule. Piotr udzielnym iuż stawszy się Jednowładcą R. 1696.

przez wprowadzenie do kraiu sztuki woienney, przez dzwignienie z grubey ciemności i okrzesanie Narodu, przez otwarcie drogi poddanym do handlu, założył pierwszy grunt potęgi Rossyi, zasłużył na imie Wielkiego. Z sławą twórcy, iż tak rzekę, Narodu swego połączył sławę Woiownika. Ukrócił zuchwałość Szwedów, zdobył Ingryą, Estonią, Inflanty i Finlandyą, zawoiował Shirwan, Dagestan, Gilnn, Asterbat i inne Persów Prowincye. R. 1721. wziął tytuł *Imperatora Całey Rossyi*, gdyż dotąd panuiący Carami się zwali. Po śmierci Piotra pozostała wdowa Katarzyna I. intrygą i siłą partyi Mężykowa utrzymała się na Tronie, który przez Testament odkazała na Osobę Piotra II. syna Alexego, a wnuka Piotra W. w przypadku zas iego śmierci na starszą swą córkę Annę Xżnę Holsztyńską. Jakoż po zeyściu Piotra II. Karól Xiążę Holsztynski brał się do Korony, ale Rada Stanów za sprawą Xcia Dołgorukiego i Hrab. Ostermana wezwała Annę Xiężnę Kurlandzką młodszą córkę Jwana brata Piotra W. podała iey warunki przyszłego rządu, które Anna przyięła i podpisała; ale widząc się iuż mocną na Tronie, zdarła Ka-
pi-

pitulacyą i Panią się absolutną ogłosiła, następstwo Siostrzeńcowi Iwanowi przeznaczaiąc. Ani Iwan, ani Matka iego Anna żona Ulryka Xcia Bruńświckiego niedoszły przeznaczenia, uprzedziła Elzbieta i za pomocą Gwardyi na Tronie Rossyiskim osiadła. Ta pomyślnym ukończeniem woyny z Szwedami, silnym wsparciem Cesarzowey Królowey Węgierskiey przeciwko Królowi Pruskiemu, przywiązaniem do nauk, pomnożeniem pożytków Narodu, wsławiła swe panowanie, stała się pośrzedniczką pokoiu Europy, i okazała się nieodrodną od Oyca Piotra W. Umarła Elzbieta R. 1762. mianuiąc następcą Piotra III. Xcia Holsztyńskiego Syna starszey swey Siostry, męża Katarzyny Alexiewny Xiężniczki d'Anhalt-Zerbst, od którey tenże intrygą i gwałtem z Tronu zrzucony, w więzieniu, nie bez słusznego podeyrzenia zadaney mu śmierci, życia dokonał. Tey to Katarzyny II. dziś panuiącey przymiotom i dziełom czas dopiero przyszły odda zasłużone świadectwo.

Aby opisać Konstytucyą Rossyi, zdaie się, iż dosyć iest powiedzieć, że niezmierna władza w niey Panuiących iest wszystkim; wola ich ani w pra- Konstytucya Rossyiska.

w prawach, ani zwyczaiach Narodu nie zna żadney granicy. Rossyiczyk słucha ślepo rozkazów Monarchy swego, a iego Osobie cześć nakształt Bostwu wyrządza. W tym więc zbliża się Rossya do Azyatyckich Narodów. Jedno niepodobanie się Monarsze, iedno podeyrzenie, lub przywidzenie tylko, bez dowodów, bez sądu, dostateczne iest do wyzucia, kogożkolwiek bądź, z maiątku, wolności, i życia. Nie ma rząd Rossyi żadnych Praw stałych, czyli Konstytucyinych. Zdaie się iednak, iż te dwa Artykuły, które Katarzyna I. Ukazem swoim za nieodmienne ogłosiła, miane są za Kardynalne. 1. Nie może nikt nosić Korony Cesarsko-Rossyiskiey, ktoby Religii Kościoła Greckiego nie wyznawał. 2. Tron Rossyi posiadany bydź nie może wraz z innym udzielnym Państwem. Od niepamiętnych czasów następne panowanie zachowywane było. Syn Pierworodny, lub nayblizszy dziedzic brał Koronę, mocą urodzenia swego, starszeństwa lub bliższości. Tak dla płci żeńskiey, iako i męzkiey równe służy prawo. Czytamy zaś w Historyi Rossyiskiey, że ten prosty następstwa porządek nie raz był przewrócony, że częstokroć panuiący w testamentach swych rrzrządzali Ko-

rona,

roną, iak dziedziczną własnością, iż nayczęściey intrygi, przemoc i gwałty sadzały na Tronie i z niego zrzucały. Nakoniec Piotr W. wydał Ukaz, któremu posłuszeństwo poprzysiądz poddanym rozkazał: Iż od woli Panuiącego zawisło wyznaczyć po sobie następcę podług zdania swoiego, i że wyznaczonego wolno mu iest odmienić, a innego postanowić, tylekroć, ile razy mu się podobać będzie. Odnowiła tę ustawę Anna Imperatorowa. Zaczym następstwo Tronu Rossyiskiego nie ma pewnego i stałego porządku.

Miała Ruś z dawna swe Cywilne, czyli raczey Kryminalne Prawa, których używały w swych sądach Xstwa Nowogrodu i Jarosławia. Iwan II. kazał uczynić zbiór wszelkich ustaw pisanych i zwyczaiowych, przerobił ie i polepszył Alexy Michayłowicz, a Piotr W. nowemi Ukazami pomnożył. Katarzyna II. wyznaczyła Kommissyą złożoną z rozmaitych Osób kraiowych i obcych, z Deputowanych od Departamentów i Kollegiów Sądowych, iako i z różnych Prowincyi, dla napisania podług podanego Im ogólnego wzoru, Xięgi Praw Cywilnych i Kryminalnych. Piotr I. postanowił Senat, któ-

którego Prezyduiący Prokuratora Generalnego ma nazwisko; do niego należy przesyłać Urzędom wykonawczym Ukazy Monarchy. Senat się dzieli na 6. Departamentów: Sprawiedliwości, Interessów zewnętrznych, Skarbowy, Woyskowy, Dóbr Koronnych i Rewizyiny. Gabinet, czyli Departament Dyplomatyczny składa się z Ministrów wyższych i odbywa się pod okiem Imperatorowy. Po Senacie następuie Synod Patryarchalny, którego władza rozciąga się do interessów Duchownych z obowiązkiem podległości Monarsze, iako głowie Kościoła Greckiego. Każde Wielkorządztwo ma oddzielny Trybunał do spraw Cywilnych, inny do spraw Kryminalnych; do tych idzie appellacya od Sądów niższych, od Trybunałów appellować można do Senatu, a przeciw iego wyrokowi można ieszcze zanieść zażalenie do Imperatora przez podanie suppliki. W sprawach mnieyszey wagi nad 100. Rublów appellować nie wolno. Prócz tego są w Wielkorządztwach i Powiatach urzędy pupillarne, policyine i fiskalne. W miastach Kommendant, lub Burmistrz z Radnemi sądzi. Odnodworcy, to iest chłopi wolni do Korony należący, swóy sąd

też maią. Urzędy Sędziów są płatne. Szlachta są pierwszym Stanem. Piotr III. uwolnił ią od obowiązków służby osobistey w woysku i gwałtownego werbunku, i każdemu wyieżdzać za granicę bez opowiadania się Monarsze dozwolił. Urzędy Cywilne w porządku stosowane są do militarnych, ale drugie zawsze przodkuią pierwszym. Nie Szlachcic skoro zostaie Officyerem, nabywa zaszczytu Szlachectwa. Ostrość praw dawnych karzących śmiercią i małe występki ułagodzoną została. Zniesiono tayną Inkwizycyą, w którey doniesiony Obywatel zaraz był sadzany do więzienia; ieżeli się zapierał, delator brany był na tortury, a gdy statecznie twierdził, iuż obżałowany stawał się winnym. Prowincye podbite zachowane są w większey części przy swych kraiowych prawach i przywileiach.

Naród Rossyiski, który przed wiekiem niespełna, uważany był iak są dzisiay Kozacy i Tatarowie, skoro go niepospolity geniusz Monarchy w inney stawił postaci, wszedł w rząd Państw znaczenie ważne w Europie maiących. Osma część prawie mieszkalnego świata pod iednym samowładnym, dumnym i niespo- Związki z Państwami obcemi.

koynym

koynym berłem obróciła na siebie oczy innych Mocarstw bacznych na wagę polityczney szali. Jeżeli Szwecya ma przyczynę nie spuszczać z pamięci strat poniesionych od Rossyi, a Rząd być ostrożnym przeciwko iey wpływowi, tedy i Dwór Petersburgski ma przyczynę poglądać na Szwecyą, iako na mocną z tey strony zaporę swym zamysłom, iako na Potencyą biorącą obrot podług polityki Dworów Europeyskich. Jednak Traktatem ostatnim R. 1790. w *Woreli* utwierdziły oba Dwory wspólną między sobą harmonią; Rossya do wewnętrznego rządu Szwecyi nie mieszać się przyrzekła. Przyiaźń Danii z Rossyą spiera się na zawiści ku Szwecyi, i spólney potrzebie; o związkach obydwoch Państw mówiliśmy. Handlowe pożytki były duszą tylu negocyacyi zaszłych między Dworem Londyńskim i Petersburgskim. Jeszcze za Iwana II. Anglicy znaczne przywileie w kraiach Rossyi zyskali, korzystali z nich naywięcey w ów czas, gdy sami tylko byli, którym Moskal, nie znaiąc ieszcze dobrze drogi na morzu, zbywał produkta swoie. R. 1766. i 1786. Imperatorowa utwierdziła handlowi Brytańskiemu wszelkie wolności, waruiąc wzaiemne dla

Ros-

Rossyiczyków, i zapewniaiąc pompe dla swych okrętów na morzu śrzódziemnym. Trafili Hollendrzy śladem Anglików, i nawet w iednym Archaniole przeważyli ich handel. Zdaie się, iż oba rzeczone Narody iedenże maią względem Rossyi interes, zatrudniać iey żeglugę, aby z wzrostem handlu wywoźnego nie upadły ich zyski, ścieśniać iey zamysły, aby zbytnią przewagą nieciążyła północy. Dwór Wersalski ieżeli nie ubiegł Brytannii, przynaymniey zatamował iey kroki, które czyniła w wyiednaniu pierwszeństwa towarów fabryk Angielskich nad wszelkie inne, przeto wszedł R. 1787. z Rossyą w umowę, przez którą otrzymał pewność tych wolności dla handlu Francuzkiego, iakieby która przyiazna Potencya miała, albo mieć mogła. Francya też, którą pożyteczne związki łączą z Portą, nie iest oboiętnie uważaną od Rossyi. Z dawna Dwór Petersburgski okazywał swą przychylność Austryackiemu Domowi, utrzymywaną przez spólny interes przeciwko Porcie i Prussom, umówioną przez Konwencyą handlową w R. 1785, a poźniey alliansową; skutkiem iey była owa trzechletnia woyna tyle strat w ludziach i Skarbach Dwór Wideński kosztuiąca. Widoki po-

polityczne Rossyi dosiągły Hiszpanii, Portugallii i Sycylii, z któremi Traktaty handlowe zawarła, a nadto u Dworu Neapolitańskiego w *Brindizzi* port wolny dla swych okrętów i towarów otrzymała. Lubo Dwór Berliński czuwaiący zawsze na kroki Rossyi, dostrzegaiący zamiarów tey Potencyi, którey przewaga względem Porty i Polski zuchwalsza przez związek z Austryą, mogłaby i dla niego stać się niebespieczną, nieufność ku sobie wznieca w Dworze Petersburgskim, nie przestaie iednak być mu wiernym w obowiązkach Traktatowych, i dochowaniu wolności handlowych Prusakom, iakie im nadał Piotr III. Porta iest naycelnieyszym obiektem ambicyi Rossyi; zaufana w pomyślności oręża swego, posunęła swe śmiało pretensye żadnym prawem niewsparte, do nie zaprzeczonych Possessyi Ottomańskich, aż do panowania na morzu czarnym, aż do przywłaszczenia sobie zwierzchności nad iey Prowincyami. nie przestaiąc na wytargowanych Traktatem Kaynardzkim R. 1774. poźniey przez Konwencye R. 1779. 1782. i 1784. nader ważnych dla handlu swego przywileiach, gdy w ich użyciu żadney znać niechce granicy, przywiodła Turków do szukania rozprawy

wy w losie nie pewnym woyny; koniec iey bliski wròcić może pokóy, ale nie przyniesie pewney zgody i stałey przyiaźni. Niebacznością polityki, słabością i wadą rządu *Rzpltey*, a klęskami kraiów Polskich wzrosła potęga Rossyi zawsze dla nas nayszkodliwszą i nayniebeśpiecznieyszą była. Nie iest tu mieysce, abym wyliczał na dowód smutne doświadczenia, które zapewne skuteczną będą nauką dla Polaków, aby dzielną exekucyą rządu dobrego i siłą własną uczynili swóy związek szanownym i potrzebnym tey potencyi, która niedawno przez narzuconą Gwarancyą, w swey ich podległości trzymała.

ROZDZIAŁ IV.

WIELKA BRYTANNIA,

Pod imieniem Wielkiey Brytannii biorą się dwa Królestwa: Anglii i Szkocyi, które dwie obszerne Wyspy i kilka małych zawieraią. Na pierwszey Anglia *England*, i Szkocya

Granice, i rozległość W. Brytannii.

cya *Scotland* się mieści. Druga Irlandyą *Ireland* się zowie. (a)

Wyspę Anglii morze Atlantyckie i Niemieckie oblewa; od Francyi odnoga *la Manche*, od Irlandyi cieśnina kanałem *S. Jerzego* zwana, oddziela.

Rozległość tey wyspy na 4,516. mil kwadratowych Niemieckich wynosi, których właściwa Anglia 2916. Szkocya zaś 1600. zaymuie. Irlandya równie oblana Atlantyckim morzem, ma kraiu na 1520. mil kwadr. Niemieckich. Zatym ogólna wielkość Anglii, Szkocyi i Irlandyi 6036. mil zawiera.

Powietrze i własności Kraiu.

Powietrze w Brytannii iest umiarkowane, ale wilgotne, mgliste, i częstym odmianom podległe, tak iż

(a) Złączenie dwoch Krolestw Anglii i Szkocyi
stanęło R. 1603. odtąd zaczęły składać ie-
dno Państwo równe co do rządu i Konsty-
tucyi polityczney. W tym to roku Jakòb VI.
Król Szkocki obiąwszy Koronę Angielską, pod
imieniem Jakoba I. wziął tytuł Kròla Wiel-
kiey Brytannii, aby daiąc pierwszeństwo je-
dnemu Krolestwu w tytule, nie zdawał się
poniżać drugie. Nazwisko Wielkiey Brytannii
rożni Auglią od Brytannii Prowincyi Fran-
cuzkiey nazwaney od Bretonów, ktòrzy przez
Anglów i Saxonów, aż do Wallii zapędzeni,
przenieśli się do tey Prowincyi i w niey osiedli.

iż niekiedy we 24. godzinach lato i zimę, wiosnę, i iesień na przemian miewaią, grzmoty iednak i pioruny rzadko tu słyszeć się daią. Zaraza morowa i trzęsienia ziemi prawie są nieznane.

Kray prawie cały iest równy, wzgórkami tylko i dolinami przeplatany. Rolnictwo w bardzo dobrym stanie skutkiem iest oświecenia mieszkańców, i rozsądnego prawa, stanowiącego nadgrodę na wywóz zboża, i zakaz w czasie, gdy drogość cenę przepisaną przenosi. (b) Ziemia wydaie wszelkie rodzaie zbóż, i drzew owocowych. W niektórych mieyscach szafran wyborny się rodzi, i rhubarbarum tak dobre iak Azyatyckie. Pastwiska i łąki maią żyzne, bo ie uprawiać i zasiewać zwykli. Przeto wychów bydła w Anglii większy i zyskownieyszy nad inne kraie. Zwierzyny iest dostatek; prócz wilków, niedzwiedziów, i dzików, któ-

rych

(b) Nadgroda ta ustanowiona była za Wilhelma III. Króla, który przez to chciał sobie przeciwną partyą *Torris* zobowiązać. Dawniey *Quarter* korzec Angielski maiący 489. funtów Paryskich, a Polskich 360. płacony był mierną ceną po 2. funty szterlingów i szelingów 10 to iest: Złł: Poll. 95. gr. 10. poźniey spadła cena na Złł: Pol. 83.

rych tam wcale niema. Konie i psy Angielskie są zachwalone. Owiec liczne trzody żywią, których wełna naylepsza iest w Europie po Hiszpańskiey. Wina Anglia wcale nie rodzi, ale przemysł piwa przednie i jabłecznik *Cydre*, robić ich nauczył. - Niedosratek drzewa nadgrodziło im przyrodzenie obfitością kamieni węgielnych. Góry cynowe Angielskie naydawnieysze są w Europie; nayobfitsze w Kornwallii i Dewonshirze znayduią się, w których i ołowiu wiele kopią. Tamże i miedzianych kruszców maią dostatek, a niedawno i żyły złota postrzeżone. Zachwalona stal Angielska iest właściwie hartowane i przerabiane w Anglii żelazo Szwedzkie, bo kraiowe żelazo do grubych robót tylko iest przydatne. Wody mineralne są na wielu mieyscach; naysławnieysze Cieplice w *Bath* i *Thumbriga*. Połów ryb tak w wodach rzecznych iak morskich wiele Anglikom pożytku przynosi. Zachwalone połowy na iesiotry przy brzegach Hrabstw *Dorset* i *Essex*, na Sardele przy Kornwallii i Dewonshirze, na śledzie przy Norfolku, i w okolicy *Yarmuth*. Cena rzeczy wywoźnych, które Anglia w płodach swych i rękodziełach z kraiu wy-

pro-

prowadza, szacowana iest na 41. millionów funtów szterlingów.

W Szkocyi powietrze zimnieysze, ale też czystsze, niżeli w Anglii. Kray górzysty, przeto sposobnieyszy do chowu bydła, niżeli rólnictwa. Nie zbywa tu na drzewie i węglach Kopalnych i kruszcach. Z obfitego połowu śledzi przy iey brzegach naywięcey pożytkuią Hollendrzy.

Grunt błotnisty w Irlandyi i wiele iezior grube i mgliste sprawuią powietrze. Rola iednak wiele zbóż rodzi, nadto dostatek lnu i konopi, o które skąpo w samey Anglii. Gory ołowiane i miedziane wyspę tę bogacą.

Kray Wielkiey Brytannii iest osiadły i dosyć ludny. Miasta będące stolicą Arcy-Biskupstw, lub Biskupstw zowią tu właściwie *Cities*, i iest ich 28. Inne miasta *Towns*, a miasteczka *Market-Towns*, (liczą ich 650.) Wsie maiące przywiley wysyłania Reprezentantów na Parlament *Boroughs*, a Królewskie *Royal Boroughs*, nazywaią. Liczba dusz w Wielkiey Brytannii i Irlandyi blisko 8. milli- Ludność.

 onów

onów wynosi. (c) To iest w Anglii samey naywięcey 5½. millionów, w Szkocyi półtora, a w Irlandyi okładem million. Zaczym wypada na milę kwadratową ludzi 1323. Lubo wielu iest w Anglii Xiążąt, Hrabiów, Margrabiòw, Baronów, i t. d. nie są to iednak udzielne włości, ale tytuły tylko Familii, wyiąwszy Hrabstwo *Arundelskie*.

Religia. Religia Anglikańska iest iedyną i temu tylko kraiowi właściwą, a którą i sam Monarcha wyznawać powinien. Dzieli się na dwie Sekty: Episkopalną czyli Biskupią, i Prezbiteryalną czyli Xiężą. Pierwsza w Anglii zawiera 2. Arcy-Biskupstwa, 25. Biskupstw, 5,567. Kościołów farnych, Wikaryalnych zaś 3,236. w Irlandyi 4. Arcy-Biskupstwa, i 19. Biskupstw. W Irlandyi Sekta tylko Prezbiteryalna panuie. Cierpieni są iednak Lutrzy, i Katolicy, których większa iest liczba nad pierwszych; i Aktem

[c] Przez wyprowadzenie się wielkiey liczby mieszkańcòw do Ameryki, i przez ostatnią woynę toczoną z wybiiaiącemi się z podległości Prowincyami, bardzo wiele na ludności Anglia szkodowała. W roku 1692. liczono domòw w Brytannii W. 1,175,971. a w roku 1758. było tylko 961,578.

i Aktem Parlamentowym roku 1791. tolerancya im iest pozwolona.

Nauki.

Przyznać należy Anglii, iż nay-więcey przyłożyła się do podniesienia Nauk na ten doskonałości i świa-tła stopień, na którym dzisiay w Europie zostaią. Na iey łonie wzięli życie owi wielcy Ludzie, którzy wyrównaszy nieiako starożytności, sprawili, że iey zaszczytow przestaliśmy zazdrościć. Anglik płodny w twórczy, czyli oryginalny dowcip, wszystkie umieiętności i użyteczne nauki, które iakoby między inne Narody podzielone były, właśnie ie sobie przyswoił. Niemniey tam wyzwolone, iako i rzemieślnicze sztuki zdaią się, że doskonałości stopnia dosięgły; ale też w pożytkach, nadgrodach i szacunku powszechnym naymocnieysze zachęcenie znayduią. Kray i nauki wiele ważnych pożytków Akademiom są winne, lecz w nich nie z stanu tylko i professyi, ale z przymiotów i z dowiedzioney gruntownie zdatności Osoby się mieszczą. (d)

[d] Jeżeli ludzkość i tolerancya iest skutkiem i dowodem oświecenia. możnaż ie przyznać Anglikom, ktòrych naypoźnieysze Prawodawstwo tchnie ieszcze dzikością i fanatyzmem? Podany był R. 1791. Proiekt zniesienia o-brzy-

Handel.

Rękodzieła Angielskie, zwłaszcza stalowe i wełniane, powszechnie pierwszeństwo nad innemi przyznane maią. Co do handlu i żeglugi naywygodnieysze ma kray ten położenie, przy obfitości towarów i dobrych portach. W R. 1768. wyprowadzono z Anglii towarów za 15,117,982. funtów Szterlingów; cena wprowadzonych wynosiła 11,878,661. zatym zyskała w handlu tego roku 3,239,231. funt: Szter: Takowyż bilans w roku 1783. czynił na stronę Anglii 3,356,411. funt. Szterl. (e) Handel Szkocyi i Irlandyi idzie po większey części przez ręce Anglików. Mimo i tak obszernego

brzydliwego handlu niewolników, i większością odrzucony został. Żądał Synod Szkocki Religii Prezbiteryańskiey, aby prawo oddalaiące od posiadania wszelkich stopniów Cywilnych i Woyskowych, Obywatela Religii Prezbiteranskiey [która iest pospolitszą w Szkocyi] gdyby ten nie uznawał Kościoła Angli-kańskiego, i niemiał zaświadczenia iako przyiął Kommunią z rąk Angielskiego Biskupa, uchylone zostało, lecz żądanie tak sprawiedliwe nie było przyięte.

[e] Handel Anglii z samemi Osadami Amerykańskiemi przed zeszłą rewolucyą szacowany był 66. millionów. Żegluga zabierała 600. okrętów, 12,000. maytków. Zboża wychodziło na rok za 750,000. funtów Szterlingów. Prowincye Kompanii Indyiskiey wnoszą do iey Skarbu po wytrąceniu wydatków 1,500,000. funt. Szterl. &c. Odbyt sukien samych ma przynosić od 40. do 50. millionów liwrów Francuskich.

nego handlu, który Wielka Brytania po całym świecie rozciągnęła, mógłby był przecie bydź większym i zyskownieyszym, gdyby drogość towarów obciążonych wielkiemi podatkami nieumnieyszyła onych odbytu. Dla dania opieki handlowi, postanowiona iest Magistratura zwana *Radą handlu i Osad*, w której wszystkie Osady Angielskie maią swych Deputowanych. Są też Towarzystwa złożone z bogatych Kupców daiące assekuracyą, czyli poręką na okręty i ich ładunki, tak przeciw niebeśpieczeństwu morza, iako i przeciw nieprzyiaciołom w czasie woyny, na domy, towary, wszelkie ruchomości i życie nawet Osób chcących ie mieć za assekurowane. Aby mieć assekuracyą na rzecz iakążkolwiek bądź, trzeba iey postanowić szacunek, i w miarę podległości niebeśpieczeństwu opłacać procent, do czasu oznaczonego w umowie, a towarzystwo winno nadgrodzić szkodę, powrócić stratę rzeczy zaassekurowaney. Handel zagraniczny iest w rękach Kompanii rozmaitych i oddzielnych, maiących szczególne przywileie. Kompania *Indyi Wschodnich* ma przywiley, z wyłączeniem innych, prowadzić handel we wszystkich kraiach Azyi i Afryki po za Przylądkiem

Do-

dobrey nadziei leżących, za co pewną kwotę Rządowi corok opłaca. Prócz wielu fortec, kantorów, i Osad, które do niey w Indyach, Arabii i Persyi należą, posiada znaczne Powiaty nad odnogą Bengalską i nad Gangesem. R. 1767. liczyła z nich pożytku do 75. millionów liwrów. Od tey epoki coraz mnieysze iey były dochody, ale R. 1770. ieszcze dochodziły do 70 millionów. Kompania *Południowa* (*du Sud*) ma oddzielny równie przywiley handlowania w pobrzeżu Ameryki od rzeki Orenoki do Ziemi Ognistey, a po za nią ku mieyscom naydaley ku północy posunionym. Kompania *Wschodnia*, czyli *Turecka* prowadzi handel uprzywileiowany na morzu śrzódziemnym, od wniyścia do zatoki Weneckiey ku Wschodowi. Prywatni Kupcy przypuszczeni do tegoż handlu opłacać się iey muszą. Kompania odnogi morskiey Hudson, (*de la Baye d'Hudson*) uprzywileiowana iest do handlu na tey odnodze, i w przyległym pomorzu, posiada znaczne ziemie i kilka fortec. Kompania *Afrykańska* ma oddzielny przywiley do handlu w Afryce od *Sale*, aż do Przylądku *dobrey nadziei*, i kilka fortec na pobrzeżu Gwinei. Kompania *Kanaryiska* z wyspami Kanaryiskiemi tylko handluie. Kompania

Gren-

Grenlandzka, ma przywiley szczególny do połowu wielorybiego; inna poźniey osobny zyskała przywiley do połowu śledzi. Kompania *Rossyiska*, handel północny zaięła. Naycelnieysza iest Kompania *Bankowa*, ta ma przywiley zaciągania Summ dla Rządu, wypłacania billetów i wexlów partykularnych, trzyma kassę wszystkich Bankierów, którzy tylko do niey swe summy składaią. Płaci za okazaniem wexlu, naywiększy z długów u Korony ciągnie pożytek. Kompania Indyiska daie tylko 3. procentu; papiery iey są półroczne, i płacone każdemu Ukazicielowi.

Gatunki pieniędzy Angielskich są te pospolitsze: *Pence*, które są podwóyne, potróyne, i poczwórne. Jeden równa się wartości dwónastey części Szyllinga. *Schilling* zaś waży prawie dwa Złł. Pol. i zawiera 12. denarów, czyli *Pences*. *Krone* 5. Szyllingów, a *Gwinea* 21½. Szyllingów ma wartości. *Livre Szterling*, czylifunt Szterling, (*Pound*) który nie iest żadnym gatunkiem monety, ale tylko summą używaną w rachunku, zawiera 20. Szelingów i wyrównywa 40. Złł: Pol. (f) Moneta.

Ty-

(f) Sposòb rachowania pieniędzy na funty [*Livres*] przeięli Anglicy i Francuzi od Rzymian, u ktòrych *As*, w poźnieyszym zaś czasie *Se-stert-*

Tytuł Królewski i Następcy Tronu.

Tytuł Królewski iest: Król Wielki Brytannii, Francyi i Irlandyi, obrońca wiary. Następca Tronu rodzi się Xiążęciem Kornwallii, a potym Xiążęciem Wallii zostaie, i ten tytuł z Xięztwem ma zawsze. Innych Królewiców tytuły od woli Króla zależą.

Herby Państwa.

W herbie używa W. Brytannia 3. Angielskich Lampartów, Szkockich Lwów czerwonych, i Irlandzką złotą harfę Dawida; między któremi rodowity swóy herb Królowie mieszczą.

Rząd.

Tron Angielski iest następno dziedziczny, i na kądziel spada. Rząd niegdyś był iednowładny, ale dziś, na mocy swobód nadanych Narodowi przez Jana bez ziemi i Henryka III. Królów, podzielony niejako zostaie między Stanami i Tronem.

Dochody.

Dochody Państwa Wielkiey Brytannii ogółem z wyspami wziąwszy R. 1788. wynosiły: 12,431,855. funtow Szterlingów. Dochody zaś Domu Królewskiego 1,340,000. F. S. to

iest:

---

stertii, *Sestertia*, znaczyły nie gatunek, ale wagę pieniędzy.

iest: Lista Cywilna 900,000: z Xięstwa Hannowerskiego 100,000. z Xięstwa Wallii 10,000. z Lankastru 20,000. z Xięstwa Kornwallii 70,000. Procent należący się Królowi 150,000. Wydatki publiczne liczone były w tymże roku na 11,889,509. długi Nacyonalne 240,154,879. F. S. od nich prowizya corocznie opłacać się powinna 9,277,407. F. S. Podług regestru podanego przez Pana *Pitt*, Stan Skarbu W. Brytannii R. 1790. w tym stanie znaydował się: Dochód roczni 16,030,286. F. S. wydatki uczyniły: 15,969,178. F. S. prócz milliona, który Skarb corok na umorzenie długów Narodowych zwykł opłacać. Zysk z handlu, który Anglia we wszystkich częściach świata prowadzi, czyni zawsze około 4,000,000. F. S. to iest wprowadza obcych towarów za 11. millionów, a swych za 15. innym kraiom przedaie.

Potęga.

Lubo nie iest iednostayna zawsze potęga W. Brytannii, iednak zawsze w pokoiu trzyma na 50,000. Woyska lądowego Na morzu nay mocnieyszym iest Państwem ze wszystkich innych nadmorskich Potencyi. Ma okrętów liniowych 160. 19. od 50. armat, Fregat 154. Szalup do krążenia po morzu 58. pomnieyszych

sta-

statków okrętowych 125. Nadto zamożne i liczne zbroiownie, i wiele gotowych na warsztatach okrętów.

Geografia dawna.

Wyspa ta, którą dziś Wielką Brytannią dla różnicy od Brytannii Prowincyi Francuzkiey zowiemy, niegdyś *Albion* się zwała, a *Caledonia* była ta część, która dziś Szkocyi ma nazwisko. Mieszkańcy właściwi od Celtów pochodzą, lubo pomieszani napływem Saxonów, Piktów, Rzymian, Duńczyków, Normandów, i. t. d. Język Angielski skutkiem iest i dowodem takowey mieszaniny Narodów. Rzymianie dzielili Anglią na 5. części: *Britannia prima*, *Britannia secunda*, *Flavia Cæsariensis*, *Maxima Cæsariensis*, i *Valentia*.

ANGLIA.

I. Anglia składa się z 2. Prowincyi: Anglii właściwey i Xięstwa Wallii. Pierwsza na 40. *Shires*, czyli Hrabstw się dzieli.

1. *Middlesex* leży za północnym brzegiem Tamizy, 8. Deputowanych na Parlament wysyła.

London, po Franc: *Londres*, po Łac. *Londinum*, M. S. Królestwa i

Rzą-

Rządu, iedno z miast naywiększych na świecie i nayważnieyszych dla handlu. Rozciąga się po nad obydwoma brzegami Tamizy, a przeto część iego do Prowincyi *Surrey* należy. Zaymuie właściwie 3. miasta: *Londyn*, *Westminster*, i *Southwark*. Pierwszych dwóch obwód 18. mil Angielskich wynosi. We wszystkich 3, liczy się 147. Parafii Kościoła Angielskiego, 5. Zborów Luterskich, kilka Protestanckich reformowanych, i 2. Synagogi Zydowskie; do 120,000. domów, mieszkańców przeszło 700,000. w lecie, a do milliona w zimie. 166. Szkół, w których darmo uczą, 14. Szpitalów, 95. domów dla ubogich, 8. Seminaryów bezpłatnych, 3. Kollegia, 15. Szkół prawniczych, 7. Teatròw, 3. domy na Opery, przeszło 20. więzień publicznych, 32. rynków, 551. Kaffenhauzów, 5,975. Szynkowni, 12. Szlachtuzów większych, blisko 20. mnieyszych, 27. placów służących za ozdobę miastu, z ktòrych nayznacznieysze są: *Grovener*, *Lincoln*, i *Leincester*. Dla wygody mieszkańców znayduie się 1477. batów, czyli Szalup i do 1000. fiakrów. Domy są niezbyt wielkie, pospolicie o 3. piątrach bez dołu, ale zakopcone dymem z węgli ziemnych, które tu palą. Swąd z nich na milę

sły-

słyszeć się daie; Bogatsi tylko i to naypierwszey Klasy używaią na opał drzewa. Wody studzianney bardzo iest mało w Londynie, zaradzono temu wynalazkiem machiny, która czyszcząc wodę braną z Tamizy, połowie miasta iey dostarcza. Druga machina hidrauliczna w *Chelsea* blizko Londynu godna iest podziwienia; za iey pomocą można mieć wodę na iakimkolwiek bądź piętrze, i to za małą cenę. Codzienna poczta, zwana *Penny Post*, roznosząca listy i paczki mnieysze po mieście i bliższych okolicach do 3. mil, wielką iest dla mieszkańców wygodą. Ma Londyn sławne Akademie wszelkich umieiętności i nauk wyzwolonych, prócz tego Towarzystwa pracuiące około rozkrzewienia i wydoskonalenia rękodzieł, rzemiosł i rolnictwa. Aby uczynić sobie wyobrażenie wielkości handlu Londyńskiego, dosyć iest powiedzieć, iż składa dwie trzecie części ogólnego handlu Anglii. Dzieli się miasto na 26. wydziałów; każdy ma swego Prezydenta zwanego *Alderman*. Burmistrz Londyński, który bywa wybierany ze Szlachty, używa tytułu Lorda, póki iest na urzędzie. Most wielki, który łączy Londyn z Sutwarkiem, iest z ciosu na 16. arkadach, 800. stóp długi, 30.

szeroki, a zwyż wyniesiony na stop 60. Domy po obydwoch stronach go zdobią. Drugi most nowy, także na Tamizie między Westminstrem i Sutwarkiem ma szerokości stòp 44. długości 1223. stoi na 13. arkadach większych, a 2. mnieyszych, te zaś utrzymuią Pilastry 70. stòp wysokie. Tak z iedney strony mostu, iako i zdrugiey iest mieysce dla pieszych 12. calami wyższe nad śrzodek. Trzeci most śrzedni, zwany *Black friars Bridge* miany iest za doskonałe dzieło architektury. *Tower*, czyli wieża, iest to zamek starożytny nad Tamizą, w którym mieści się arsenał wielki, mennica, więzienie, skład *Archivi* i kleynotów Koronnych. Przy moście na pamiątkę pożaru zdarzonego w R. 1666. który zniszczył 40,000. domów i 86. Kościołów, stoi Kolumna z ciosu wewnątrz wydrążona, na 202. stóp Angielskich wysoka. Godne są widzenia Gmachy w Londynie: Bursa, Dom bankowy; Pałac Lorda Burmistrza; *Collegium* Greshama; Szpital Chrystusa, w którym 900. chłopców, 200. dziewcząt darmo się utrzymuie: Szpital S. Bartłomieia gmach nowy i wspaniały obeymuiący blizko 6,000. chorych; Katedra S. Pawła; *Teatrum Medicorum*; Pałac

So-

Sommerset, &c. *S. James-Park*, czyli zwierzyniec S. Jakuba iest mieysce publiczney przechadzki, zawsze prawie pełne rozmaitego ludu, leży przy Pałacu rezydencyi Królewskiey tegoż nazwiska. W Westminterze iest dawne Opactwo, czyli Kościół wielki i obszerny, mieysce Koronacyi i grobów Królewskich. Przy nim Pałac Parlamentowy, dom Sądowy &c. *Southwark*, podług pospolitego wymawiania *Sotryk*, miany iest za przedmieście Londynu, lecz iż iest zdrugiey srony Tamizy do Hrabstwa *Surray* należy, zawiera kilka Szpitalów, Dom dla sierot, Szkoły miłosierne, starą mennicę, fabrykę zwierzciadeł &c. *Lambeth* Pałac bogaty rezydencyi Arcy-Biskupa Kantuaryiskiego. Z nim się łączy *Vauxhall* ogród publiczny, w którym pod czas pięknych wieczorów, nie iest rzeczą rzadką liczyć osób rozmaitey płci i kondycyi do 10,000. Londyn ma bardzo wiele fabryk i pożytecznych funduszów. Jest też Szpital podrzutków; w dniu tylko pewnym co 2. miesiące dzieci do niego przyimuią, oddaią ie zaraz na wieś, dopiero w trzecim roku odbieraią nazad do Szpitala i daią im przyzwoite w naukach i rzemiosłach wychowanie. Mnostwem nowych budynków,

Londyn tak się rozszerzył, iż zaiął kilka miast i 46. wsiów. *Hyde park*, miasteczko Królewskie, piękne i ludne, mieysce przeiażdzki z Londynu. Blizko iest *Kensington* z zamkiem Królewskim. *Chelsea* wieś, gdzie wielki Szpital dla 500. inwalidów lądowych. Towarzystwo Aptekarzów Londyńskich ma tu piękny ogród Botaniczny ieden z naylepszych w Europie. Fabryka porcellany także wieś tę wsławiła. *Hampton Court* zamek Królewski i przepyszny ogród w nizinie nad Tamizą.

2. *Kent*, nad kanałem oddzielaiącym Anglią od Francyi, ma prawo wysyłania 10. Reprezentantów na Parlament.

Kantebury, po Łac. *Cantuaria*, M. S. i stolica Arcy-Biskupa, który iest Prymasem Anglii, i pierwszym Parem Królestwa, ma mieysce po familii Królewskiey. Miasto leży nad rz. Sturą; słynie dobremi fabrykami, obfitością w okolicy chmielu, i zdroiem mineralnym odkrytym tu R. 1740. *Sandwich* miasto i port wolny przy uyściu Stury do zatoki morskiey. *Tunbridge* na rz. *Tun*. Od niego biorą nazwisko sławne wody lekarskie, ztąd o 4. mile Angielskie

w *Stell-*

w *Stellburst* znayduiące się. *Rochester*, po Łac. *Rossa* nad rz. *Medway*; most tuteyszy kamienny po Londyńskim iest naydłuższy i naypięknieyszy w Anglii. Biskup tu ma swą Katedrę. Mieszkańcy żegluią i połowem ryb się bawią. *Hithe* i *Komney* są porty morskie wolne. *Chatham*, łączy się z miastem Rochester, ma tytuł Hrabstwa i naywiększy w Wielkiey Brytannii marynarski magazyn, od którego wszystkie inne składy i warsztaty potrzeb okrętowych zależą. Jest przy rz. Medway. *Grave-send* miasteczko nad Tamizą, gdzie puszczaiące się na morze okręty z Londynu, w żywność i wodę słodką opatrywać się zwykły. Pełno tu zawsze maytków i podróżnych. Mieysca to, dla obfitości i wyboru ogrodowin różnych, zwane iest ogrodem Londynu. W pobrzeżu stoi forteca dla przymuszania przechodzących okrętów do rewizyi. *Dower*, po Franc. *Douvres*, po Łac. *Portus Dubris*, miasto otwarte z tytułem Xięstwa i port wolny nad morzem. Ztąd w czasie pokoiu dwa razy na tydzień statki pocztowe płyną do *Calais* miasta we Francyi, przez cieśninę w tym mieyscu 7½ mil tylko szeroką. Ma swą Cytadellę i znaczny handel prowadzi.

Gren-

Grenwich, nad Tamizą. Tu iest nie wielki Pałac Królewski, zwierzyniec, i Szpital marynarski założony R. 1694. od Wilelma dla położenia, ogromności, i piękney Architektury godzien ciekawości. W tym gmachu mieszka do 2,000. starych maytków, i sto chłopców ubogich, którzy się do marynarstwa sposobią, wśrzodku na wzgórku stoi wieża astronomiczna sławnego Flamszteda. *Deptford* nad Tamizą znaczne warsztatem do robienia nowych i naprawy starych okrętów Królewskich, fabryką preparowanego z siarką koperwasu kwaśnego, *Acidi vitrioli*, i towarzystwem marynarskim, które corocznie utrzymuie 3,000. maytków ubogich, ich wdowy i sieroty. *Thanet* wyspa z 3. stron tylko morzem oblana, ma małe stanowiska dla okrętów i mieysca znacznieysze: *Margate* i *Ramsgate*. Mieszkańcy są bardzo pracowici, handluią morzem i lądem.

3. *Sussex*, Hrabstwo wybiera na Parlament Osób 28. *Chichester*, M.S. po Łac. *Cicestria*, z Biskupstwem nad rz. Lawantą. *Arundel*, nad rz. spławną Arun, którą sprowadzaią wiele drzewa poiazdowego. Tuteyszy mocny i stary, zamek znakomity iest

przez to, iż od niego dziedzice biorą tytuł naypierwszego Hrabiego i Para Anglii; należy do Xiążąt Norfolk. *Hastings* naycelnieyszy port z 5. portów wolnych. *Newhaven* portowe, iako i *Seaford* o mil 2. od pierwszego odległe, pełne zawsze przykrego swędu z węglów kamiennych, które mieszkańcy palą.

4. *Surrey* z południowey strony Tamizy, ma swych reprezentantów 14.

Southwark M. S. o którym przy Londynie mówiło się. *Guilford* nad rz. Wey. *Reygate*, *Haslemere*, *Gatton*, *Blechingley* małe miasta po 2. Deputowanych wysyłaią. *Richemond*, Tamizą na 2. części przedzielone, zamkiem, ogrodem i Folwarkiem Królewskim ozdobne.

5. *Hampshire*, leży nad kanałem. Ztąd 26. Reprezentantów w Parlamencie.

Winchester, niegdyś *Venta Belgarum*, miasto starożytne z Biskupstwem. Prócz Katedry ma piękne Collegium i Szkoły z Konwiktem dla 70. dzieci, które ztąd do Akademi Oxfordskiey odsyłaią; za miastem leży Szpital S. Krzyża, w nim przybywaiącemu

po-

podróżnemu daią bułkę chleba i szklankę wina. *Southampton* ma tytuł Xięstwa i port wygodny. *Christchurch* przy uyściu rz. Awony. *Lymington* z portem, gdzie i sól warzą. *Portsmouth*, po Łac. *Portus magnus*, miasto handlowne, ludne i bogate na wyspie *Portsey* ma port mocny i ieden z naysławnieyszych w Anglii, wniyścia do niego z iedney strony szaniec, z drugiey zamek *Southsea* broni. Wielki warsztat do budowy okrętów, magazyn wszelkich materyałów i potrzeb do żeglugi służących, Szpital dla 3,000. Inwalidòw żołnierzy i Officyerów okrętowych, Akademia marynarska, w którey młódź Szlachecka sztuki woienney się uczy, godne są ciekawości. Przy Portsmucie założone iest nowe miasto, które wygodnym położeniem i pięknością stare przenosi. W pobliskości portu przy klinie lądu zachodzącym w morze zwanym *Spithead*, to iest między nim, a *S Hellen's* na wyspie *Wigth*, Flotta Królewska zgromadzać się zwykła.

Do tegoż Hrabstwa należy wyspa *Wight*, po Łac *Vecta*, mil Angielskich 18. na około maiąca. Urodzayna iest w zboża. Znayduie się tu wiele zaiąców i Królików; brze-

gi są rybne. Powietrze ma umiarkowane, i dla tego obfituie w owoce. Wełna z owiec tey wyspy iest naypięknieyszą po *Kotswoldskiey*. Znacznieysze mieysca: *Newport*, *Sout-Yarmouth*, *Newtown* i *Cowes* nad rz. tegoż imienia z portem, w którym okręty Kupieckie zgromadzaią się, oczekuiąc na konwóy.

Tu się też liczą bliższe brzegów Francuzkiey Normandyi wyspy, maiące grunt żyzny, osiadłe po części od Francuzów, którzy tu po rewokacyi Edyktu Nanteńskiego rękodzieła i maiątki swoie przenieśli. Naywiększa z tych wysp *Jersey*, niegdyś *Cæsarea*. Ma obwodu mil 7. mieszkańcy których liczą 35,000. dawnym Francuzkim ięzykiem mówią. *S. Hellier* M. S. *Chateau de l'ile*, lub *Quuen - Elisabeths - Castle*, mieysce obronne. O mil 6. iest wyspa *Guernsey*, po Łac. *Sarnia*, zawiera dusz do 20.000. w skałach ią otaczaiących znayduie się kamień Szmergiel, którego Szklarze do rznięcia, a Jubilerowie do czyszczenia i gładzenia kamieni używaią. Mieszkańcy bawią się handlem, gadu żadnego nieznaią, gdy przeciwnie w Jersey przykre iest żab mnóstwo. *S. Peters* M. S. *Alderney*, lub *Aurigny*, po

Łac.

Łac. *Ebodia*, *Arica* z miasteczkiem. *Sark* także, są małe wysepki.

6. *Dorset shire*, Hrabstwo ku zachodowi nad tymże kanałem, zwane ogrodem Anglii, ma 20. reprezentantów.

Dorchester, po Łac. *Durnovaria*, przy rz. *Froow*, słynie piwem wybornym, i fabryką serży. W okolicy rachuią owiec do 600,000. *Lyme-Regis* i *Bridport* porty nadmorskie. *Weymouth* miasto handlowe i port dobry przy uyściu rz. *Wey*. *Corfe-Castle* na pół-wyspie *Purbeck*. *Pool* miasto znaczne portowe. Handel wielki prowadzi na ryby i ostrzygi, które tu są naylepsze w Anglii. Ztąd też wiele pięknych pereł wychodzi. Powiat, w którym to miasto leży, iest oddzielny, ze wszech stron morzem okrążony. Blizko iest pół-wysep *Portland*, ma tytuł Xięstwa i góry kamienne. *Blandford* nad rz. Aurą sławne handlem cienkich Koronek. *Shireburn*, *Schaftsburg* &c.

7. *Devonshire*, między Dorsetem i Kornuwallią, ma tytuł Xięstwa, Kopalnie obfite w ołów i cynę i 26. Reprezentantów w Parlamencie.

Exce-

Excester, po Łac. *Exonia*, iedno z większych miast Angielskich, nad rz. *Ex*, czyli Iską, obszerne, obronne, bogate w handel i rękodzieła, zwłaszcza nayprzednieyszych serży i Koronek. *Torrington*, *Briddeford*, *Barnstaple*, z małym portem miasta handlowe. *Plimouth*, niegdyś *Tamaræ ostium*, przy uyściu rz. *Plym*, miasto obronne i port ieden z naywygodnieyszych w Anglii, gdyż 1,000. okrętów mieścić może. Kupcy maią tu znaczną liczbę własnych okrętów, któremi handel z Hiszpanią, Portugalią i na morzu śrzodziemnym prowadzą; maia i warsztat do budowy woiennych pierwszey rangi okrętów. Mocna Cytadella i wyspa S. Mikołaia port zasłania. *Dartmouth* ma port dobry nad wbiegiem rz. Darty. O mil 6. ztąd iest zatoka morska *Torbay* służąca w potrzebie schronienia się okrętów. *Honiton*, miasteczko znaczne handlem i fabryką nici cienkich.

8. *Cornwall*, Kornuwallia, iest właściwie pół-wyspą oblaną ze 3. stron morzem, po części górzystą, bogatą w miedziany i cynowy kruszec. Tu się znayduią 2. nadmorskie przylądki: *the Lands End*

End i *Lozard*, Prowincyi tey służy tytuł Xięstwa i prawo wysyłania 44. Reprezentantów.

Launceston, lub *Dunhiwid* M. S. *Falmouth*, po Łac. *Ostium Cenonis* miasto portowe, w okolicy obfitey w rudę miedzianą i cynową i szyby marmurowe. Jest dobrze zabudowane, osiadłe powiększey części od Kupców bardzo bogatych i własne okręty maiących. *Foy*, *Pensance*, *S. Ives*, *Podstow* nad morskie z portami. Inne znacznieysze są: *Newport*, *S. Germans*, *West-Loe* i *East-Loe* przedzielone rżeką, *Leskard*, *Sultasch*, *Grampound*, *Camelford*, *Bossiney* &c.

9. *Sommerset Shire*, przy kanale Bristolskim leży, 18. Osób na Parlament wybiera.

Bristol, niegdyś *Venta-Silurum* M. S. nad rz. Awoną, która blizko w zatokę morską wpada; co do osiadłości, bogactw i handlu pierwsze iest w Anglii po Londynie. Ma Biskupa, tytuł Hrabstwa, przepyszną Giełdę wystawioną kosztem Kupców. Szkołę założoną przez partykularnego Obywatela z Konwiktem dla 40. ubogich Studentów, Kościół w którym iest dzwon naywiększy w Anglii,

glii, wielką fabrykę butelek zaymuiącą 15. obszernych domów, 18. Szpitalów, i około 100,000. mieszkańców. Wody mineralne tuteysze są szczególniey zachwalone. Kryształ, który kopią w górze blizkiey S. Wincentego dla piękności swoiey iest bardzo szacowany.

Bath, po Łac. *Solis aquæ*, z Biskupstwem, sławne mieysce cieplicami. Znayduie się tu Szpital dla 150. Osób ubogich, których leczenie potrzebuie kąpieli, plac publiczny z domem i ogrodem dla rozrywki przybywaiących cudzoziemców. *Wells*, po Łac. *Theodorunum* miasto osiadłe i handlowne. *Glastonbury*, po Łac. *Glasconia*, i *Somertów* zalecone zdroiami wód lekarskich. *Bridgewater* i *Minhead* maią swe porty. *Chedder* wieś sławna, iż w niey naylepsze sery Angielskie robią. *Ilchester* nad *Jwelą*, *Tounton*, oblane rz. *Ton*.

10. *Wiltshire*, graniczy z Somersetem na wschód, 34. Deputowanych wysyła.

Salisbury M. S. przy zbiegu rzek *Avon*, *Nadder* i *Bourne*, piękne i ludne, z Biskupstwem, którego Kościół Katedralny nakształt latarni, tyle ma drzwi ile miesięcy w roku, tyle okien ile tygodni, tyle kolumn

ile

ile dni. Robią tu przednią flanellę, sukna długie, których wiele wywożą zwłaszcza do Turek. *Wilton* siedlisko familii Hrabiów Pembrok, sławne znakomitą Akademią Starożytności i towarzystwem uczonych. Inne miasta: *Old Salisbury*, *Douncton*, *Warminster*, *Trowbridge*, *Clarendon* z tyt. Hrabstwa, *Hippenham* nad rz. Awoną, *Malborough* niegdyś *Cunetia* z tyt. Xięstwa, *Malmsbury*, *Westbury*, *Heitesbury*, *Hindon* &c.

11. *Berk-Schire*, Hrabstwo leży na Wschód poprzedzaiącego, ma 9. Reprezentantów.

Reading, M S. przy rz. Kennet, która blizko stąd do Tamizy uchodzi. *Windsor* nad Tamizą z wspaniałym zamkiem Królewskim, w którym iest Kaplica dla Kawalerów Orderu podwiązki. Obok iest mieszkanie dla 18. ubogich Kawalerów, którzy zostali ranni na woynie; biorą pensyą roczną. Te i następuiące *Ockingham*, *Newbury*, *Wallingford* po 2. Deputowanych, a *Abingdon* iednego, wybieraią.

12. *Glocester-Shire* na północ Somersetu, sławne obfitością naylepszey wełny w Anglii, zbóż, drzewa, i że-

żelaza; 8. Deputowanych wysyła. Naymłodszy Xiąże z Familii Królewskiey bierze tytuł Xiążęcia Glocesterskiego. *Glocester* M. S. u Rzymian *Glevum* nad rz. Sewerną, ma Biskupa i tytuł Xięztwa, obronne, piękne i ludne. *Chippen Sodbury* z naywalnieyszych targów na sery, a *Stroud* nad rz. tegoż imienia z fabryk sukiennych są sławne. *Tewksbury*, *Cirencester*, nad rz. Churn, *Lechlade* nad Tamizą.

13. *Oxford Shire*, względem Glocestru na wschód, ma Reprezentantów 9.

Oxford, po Łac. *Oxonium* M. S. nad rz. *Isis* sławne znakomitą Akademią z 25. Kollegiów składaiącą się, przy niey zalecona z rzadkich Xiążek i rękopism Biblioteka, *Theatrum Sheldonianum* na popisy Uczniów, ogród ziół lekarskich, i drukarnia. *Woodstock*, gdzie nayprzednieysza fabryka do polerowania stali. Tu Anna Królowa i Parlament wystawili kosztowny Pałac dla Malborugha i iego familii w nadgrodę okazanego męztwa w batalii pod *Blindheim* R. 1704. *Banbury* nad rz. Cherwell, *Henley* nad Tamizą.

14. *Buckingham-Shire* o granicę na wschód Oxfordu, wybiera Osób 14.

Buckingham M. S. nad rz. *Ouse*. *Alesbury* naywiększe miasto w tym Hrabstwie. Pomnieysze: *Newport-Pagnel*, *Wendower*, *Amersham*, *Creat-Marlow*, *Eton* &c.

15. *Northampton-Shire* ku północy Bukinghamu, 9. na Parlament Deputowanych wysyła.

Northampton, M. S. nad rz. Nyną, *Brakley* nad rz. *Ouse*, *Peterborough* z Biskupstwem.

16. *Huntington-Shire*, na wschód poprzedzaiącego, ma 4. Reprezentantów. *Huntington*, M. S.

17. *Bedford Shire* między Huntingtonem i Bukinghamem, 4. Osoby wybiera. *Bedford*, M. S. nad rz. *Ouse* ma tytuł Xięztwa, który nosi dom tegoż nazwiska maiący w *Wooburn* wspaniały Pałac.

18. *Cambridge Shire*, na wschód ku północy Huntingtonu, Deputowanych 6.

Cambridge, po Łac. *Cantabrigia*, M. S. nad rz. *Cam*, sławne iest dla da-

wney i uczoney Akademii, i iarmarku, który tu naywalnieyszy w całey Anglii przez miesiąc Wrzesień bywa. Akademia składa się z 16. Kollegiów, liczy co rok do półtora tysiąca uczniów, ma 2. Biblioteki publiczne i konwikty dla ubogich studentów. Magistrat mieyski iest pod Juryzdykcyą Akademii, która równie iak i miasto po 2. Deputowanych wysyła. W Okoliey dobry szafran się rodzi. *Ely*, z Biskupstwem; *Wisbich* które ważny handel z Londynem prowadzi.

19. *Hartfort Shire*, między Essexem i poprzedzaiącemi, Deputowanych ma 6. *Hartfort*, M S. *Bishops Stortford* nad rz. Stort do Biskupa Londyńskiego należy. *Hempsted* zachwalone z targów zbożowych.

20. *Essex*, nad morzem; Deputowanych 8.

Colchester, M S. nad rz. *Coln* wielkie, handlowne i ludne. *Harwich* przy uyściu Stury do morza z wielkim portem, z którego 2. statki pocztowe co tydzień do Hollandyi wychodzić zwykły. *Maldon* przy zbiegu rzek *Chelmer* i *Blackwater*. *Walden*, w którego okolicy wiele szafranu się rodzi.

21. *Suffolk*, leży także nad morzem, ma Reprezentantów 16. *Ipswich*; M S. nad rz. *Gippen*, iest wielkie, ma port, handel znaczny morzem prowadzi. *Soudbury* nad rz. *Stour*. *Orford* nad rz. *Ore* *S. Edmunds* nad rz. Lach. *Alborough* i *Dunwich* nad morzem. *Newmarket*, gdzie sławne ubiegania się na koniach w Kwietniu i Październiku odprawiać się zwykły.

22. *Norfolk*, też nad morzem, 12. Deputowanych wysyła. *Norwich* M S. nad zbiegiem rzek *Winsder* i *Yare*. Jest miasto bogate; i ludne; zachwalone z fabryk materyalnych, które tu założyli Flamandczykowie wypędzeni prześladowaniem Xiążęcia *Alby*. Oni przywiedli to miasto do stanu tak kwitnącego, iż rękodzieła iego i bliższych okolic zaymuią na 120,000. osób. W samym mieście 4, mosty na rzece, i 7,000. domów rachuią. *Yarmouth*, obronne nad morzem przy uyściu rz. *Yars* z dobrym portem, zbogaca ie obszerny handel, i obfity w iego okolicy od S. Michała do końca Października połów śledzi. Co rok 150. okrętów użytych bywa do tego połowu, a 50. handluią niemi i rozwożą do Genuy, Neapolu, Liworny, Hiszpa-

nie

nii i Portugallii. Też okręty zabieraią rozmaite materye z Norwickich i pobliższych fabryk. *Lynn* nad wpadkiem rz. *Ouse* z portem wygodnym i mocnym, szkołą, dwoma szpitalami, Biblioteką publiczną i domem poprawy. Miasto piękne i ludne, handel znaczny z Norwegią i Hollandyą prowadzi. *Thelford*, które powstało z gruzów starożytnego miasta *Sitomagus* - *Walsingham*. w okolicy w dobry szafran obfitey.

23. *Leicester Shire*, na zachód Northamptonu, 4. Deputowanych wybiera. *Leicester*, niegdyś *Ratæ Coritanorum* M S.

24. *Rutland Shire*, na wschód ku północy Leicestru naymnieysze ze wszystkich Hrabstw, ma w około mil 20. morgów 110,000. i 2. Reprezentantów. *Ockeham*, M S. mieszkańcy maią szczególny przywiley wybierania ceł od koni kutych. Każdy Baron Angielski, który pierwszy raz do tego mieysca przyieżdża, obowiązany iest oddać podkowę konia swego, którą, lub to co natomiast daie, gospodarz odbieraiący przybiia do bramy domu swego i obok nazwisko Barona zapisuie. Leży miasto w żyzney dolinie *Cathross*,

na którey nie przeliczone trzody owiec się żywią; z nich wełna iest czerwonawa.

25. *Warwick-Shire*, na południe ku zachodowi Leicestru, kray żyzny, szeroki na mil 18. długi 14. Reprezentantów 6. wybiera. *Warwick*, *Verovicum*, M S. nad rz. Awoną obronne zamkiem *Coventry*, ma Katedrę Biskupią, Szkoły, Bibliotekę i Szpital. *Birmingham*, iedno z naypięknieyszych i naybogatszych mieysc w Anglii, osada fabrykantów i Artystów. Roboty ich z stali, mosiądzu, tombaku &c. miane są za naylepsze, i po całym prawie świecie rozwożone bywaią. Drukarnie Birminghamskie Anglicy za naydoskonalsze poczytuią. Około broni, którą ztąd do Afryki wywożą, pracuie prawie zawsze do 5.000. ludzi.

26. *Worcester-Shire*, względem poprzedzaiącego na zachód, kray ieden z nayobfitszych w Anglii, ma obwodu na mil 44. Reprezentantów 9. *Worcester*, po Łac. *Branonium* MS. z Biskupstwem nad rz. Sewerną. Tu są 3. Szkoły Łacińskie, 7. domów dla ubogich, Sznicernia i malarnia publiczna, Szpital, i fabryki sukien

i pięknych faiansów. Mniey znaczne: *Evesharn*, *Droitwich*, *Bawdley*.

27. *Monmouth-Shire* na północ za kanałem Brystolskim, zawiera około 340,000. morgów ziemi, wysyła 3. Deputowanych. Mieszkańcy zachowuią zwyczaie, i ięzyk Prowincyi Wallii. *Monmouth*, M S. Oyczyzna Króla Henryka V.

28. *Hereford Shire*, na wschód Monmutu, w około ma mil 33. a morgów ziemi 660,000. kray obfity w wełnę przednią, zboże, owoce, wybiera Osób 8. *Hereford*, M S. nad rz. Wyą, ma Biskupstwa Katedrę. W tey Prowincyi iest sławna góra biegaiąca zwana, *Marsley Hill*. Bo w roku 1574. trzęsienie ziemi oderwało kawał gruntu na 27. morgów, który we 3. dni znowu na inne mieysce się przeniósł.

29. *Shrop-Shire*, oddziela ie rzeka Tweda od Herefordu i Worcestru, ma długości mil 12. szerokości 8. 890,000. morgów, Deputowanych 12.

Shrewsbury, po Łac. *Salopia*, miasto handlowne i osiadłe oblane Sewerną nakształt kępy. *Wenlock*, *Bridgenorth* nad Sewerną, *Ludlow* nad Tamelą leżą.

30. *Cheshire* Hrabstwo, czyli *County Palatine of Chester*, leży nad morzem ku zachodowi, zawiera morgów 72,000. Reprezentantów ma 4. Obfituie w sól, w żyzne pasze, żelazo, węgle ziemne, marmury i alabaster.

Chester, MS. nad morzem z portem dobrym i Biskupstwem. Handel prowadzi znaczny. Ztąd wychodzą okręty do Irlandyi. Pamiętne iest, że w tym mieście Edgar Król Sasów płynąc w barce, ośmiu Królom Brytannii robić wiosłami kazał. Okolicę zbogaca handel wybornych serów. *Nortwich* sławne szybą soli bryłowey, i warzoney.

31. *Stafford-Shire*, między Szestrem, Worcestrem i Shrewsbury, ma długości mil 13. szerokości 9. Reprezentantow 10. *Stafford*, MS. w przyiemnym położeniu nad rz. *Sow*. *Lichfield* z tytułem Hrabstwa blizko Szestru. *Tamworth* nad Tamizą. *Newcastle* nad rz. *Trent*. Ztąd do *Burton* prowadzi droga przez rzekę *Trent*, na którey most wspaniały na 34. arkadach stoi.

32. *Derby-Shire*, na południe Prowincyi Jorku, Hrabstwo bogate

 w krusz-

w kruszce, marmury, alabaster, kopalnie węgielne, i żelazo, wysyła Deputowanych 4. *Derby*, lub *Darby*, MS. handlowne, i wspaniałemi gmachami ozdobne nad rz. Derwent. Mieszkańcy szczycą się licznemi przywilciami, nayznacznieyszy iest ten: iż ani w Londynie, ani nigdzie w Anglii myta żadnego nie płacą. W okolicy znayduią się fabryki porcelany i złota malarskiego, góry kamienne, kopalnie węglów ziemnych, rudy żelazne i ołowiane, w górach także kryształ i alabaster, a w *Buxton* wody mineralne, których źrzódeł 8. iest ciepłych, a iedno zimne. O pół mili iest ciekawy loch podziemny zwany *Pool'shole*, wniyście ma ciasne, ale wewnątrz iest obszerny; ściany i sklepienie połyskuią od ścieku kropel mocą natury krystallizowanych. Inny loch niemniey godzien podziwienia zowie się *Devils-arse*, iest w górze *Peack*, mianey za naywyższą w Anglii. Wśrzodku Hrabstwa leży *Chatsworth* miasteczko rezydencyi Xiążąt *Devonshire*, z zamkiem, domkami roskosznemi, ogrodami, zwierzyńcem, kaskadami, pełne nayprzyiemnieyszych i naywspaniałszych ozdób. Znacznieysze miasta *Chesterfield* i *Bakewel*.

33. *Nottingham-Shire*, względem Darby na wschod, obfita w kopalnie węgielne, ma obwodu mil 30. morgów gruntu 566,000. Deputowanych 8. *Nottingham*, MS. na opoce blizko rz. Trent leży, przez którą most wielki prowadzi; sławne iest fabrykami. *Newark* nad tąż rzeką, a *East-Redford* nad Idlą.

34. *Lincoln Shire*, Prowincya nadmorska od wschodu, obszerna, maiąca w około mil 60. morgów 1,740,000. Ma dostatek ryb, zwierza, i konie wyborne. Dzieli się na 3. części. Północna *Lindsey*, południowa *Kestewen*, zachodnia *Holland* się zowią. Wybiera na Parlament Osòb 12. *Lincoln*, niegdyś *Lindum Colonia* MS. nad obiema stronami rz. Withamy, stolica Biskupstwa. Nad tąż rz. *Boston* i *Grantham*; *Stamford*, nad rz. Welland; *Grimsby* nad morzem, ma port wygodny.

35. *York-Shire*, Prowincya nadmorska, i ze wszystkich Hrabstw, na które się Anglia dzieli, naywiększa, obwodu ma mil 107. morgów 3.770,000. obfita w wszelkie potrzeby życia, składa się ze 3. części północney, wschodniey i zachodniey, wysyła 30. Deputowanych.

York, *Eboracum* MS. nad rz. *Onse* maiące tytuł Xięstwa służący Bratu, lub drugiemu Synowi Królewskiemu. Jest wielkie, dawne i ludne. Zdobi ie Katedra Arcy-Biskupa, który ma przywiley Koronowania Królowey i iest iey zawsze Kapelanem; ma piękny most z ciosowego kamienia, 28. Kościołów i Bibliotekę publiczną. Burmistrz tuteyszy używa tytułu Lorda, a Deputowani pierwsze po Londynie biorą mieysce. *Richmond* nad rz. Swale, *Scarborough* nad morzem, *Malton* nad rz. Derwent, *Whitby* przy uyściu rz. Eski do morza, z bardzo dobrym portem. *Bewerley*, po Łac. *Petuaria*; *Kingston* przy uyściu rz. Hulli do Humbry miasta handlowne. *Heydon* i *Burlington* portowe; *Halifax* osiadłe nad rz. *Calder*, zalecone z fabryk wełnianych. Handel, znaczny w Genuy, Portugallii, Hamburgu i we Włoszech prowadzi. *Scheffield*, miasto bardzo ludne, osiadłe od znaczney liczby Slusarzów, którzy noże, nożyczki, szczypce, głownie, piłki, pilniki, i inne sztuki z stali i zelaza bardzo doskonale robią. *Leeds* nad rz. *Aire*, którą spławną uczyniono, a przeto ułatwiono transport handlowy miastom *Wakefield*, *York*, i *Hull*. Słynie to miasto warsztatami sukien pięknych i cienkich ma-

materyi w rozmaitym gatunku. W okolicy znayduią się wody mineralne, koperwas i siarka. Przy *Wakefield* iest Akademia dla nauki ięzyków, umieiętności i sztuk wyzwolonych. W gmachu Akademicznym iest oraz na 200. Studentów pomieszkanie.

36. *Durham*, ku północy nad morzem, niegdyś Biskupstwo Duramskie, bo cała ta Prowincya zależała w ówczas od wiadzy swego Biskupa; ztąd Deputowanych 4. *Durham* MS. po Łac, *Dunelmum*, ozdobne Katedrą Biskupa, (maiącego tytuł Biskupa Palatyna i pierwsze mieysce po Londyńskim,) i zamkiem pięknym, leży nad rz. Warą. *Hartlepol*, i *Sunderland* miasta nadmorskie i portowe.

37. *Northumberland*, powyżey nad morzem, w gruncie mniey urodzaynym, ale obfitym w rudę ołowianą i węgle ziemne. Ma w około mil 48. morgów gruntu 1,370.000. od niey Deputowanych 8. *Newcastle*, niegdyś *Gabrosentum* MS. nad rz. Tyną o pół trzeciey mili od morza, osiadłe i bogate, ma port i wielki Szpital. Nayważnieyszy handel węglami ziemnemi prowadzi, których ztąd niezmierne

ne mnóstwo transportuią do innych Prowincyi. W blizkości huty szklanne, a o mil 7. w *Schields* są szyby solne. Znayduią się tu ieszcze cukiernie, fabryki żelazne i stalowe, z których nayprzednieysze w tym gatunku roboty wychodzą. *Morpeth* nad rz. *Wentsbeck*. *Berwick* leży z północney strony rzeki Twedy na granicy Szkockiey, ale most ie z *Nortumberlandem* łączy.

38. *Cumberland*, nad odnogą Irlandzką *Solway*, w nizinach ma dobre pasze, w górach cynową i ołowianą rudę. W około mil 50. morgów ziemi 1,040,000. z tytułem Xięstwa; Reprezentantów 6. *Carisle*, u Rzymian *Brovoniacum*, bardzo ludne nad rz. Eden, która go zewsząd oblewa, twierdzą obronne, ma fabrykę Cyców. *Ponrith* nad rz. Eden. *Cockermouth* przy uyściu rz. *Cocker* do Sewerny. *Whitehaven* nadmorskie, portowe skąd węgle ziemne do innych Prowincyi prowadzą. Co do wielkości handlu węgli i soli drugie iest miasto po Newkastlu. Przed stem lat był tu tylko folwark szczupły, teraz iest miasto maiące 12,000. mieszkańców. W teyże Prowincyi pod Keswikiem iest góra wysoka, zwana

Kid-

Kiddaw bogata w miedzianą i ołowianą minerę,

Tu daią się widzieć szczątki muru, który Cesarz Severus przeciw napadom Piktów wystawić kazał. Przeplatany co mila wieżami osadzonemi garnizonem był obronną przeciw dziczy zasłoną kraiu. Wysokość iego była na stóp 8. Od morza Irlandyi, czyli raczey od uyścia rzeki Eden, aż do Nortumberlandyi po niżey Newkastlu, czyli do morza Niemieckiego się ciągnął.

39. *Westmorland*, graniczy z Kumberlandyą i Yorkiem, długości i szerokości ma na mil 8. Deputowanych 4. *Appleby* MS. *Kendal* miasto handlowne nad rz. *Ken.* Ma Szkoły, liczne fabryki sukien, kosmacizn iedwabnych, kapeluszów, pończoch, kartonów. R. 1784. liczono w tym mieście dusz 7,571. Niedaleko leży naywiększe w Anglii iezioro *Winandermere* długie 15. szerokie 2. mile Angielskie. W nim poławia się wyborna ryba, zwana *Char.* W tymże Hrabstwie poczyna się sławny kanał *Bridgewater*, który wykopać kazał Xiążę tegoż imienia R. 1759. dla transportu węgli ziemnych zpod Manszestru z *Worstey-mill*, do Liwerpola.

Mar-

Marton Merde, inne mnieysze iezioro w części południowey.

40. *Lancashire*, nadmorska Prowincya na zachód, rozległa w około na mil 24. zawiera morgów 1,150,000. Mieszkańcy tuteysi poczytani są w Anglii za lud piękny i mocny; wysyła Deputowanych 14. i ma trybunał oddzielny. *Lancaster* MS. niegdyś *Longovicum*, blizko uyścia rz. *Lon*, z tytułem Xięstwa, którego używała dzielnica iedna domu Królewskiego panuiącego w Anglii. Z niey byli Henryk IV. V. VI. i VII. Ostatni złączył swą linią z drugą Xiążąt na Yorku, przez ożenienie się swoie z Elzbietą córką Edwarda IV. a tak zakończyła się długa i krwawa walka, którą wiodły z sobą obie te linie Lankesterska pod imieniem *Róży czerwoney*, Yorska pod imieniem *Róży białey*. Miasto to ma port, ale tak zasypany, iż pewney wielkości okręty wniyść do niego niemogą. W tey okolicy naywięcey, kartoflów i konopi się rodzi, znayduią się w niey także węgle ziemne i góry kamienne. *Preston* blizko rzeki *Ribble*. *Manchester*, niegdyś *Mancunicum*, wieś nad rz. Irwella, która w wielkości i piękności wiele miast Angielskich przechodzi. Od niey bawoli aksamit

wziął

wziął manszestru nazwisko. Prócz tego ma znaczne fabryki iedwabne i bawełniane, Szkoły miłosierne, bibliotekę i Szpital. Wywozi towarów za 200,000. funt: szterlingów; Fabryki zaymuią Osób 18,000. kapitał, który przez nie wchodzi do cyrkulacyi czyni 300,000. funt: szt: *Liverpooll*, miasto handlowne przy uyściu rz. Mersey z portem wygodnym i warsztatem do budowy okrętów, liczy dusz 40.000. Fabryki tuteysze tabaki, porcellany, pończoch i cukiernie mnóstwo osób zaymuią. *Warrington* nad rz. Mersey, słynie hutami szkła pięknego, cukiernią, fabryką igieł i handlem znacznym. Między *Leeds* i Liwerpolem R. 1771. kopano kanał długości maiący mieć mil 40. dla połączenia morza Niemieckiego z Irlandzkim.

II. Xięstwo Wallii, u Niem. *Wallis*, u Franc. *le pays des Galles*, po Łac. *Cambria*, a niegdyś *Britannia Secunda*. Kray górzysty, zimny, i daleko mniey ludny od Anglii. Mieszkańcy maią swoy właściwy ięzyk podany im od dawnych Celtów, czyli *Gallów*, sami się zowią *Cymri*. Oprócz dawney Biblii, wyszło iuż teraz wiele Xiążek drukowanych w tym ięzyku do edukacyi i nabożeństwa służących.

cych. Górale są powiększey części ubodzy i bez oświecenia. Rachuią w Xięztwie 142. Szkół miłosiernych założonych i utrzymywanych z funduszu prywatnych Obywatelów. Nie które okolice są dosyć urodzayne. Znayduią się tu węgle ziemne, drzewo, torf i wody mineralne. Tytuł Xięztwa Wallii od Edwarda II. służy naystarszym Królewicom. Dzieli się na 12. Hrabstw. Z tey Prowincyi 24. Deputowanych w Parlamencie zasiada.

1. *Pembroke Shire*, nad morzem zachodnim, która, ponieważ w niey po Angielsku mówią, i żyznieysza iest nad inne, przeto ią Anglicy *Little England*, czyli małą Anglią zowią. Ma obwodu na mil 31. morgów 420,000. Reprezentantów 3.

Pembroke, MS. handlowne przy porcie Milford, oyczyzna Henryka VIII. *Tenbigh*, w którego okolicy wody wapienne osłabiaią zdrowie Mieszkańców. *S. Davids* nad morzem.

2. *Caermarthen Shire*, na wschód Pembroku, obfita w ołów, kopalnie węgielne, zawiera morgów około 700,000. Deputuie 2. *Caermarthen*, MS. niegdyś *Maridunum* nad rz. Towy. W okolicy są ołowiane minery.

3.

3. *Glamorgan-Shire*, po nad kanałem Brystolskim się ciągnie, kray żyzny zwłaszcza w części południowey, którą ogrodem Wallii zowią, ma około mil 37. morgów gruntu 540,000. Reprezentantów 2. *Cardyff* MS. handlowne z portem nad rz. Taff. *Llandaff*, nad tąż rz. znaczne Katedrą Biskupią. *Swansey*, nad morzem ma port dobry.

4. *Kardigan Shire*, Prowincya nad morska na północ Pembroku. Bogactwem iey są rudy miedziane, ołowiane, szyby też śrebrne, i bydło. Obwód wynosi mil 30. morgów wewnątrz 520,000. Deputuie 2. *Kardigan* MS. po Łac. *Ceretica*, nad rz. Tiwy, w którey się naylepsze sumy Angielskie poławiaią, leży blizko morza i zyskowny handel z Irlandyą prowadzi.

5. *Brecknock-Shire*, na wschód Karmarteny, zaymuie morgów ziemi 600,000. wysyła Deputowanych 2. *Brecknock*, MS. przy zbiegu rzek Hodney i Uske, handluie naywięcey wełną i suknem. O mil 2. ztąd iest staw bardzo rybny zwany *Brecknock-meer* na tym mieyscu, na którym niegdyś było miasto pochłonione trzęsieniem ziemi.

6.

6. *Radnor-Shire*, względem poprzedzaiącego ku północy kraina szczupła, na 310,000. morgów, w gruntach nieurodzaynych, Reprezentantów ma 2. *Radnor* MS. w dolinie leży.

7. *Montgomery*, leży wyżey ku północy, obwodu ma mil 31. grunta bardzo dobre, Deputowanych 2. *Montgomery* MS. niedaleko rz. Sewerny.

8. *Merionet Shire*, w pomorzu Irlandzkim, kray górzysty, obfity w lasy i zwierza, mil w około 36. morgów 500,000. Deputuie iednego. *Harleck*, MS. nadmorskie.

9. *Flint Shire*, między *Szest-Shirą* i Dembigiem, zawiera morgów blizko 160,000. wysyła 2. *Flint* MS. z dawnym zamkiem od Henryka II. wystawionym. *S. Asaph* nad zbiegiem rzek *Clayd* i *Elwy*.

10. *Denbigh Shire*, przypiera do morza, w górach ołowianych i wapiennych, co niezdrowe czyni powietrze, obwód na mil 40. czyni, wysyła 2. *Denbigh* MS. obronne zamkiem, handel naywiększy rękawiczkami

czkami prowadzi. *Wrexham* naywiększe miasto w północney części Wallii.

11. *Caernarvon Shire*, nad morzem naprzeciw wyspy Anglesey, rozległości ma morgów 370,000. Deputowanych 2. *Caernarvon*, po Łac. *Arvonia*, MS. obronne zamkiem nad kanałem *Menay*, który ie od Anglesey wyspy oddziela. *Bangor* portowe.

12. *Anglesey*, wyspa oddzielona kanałem *Menai* od lądu, zboża rodzi dostatek, i wiele bydła żywi. W około ma mil 26. a morgów ziemi 200,000. wysyła dwoch. *Beaumaris* MS. ma port dobry i zamek wystawiony od Edwarda I.

Do Anglii przynależy także wyspa *Man*, po Łac. *Mona* na morzu Irlandzkim, od Kumberlandyi o mil 10. odległa, okrążona zewsząd skałami, przy zatoce niebezpieczney dla żegluiących, długości ma mil 10. szerokości 5. mieszkańców do 20,000. Należała przedtym do familii Hrabiów Derby, ale Roku 1764. nabyły iey Stany Angielskie za 70,000. funtów szterlingów, warowawszy nadto dziedzicowi pewne dochody w Irlandyi. Biskup tuteyszy nie iest Parem

rem Angielskim, mieszka w *Balsuri*. Mieszkańcy maią swóy ięzyk właściwy, a przedtym i monetę pod stęplem swych Panów. *Russin* iest MS. z mocnym zamkiem, ale nayludnieysze, handlowe i portowe *Douglas*. Niedawno odkryto tu minerę miedzianą i szybę solną.

Sorlingues, po Łac. *Insula Silurum*, wyspy Sorlingskie o mil 8. od brzegów Kornwallii oddalone, są to właściwie gór wierzchołki nad morze wyniesione, liczą ich 145. Znacznieysze są: *Agnes* z latarnią morską, *Annoth*, *Arthus*, *Brefar*, *S. Helena*, *S. Marcin*, *S. Maria*, *Rusko*, *Samson*, *Silly* &c. Na niektórych znayduie się stal, i cyna; niektóre maią dobre grunta i pastwiska, inne zaś są skały na nic nieprzydatne.

SZKOCYA.

Scotland, po Łac. *Scotia*, u Franc. *Ecosse*, kray górzysty, i zimny, zaięty lasami i iezioramí; Powietrze iednak ma zdrowsze niż w Anglii, i doliny urodzayne, wilgoci panuiące zwłaszcza w nizinach są przyczyną powszechnego prawie u Szkotów trądu. Rozległości wzdłuż około mil 80. wszerz 55. a na około 320. Od

An-

Anglii oddziela ią rz. *Tweda*, *Esk*, i odnoga *Solway*. Względem położenia kraiu dzieli się na wyższy i niższy. Pierwszego mieszkańców *Higblanders*, drugiego *Lawlanders*, siebie zaś samych ogólnie *Gâel* zowią, bo Szkotów imie iest im nieznane. I pierwsi i drudzy różnią się między sobą stroiem, mową i zwyczaiami. Jest to lud mieszany z dawnych Szkotów, Piktawów, Bretonów, Francuzów, Anglów, Duńczyków, Niemców &c. Niżsi Szkotowie są obyczaynieysi, więcey dowcipu, i bogactw maiący; górale pracowitsi, ale bardziey w piiaństwie zbytkuiący. Dzień u nich naydłuższy trwa godzin 18. minut 2. naykrótszy godzin 5. minut 45. Handluią rybami, skórami, konopiami, łoiem &c. Prócz znacznych lasów, ma Szkocya i węgle ziemne od Angielskich lepsze; ma w górach kruszec śrebrny, złoty i inne minerały, a nadewszystko ołów, żelazo, marmur, ametysty pięknego błękitnego koloru &c. Wierzchy gór są łyse, i przez większą część roku śniegiem pokryte; śrzednie i dolne części zarosłe są dębowym, sosnowym lub orzechowym drzewem. Góra *Benlomond* wysoka 3,240. stóp obfituie w lasach, w sarny i kury dzikie, i ma kilka

katarakt. Niższa iest *Benmor*, a od tey *Laurs*. Przy brzegach morskich znayduią się cielęta i psy morskie, a łososie, śledzie, stokfisz obficie się poławiaią. Niezbywa i na ostrzygach, w których konchach znayduią perły. Lubo iest wielu mieszkańców Katolików, panuiąca iednak Religia iest Prezbiteryańska, którey 950. niższych Kościołów, a 68. Prezbiteryatów się liczy. Z Szkocyi zasiada w Parlamencie Angielskim Pir w 16. Deputowanych 45. Pospolicie dzieli się Szkocya na południową i północną. Obie części rzeka *Tay* przerzyna, i znowu na 31. Hrabstw, czyli *Shires*, i 2. Powiaty *Stewartries* się dzielą.

1. *Mittel-Lothiam*, lub *Edinburgh*, w którym *Edinburg*, MS. całey Szkocyi, i iey rządu w zgórzystym położeniu, z zamkiem mocnym na skale, Akademią, i Pałacem Królewskim, z iedney tylko strony przystęp iest do niego. R. 1778. liczono tu 80,836. mieszkańców, 12. Kościołów, 4. Kaplice, 10. Szpitalów i domów dla sierot, i iedną giełdę. Most kamienny, którego arkada naywiększa ma wzwyż stóp 95. łączy stare miasto z nowym. Między wielą fabrykami Edymburgskiemi, nayznacznieysze

są skórowe, obiciów, papiernie i huty szklane. Oprócz Akademii, iest publiczna Szkoła rysunku, Towarzystwo filozoficzne i do rozkrzewienia Wiary Chrześciańskiey. Za miastem iest zdróy żywiczny i 3. wielkie Cegielnie, w których na raz 3. milliony dachówki wypalaią, część iey znaczną do Norwegii, część do Indyów Zachodnich wywożą. Dla odległości swey o pół mile od morza, towary do portu *Leith* leżącego przy uyściu rzeki tegoż imienia prowadzą. *Musleborgh* miasto portowe.

2. *West Lothian*, lub *Linthgów*, wzdłuż odnogi Forth. *Linthgów* i *Borrowstounnesz*, miasta.

3. *Ost Lothian*, czyli *Hadingtoun*. *Dunbar*, MS. i portowe przy odnodze *Forth*, zalecone połowem śledzi i sumów, a przegraną Karóla II. R. 1650. pamiętne.

Kraina cała *Lothian* na trzy części podzielona, iest nayżyźnieysza i nayludnieysza w Szkocyi.

4. *Berwick*, lub *Merse*, Hrabstwo nadmorskie bierze imie od miasta, leżącego nad Twedą. Inne są Duns, Eyten nad rz. Eye, Coldingham &c.

Przy *Coldstream* na rzece Tweda roku 1763. założony iest wielki most kamienny łączący Anglią z Szkocyą i przeto *the Unions bridge*, czyli mostem Unii nazwany.

5. *Tiviotdale*, lub *Roxburg* z miastem Król: *Jedburgh* nad rz. Jedą.

6. *Selkirk* z MS. tegoż imienia.

7. *Tweeddale*, albo *Peebles*, od miasta zwane. W mieście tym są 3. Bramy, 3. Ulice, 3. Kościoły, 3. mosty, 3. dzwony.

8. *Dumfries*, które na doliny: *Nithisdale*, *Annandale*, i *Wacbopdale* się dzieli.

9. i 10. *Galloway* zawiera Powiaty i miasta *Kirkudbright*, nad rz. *Dee*, i *Wigtoun*.

11. *Air*, ma 3. części *Carrick*, *Kyle*, i *Cunningham*. *Air*, po Łac. *Erigena* MS. portowe przy rz. tegoż imienia. *Maybole*, *Irwin*, z portem. Handluie naywięcey węglami ziemnemi.

12. *Clydesdale*. W nim *Lanerk* MS. nad rz. *Clyde*. Blizko *Glasgów*, *Glascua*, portowe, ludne i obszerne. Zdobi

bi go Akademia, Katedra wspaniałey dawney Architektury, i most wielki. Handel znaczny prowadzi. Co do wielkości i bogactw mieszkańców, których do 40.000. liczą, pierwszym iest miastem po Edymburgu w Szkocyi. Dom celny postawiony z kamienia, z wysoką wieżą, iest naypięknieyszą ozdobą Glasgowa. Zegar na wieży co godzina wygrywa rozmaite sztuki. Fabryki znacznieysze są: Barchanów, Kartonów, igieł i wstążek. Ma nadto Cukiernie, huty szklane, warsztaty powroźnicze. Przed odpadnieniem Prowincyi Amerykańskich handel iego kwitnął bardziey niżeli teraz. *Paisly*, nad rz. *Cert*, zawiera blisko 12,000. ludzi. Na początku tego wieku znaydowało się tu 60. Tkaczów, teraz ich liczba do 1400. wynosi, a młynów do przędzy iest 93. Mieszkańcy wyrabiaią mnóstwo płócien, chustek, tasiemek, które równie iako świece i mydło do Indyi zachodnich wywożą. Handel samych cienkich płócien szacowany iest 70,000. Funtów Sterlingów. *Hamilton* i *Duglas*, skąd Xiążęce sławne Familie wzięły nazwisko. *Crawford* i *Lindsey*, oba z tytułem Hrabstwa.

13. Baronia *Kenstrew* i miasto tegoż imienia nad rz. *Clyde*. *Greenock*

przy uyściu rzeki do morza, sławne połowami obfitemi śledziów przy iego brzegach.

14. *Sterling*, Hrabstwo i miasto portowe z zamkiem, na wzgórku przy zatoce *Forth*, ma 4,000. dusz. Znayduią się tu liczne warsztaty sukna w prążki, którego górale Szkoccy na suknie i płaszcze pospolicie używaią. Jest także 30. warsztatów do robienia wielkich obiciów.

Falkirk, w pobliskości Sterlinga; słynie ludwisarnią założoną tu od lat 30. przeszło. Niebyło tu wówczas żadnego domu, a w R. 1769. rachowano iuż 1200. mieszkańców. Leią w tym mieyscu Armaty, moździerze, i inne machiny i sztuki żelazne.

15. *Clackmannan*; Tegoż imienia MS. Handel tu iest bardzo wielki na węgle ziemne; wywożą ich rocznie około 40,000. beczek. *Alloway* portowe.

16. *Fife* nad odnogą morską. *S. Andrews* MS. po Łac. *Regimunda* o milę od morza, sławne Akademią, i Katedralnym Arcy-Biskupstwa Kościołem Gockim ogromnieyszym nad

Rzym-

Rzymski S. Piotra. Dziś nie tak znaczne iak dawniey, niema iak 2,000. dusz. *Kirkcaldy* portowe.

17. *Kinross*, z MS. tegoż imienia.

18. *Dumbarton*, albo *Lenox*, Hr. w którym MS. *Dumbarton*, po Łac. *Castrum Britonum* przy zatoce morskiey zwaney od rz. Klidy, która tu wpada, z zamkiem bardzo mocnym na spadzistey opoce, w którym się Brytanni około lat 300. utrzymywali przeciw wszelkim naieźdzcom kraiu. Niedaleko Dumbartony iest iezioro *Lochlomond*, bardzo rybne, wzdłuż mil Angielskich 24. wszerz od 2. do 8. maiące. Na nim wysepek 30. znayduie się. Z tych 3. maią swe Kościoły, niektóre nawet nie są zamieszkane. Nayznacznieysza *Inochmurin* żyzna iest w zboża i pasze. Jezioro *Lochlewin* leży pod wsią *Kinross* z iedney strony górami, z drugiey lasami otoczone. Ma także kilka wysepek.

19. *Bute*, zawiera wyspy *Bute* i *Arran*. Bogate są obie i sławne z połowu śledzi, stokfiszu &c. W *Arran* iest *Rothsay* miasto z zamkiem, którego się Xiążęciem Xiążę Wallii pisze.

20. *Argyla* z tytułem Xięztwa nadmorska; *Inveraray* MS. i rezydencyonalne Xiążąt Argili.

21. *Perth* składa się z powiatów: *Braidalbin*, *Menteith*, *Strathern*, *Perth*, *Athol*, *Glenshee*, *Scrattardile*, *Gourie*, *Stormont*, *Balwhidder*, i *Glenurghay*. *Perth*, lub *S. Johanstown* MS nad rz. Tayą. W porządku pierwszeństwa iest drugim miastem Szkocyi. Zawiera 11,000. mieszkańców, i liczne warsztaty. Handluie płótnem, łososiami (których tu połów iest znaczny) łoiem, woskiem, oleiem, lnami i skórami. Most tuteyszy iest iednym z naypięknieyszych dzieł w tym gatunku architektury Szkockiey, długi stop 900. szeroki 22. pomiędzy ścieszkami dla pieszych.

22. *Angus* przytyka do morza od wschodu. *Forsar*, MS. *Dundee* portowe. Kupczy lnem, zbożem i śledziami; ma 14,000. dusz, i cukiernią założoną R. 1762.

23. *Kincardin*, lub *Merens*, w ktòrym miasta *Kincardin* i *Paldykirk*.

24. *Aberdeen* nad morzem. *New Aberden* MS. handlowe, sławne Akademią, leży przy uyściu rz. *Dee* do mo-

morza, gdzie ma port wygodny. *Old-Aberden* handlowne przy uyściu rz. *Don.* Oba miasta o milę Angiel: są od siebie odległe. Lecz nowe *Aberden* wszystkie miasta Szkockie w tey stronie pięknością i wielkością swą przewyższa; ma Akademią, dobrą Bibliotekę i komorę celną nad portem. Stare *Aberden* ledwo ma 3,000. mieszkańców, którzy wyrabiaią corocznie na warsztatach do 70,000. par pończoch. Przy tym pobrzeżu połów łososiów bywa bardzo znaczny. W teyże okolicy znayduie się góra *Shehallien*, moze bydź za naysławnieyszą na swiecie z tego powodu, iż R. 1774. z rozkazu Królewskiego czyniono tu doświadczenia siły przyciągaiącey w górach, *vis attractiva*.

25. *Bamff* także nad morzem; MS. tegoż imienia, nad rz. Dowerną tu uchodzącą. *Gordon-Castle*, gniazdo Xiążęcey Familii.

26. i 27. *Elgin* i *Nairn*, które od miast portowych biorą nazwisko, obie zaś krainy składaią Prowincyą *Murray*.

28. *Inverness*, i MS. tegoż imienia nad rz. *Ness*, z portem i zamkiem. Liczy mieszkańców 11,000.

han-

handluie płótnem grubym, skórami sarniemi, rybami i innemi towarami, które tu na targi Górale Szkoccy przynoszą. Postrzegaią tu, iż rz. *Ness* nigdy niemarżnie, ale iż iey wody są prawie zawsze ciepłe, i nawet w czasie naytęższey zimy, zapędzone w iey koryto lody z morza topnieią. W bliskości iest iezioro *Ness*, na 24. mil Angiel. długie, a do dwoch mil szerokie, iest bardzo głębokie, między 2. pasmami skał położone. Lod w nim równie topnieie, iak w rzece; woda iest czysta i zdrowa, o 30. mil ztąd na około ią wożą. *William* obronna twierdza.

29. i 30. *Cromarty* i *Tayne*, z których się składa Prowincya *Rosz*. W niey *Cromarty* z portem iednym z naywiększych w Wielkiey Brytannii. *Chanonry* i *Tayne* nadmorskie, wszystkie ponad odnogą *Murray*.

31. *Dornock*, dzieli się na Powiaty *Satherland* i *Strathnawern*. *Dornock* MS. znaczne dla zamku i portu dobrego, niegdyś włość Lordów Lowedonów zdobyta przez Xcia Edwarda R. 1746.

32. *Catnesz* ku samey północy naybardziey oddalona. *Wick* MS. i portowe.

33. Wyspy Szkockie 1. *Orkneys*, *Orkady*, *Orcades*, oddzielone cieśniną morską zwaną *Pentland-Firth*, mil 5. długą, a 4. szeroką od brzegów Szkocyi. Jest ich 28. Naywiększa z nich zowie się *Mainland* czyli *Pomona*. na niey miasto Król: *Kirkwall*, które składa się z iedney ulicy na milę długiey, Katedralny Kościoł dla mnóstwa kolumn czyli pilastrów do labiryntu iest podobny. Wyspiarze maią szczególne swe zwyczaie i ięzyk Gocki. Grunt podły, maią iednak pastwisk dosyć, i sam prawie tylko orkisz sieią. Anglicy maią ich za kłamców, i ludzi małego rozumu. Rozległość wyspy wzdłuż mil 24. wszerz od 6. do 9. wynosi. Jest żyzna, ludna i na 9. Parafii podzielona. Morze oblewaiące Orkady iest bardzo burzliwe, i bez niebezpieczeństwa żeglować na nim niemożna. Gwałtowne wichry targaią żagle, kruszą maszty, i często obalaią budynki wyspiarzom. Są i wiry bardzo niebezpieczne; iaki się znayduie z strony wschodniey wyspy *Swin*, naydaley z Orkadów ku południowi leżącey. Zarwany weń okręt, kręcić się w około iak cyga dziecinna, a potym tonąć musi. Wyspiarze znaleźli sposób ratowania się, rzucaią w ten odmęt próżną beczkę, lub pęk słomy, któ-

ry

ry pochłonąwszy uspokaia się morze; okręt ucieka iak nayśpieszniey, bo znowu wir się wzmaga, a beczki, lub pęki aż o milę na brzegu wyrzucone znayduią. Sposób uśmierzania fal morskich wylaniem oleiu lub oliwy na wodę, który głoszono, iako nowy wynalazek, był dawno znany wyspiarzom Orkadzkim. *Hoya* iedna z Orkadów ma góry naywyższe, i ledwie dostępne. Postrzeżenia czynione na tych wyspach dały widzieć ciekawym osobliwsze skutki w Historyi naturalney. W ogólności żadnego gadu iadowitego niecierpią. Na wyspie *Dams* ani szczurów, ani myszy niemasz, a przywiezione skąd inąd zaraz zdychaią.

2. *Schetland*, wyspy Szotlandzkie, niegdyś *Aemodæ*, leżą na północ Orkadów na mil 15. od nich odległe; a w których starożytność ów koniec znaiomego świata *Thule* mieściła. Jest ich 46. prócz małych. Nayznacznieysza *Schetland* z miastem *Lerwick*, ma wzdłuż mil 80. wszerz 40. Mieszkańcy miani są za lud czerstwy, i poczciwy. Grunt podobny do Orkadzkiego, lubo mniey urodzayny, bo pod zimnieyszą strefą. Dnia tu corok maią wciąż 2. miesiące, i tyleż nocy. Naywiększym ich bogactwem są ryby, lecz zysk z połowu śledzi cały prawie

zay-

zaymuią Hollendrzy, którzy tu corocznie przybywaią i w nocy po S. Janie Chrzcicielu rozpoczynać go zwykli.

3. *Westernes*, Westerny, po Łac. *Hebrides*, lub *Ebudæ*, na zachód Szkocyi. W znaczney są liczbie. Naywiększe: *Skia* cieśniną od brzegów Prowincyi Szkockiey *Rosz* oddzielona. Kształt iey nieregularny, dla wielu zatok morskich i przylą ków, długa mil 14. szeroka 4. Po wyiściu wielu mieszkańców w R. 1750. nie liczy ich teraz nad 12,000. Naywiększy handel wyspy na bydło rogate, którego rocznie przedaią około 4,000. Roślinę nadmorską *Kelp* palą na popioł, i wywożą go do hut szklanych: nie ma na tey wyspie ani miasta, ani Wsi żadney prócz domów rozproszonych.

Lewis, dzieli się na 2. części; północna właściwie *Lewis*, południowa *Harries* się zowie. Daie się na niey widzieć starożytny Kościoł Druidów. Obfituie w zboża i trzody bydła dobrego. Na wyspie *Muck*, nay-lepiey kwitnie rolnictwo. *Jura* iest naypłonnieysza z Westernów. Część większą łyse i nieużyteczne góry zaymuią 800. tylko ma mieszkańców.

Muhl

Muhl prócz dobrych pastwisk, przyległa zatoka morska *Lochleffan*, zbogaca ią połowem śledziów i wilków morskich. Mieszkańcy, których iest do 6,000. są Protestanci. *I'Colm Kill*, lub *S Columbus*, ma Biskupstwo i miasto przedtym znaczne, dziś w nim tylko 50. dom w słomą pokrytych, za miastem był Klasztór i Kościół, w nich są teraz dla Krów obory. *Col*, wyspa urodzayna, ale w iednym tylko mieyscu sieią tu zboża; obfituie w konie, kozy i bydło rogate. *Kilda*, wyspiarze maią mało roli, lecz żywią znaczne trzody owiec; spuszczaią się z skał z niezwyczayną odwagą szukaiąc iay ptasich. Palą torfem. Cała wyspa iedną tylko ma szalupę, w przypadku iey straty, zostaia bez sposobu kommunikacyi z resztą świata. *Ramsay* obfituie w zwierzynę pierzastą i woły dla dobrey paszy. *Staffa* ma milę wzdłuż, a wszerz pół-mili. Na tey wyspie znayduie się loch podziemny ciekawy dla swey osobliwości i wewnętrznego układu, zwany *Fingals*, iedno z naypięknieyszych dzieł natury. Inne wyspy są: *Ila*, *Lismora*, *Tyrey*, *Sud*- i *Nord-Wist*, *Benbecula* &c. W powszechności wyspiarze są wzrostu ogromnego, po części lud dziki i bez oświecenia, żyią z połowu ryb, trzód i myślistwa.

IR-

IRLANDYA.

Ireland, Irlandya, po Łac. *Hibernia*, wyspa leżąca na zachód Anglii oddzielona morzem maiącym szerokości naywiększey mil 40. naymnieyszey 20. Rozległości Kraiu zawiera mil kwadratowych 1520. to iest rozciąga się wzdłuż na mil 80. wszerz 40. obwodu 150. Góry, lasy i ieziora przedzielaią tę wyspę. Mieszkańcy trzymaią liczne trzody owiec, ale wełna ich podleysza iest od Angielskiey; Zwierza wszelkiego iest podostatek, prócz iadowitego gadu, którego tu wcale nieznaią. Handel tu daleko mnieyszy niż w Anglii. Rząd w niey, i władzę exekucyiną sprawuie Vice-Król, który ma moc podług woli Krolewskiey zwoływać Parlament Irlandzki, i znowu rozpuszczać. Dzieli się na 4. Prowincye: *Leinster*, *Ulster*, *Connaught* i *Mounster*, te znowu na Hrabstw 32.

I. *Leinster*, po Irlandzku *Lighnigh*, po Łac. *Lagenia* zawiera 12. Hrabstw i 99. Baronii.

1. Hrabstwo Dublińskie; W nim *Dublin* MS. po Irlandzku: *Balacleigh*, nad rz. *Liffe* stolica wyspy i iey rządu. Jest obszerne i ludne. Ma

Aka-

Akademią Nauk, malarską i Ekonomiczną, 13. Szpitalów, do 120,000. dusz, zamek mocny i Katedrę Arcy-Biskupią. Koszary tuteysze są nay-większym prawie gmachem w Anglii; 3,000. pieszych, a 1,000. iazdy mieścić się w nich może. W okolicy rudy ołowiane znayduią się. *Swoords*, miasto nadmorskie.

2. *Wicklow*, i MS. tegoż imienia przy morzu z portem.

3. *Wexford*, Hrabstwo i MS. i *Fearns* z Biskupstwem.

4. *Kilkenny*, i także MS. nad rz. *Nure* osiadłe; dzieli się na dwa miasta *Irlandzkie*, i *Angielskie*, czyli *nowe*. Zalecone fabryką cienkich płócien i kołder wełnianych, i brukiem marmurowym.

5. *Catherlagh*, i tegoż imienia MS. nad rz. *Barrow*.

6. *Kildare*, z MS. i Biskupstwem.

7. *Quens County*; w nim MS. *Queens town*, lub *Maryborough*.

8. *King's County*; *King's-town*, lub *Philip'stown* MS.

9.

9. *Ost-Meath*; *Frim* nad rz. *Boyne* MS.

10. *West-Meath*; *Mollingar* MS

11. *Longford* z MS. tegoż imienia.

12. *Louth*, po Irlandzku *Iriel*; W nim MS. *Drogheda* portowe. *Dundalk* i *Carlingford* leżą nad morzem, i porty swe maią.

II *Ulster*, po Irlandzku *Cui-Guilly*, po Łac. *Ultonia*. W tey Prowincyi Hrabstw 9. Baronii 60.

1. *Cavan*, z MS. tegoż imienia. 2. *Monaghan* także z MS. tegoż imienia. 3. *Tyrone*, w którym *Dungannon* MS. na górze. 4. *Armagh*, w okolicy nayurodzaynieyszey. Ma MS. tegoż imienia które nikczemne będąc przed lat 16. teraz kosztem ostatniego Arcy-Biskupa pięknemi domami, Pałacem, założoną publiczną Biblioteką i Szkołą zaszczycone. 5. *Down*, i MS. tegoż imienia z Biskupstwem. Tu miasto *Newry* dobrze zabudowane i na 15,000. mieszkańców liczące, sławne żeglownym kanałem prowadzonym do morza, który w R. 1765. dokończono. 6. *Antrim*; w nim *Carick*, lub *Knock-ferges* MS. nadmorskie, handlowe, portowe i mocną twierdzą obronne. *Belfast* przy

uy-

uyściu rz. *Lagemwater* bogate handlem, i fabrykami zwłaszcza płócien i cukru. 7. *Londonderry*, lub *Coloraine*, *Londonderry* MS. blizko odnogi *Lough foyl* portowe i handlowne z Biskupstwem. 8. *Dunnegal*, i tegoż imienia MS. nad morzem. 9. *Fermanagh*, w nim *Enniskiling*, MS. między dwoma ieziorami, maiące 2. zamki.

III. *Connaught*, po Łac. *Connacia*, niegdyś osobne Królestwo, składa się z 5. Hrabstw, i 46. Baronii.

1. *Leitrim*, i MS. tegoż imienia. 2. *Sligo* ma MS. takoż zwane nadmorskie i portowe. 3. *Mayo* z MS. przy uyściu rzeki tegoż imienia. 4. *Roscomon*, którego MS. *Athlone* nad rzeką *Schannon* z zamkiem. 5. *Gallway*, i MS. tegoż imienia sławne wielkim i wybornym portem.

IV. *Mounster*, po Irlandzku *Maon*, po Łac. *Momonia*, 6. Hrabstw i 53. Baronii zawiera.

1. *Clare*, lub *Towmond*; w nim *Killaloe*, czyli *Labu* MS. z Biskupstwem. 2. *Tipperary*, którego MS. *Clonmel*. 3. *Waterford*, i tegoż imienia MS. handlowne i portowe. Tu

zupy

żupy solne, cukiernie, i fabryka wszelkich narzędziów żelaznych. 4. *Limerick*, i tegoż imienia MS. ludne, obronne, z portem i Biskupstwem. Rzeka *Shannon* dzieli ie na wyższe i niższe miasto. 5. *Kerry*. MS. *Dingle* nad odnogą morską. W tym Hrabstwie odkryto kopalnią pięknych Ametystów, które, co do barwy i twardości wyrównywaią wschodnim. Przy *Killarny* znayduią się rudy miedziane. 6. *Corck*, i MS. tego imienia, drugie w Irlandyi po Dublinie, się w handlu go przenosi. Liczy domów 8,614. a mieszańców 87,000. Zdobią ie piękne domy, szpitale, giełda, koszary. Port Korkeński przy uyściu rzeki *Lee* iest ieden z naylepszych. Wchodzi do niego corocznie na 3,200. okrętów. *Youghall* i *Kinsale* miasta handlowne i portowe.

Rzeki znacznieysze. W Anglii: *Tamiza*, *Sawerna*, *Humber* i *Trent*. W Szkocyi: *Tay*, *Klida*, *Forth*, *Tweda* i *Spay*. W Irlandyi: *Shannon*, *Barrow*, *Blakwater*, i *Banna*. Rzeki.

Prócz kraiów składaiących właściwie Wielką Brytannią, należą ieszcze do tego Państwa, w *Europie*: *Gibraltar* forteca w Hiszpanii. W Azyi: kraie, miasta i fortece: *Madras*, Kraie Wielkiey Brytannii.

 Nega-

Negapatnam, *S. Dawida* &c. liczne kantory i mieysca handlowe w pomorzu Bengalskim i po nad Gangesem, pod rządem kompanii Indyi wschodnich. W *Afryce*: Wyspa *S. Heleny*, mieysce handlowe i fortece w pomorzu Gwinei, po nad rz. Gambią, *S. James*, *Cabo Corso* &c. Które są w posiadaniu Kompanii Afrykańskiey. W *Ameryce*: *Kanada*, *Nowa Szkocya*, wyspa *Nowey Ziemi*. *Jamaika*, *Grenada*, *Dominika*, *Grenadyna*, *S. Wincentego*, *S Krzysztofa*, *Newis*, *Montferrat*, wiele innych wysp Antyllskich i wyspy Lukayskie, &c. Nadto Król Angielski iest Panem dziedzicznym Elektorstwa Hannowerskiego, Xięstw Bremeńskiego, Ferdeńskiego, Lawenburgskiego, Luneburgskiego i Hrabstwa Hoyenskiego, w Niemczech.

Historya Wielkiey Brytannii.

Anglia, Szkocya i Irlandya czyniły niegdyś 3. osobne Państwa. Wyspy Brytańskie zamieszkane początkowo były przez Naród Bretonów, równie rodu Celtyckiego, iako i dawni Gaulowie. Ta część wyspy, która Anglią się zowie, naprzód od Rzymian podbita była, którzy tu pod Klaudyuszem Cesarzem swe osady sprowadzać zaczęli około roku przed Chrystusem 43. a zawoiowali ią zupełnie

pełnie pod Domicyanem roku po Narodzeniu Chrystusa Pana 78. Julisz Cesarz w roku jeszcze 54. przed J. Chr. wszedłszy ze zwycięzkim swym woyskiem, część oney podbił, ale od mieszkańców odparty opuścić ią musiał. Roku 410. Rzymianie niemogąc dłużey utrzymać w swey mocy tak odległey wyspy, stracili swe w niey panowanie. Zostawieni sobie samym Anglowie, niszczeni od mieszkaiących w Szkocyi górach Piktawów, na pomoc Saxonów Naród Niemiecki wezwali. Ci oswobodziwszy kray od nieprzyiaciół, sami się iego uczynili Panami, i wkrótce nawet wypędzili z niego Bretonów właściwych rodaków, którzy się przy Wallii tylko zostali.

Saxonowie zagnieżdżeni na wyspie, i pomnożeni przybywaiącą różnemi czasy większą coraz liczbą swych ziomków, podzielili kray na siedm Królestw, ogólnie, dla iednoczącego ich związku, zwanych *Heptarchią*.

Królestwo *Kent* naypierwsze było; zaczęło się R. 455. pod Hengistem, a z niego powstało Królestwo *Essex*; oba zaś Egbert Król *Westsexu* R. 825. zawoiował. Roku 491. utwo-

rzone Królestwo *Sussexu*, w R. 760. za Prowincyą *Westsexu* miane było. Pierwszym Królem *Westsexu* był *Cyrdyk* R. 519. *Egbert* zaś ieden z następców iego około R. 827. mocą oręża uczynił się Panem całey *Heptarchii*.

Królestwo *Northumberlandyi* wzięło początek pod Idą Królem R. 547. zawoiowane od Egberta równie, iako i Królestwo *Estanglii* i *Mercyi* około R. 825.

W lat 41. zaproszony od Hr. *Bruem Bokarda* Iwon Król Duński, wszedł z woyskiem, i naprzód Nortumberlandyą, potym Estanglią i Mercyą R. 873. zawoiował. W cztery lata całe Królęstwo pod moc swą zaięli Dunczykowie, ale w krótce porażeni od Alfreda, który szczęśliwie przed napaścią ich uszedł, częścią poddać się iego rządowi, częścią wyspę porzucić musieli. Pozostali osiedli w Estanglii, lud burźliwy, i który na początku każdego panowania wszczynał rozruchy i bunty. Około R. 1003. wsparci orężem Swenona Króla Duńskiego, część północną Anglii, potym zaś i całe Królestwo opanowali.

Po

Po śmierci Swenona Duńczykowie obwołali Królem Syna iego Kanuta. Lecz Anglicy przyzwawszy własnego Króla Etelreda, który się do Normandyi był schronił, iemu rząd Państwa oddali. Znowu więc wyspa podzieloną została, i podział ten trwał do R. 1017. w którym Kanut pod iedno ie złączył panowanie.

Familia Saxonów przywrócona na Tron R. 1041. zgasła wraz z śmiercią Edwarda Wyznawcy R. 1066. Przywołany do rządu Wilelm Xiążę Normandyi, stawszy się całey Anglii panem, prawa, zwyczaie i ięzyk kraiu swego do niey wprowadził. Wilelm II. po Oycu panował i umarł bezdzietny R. 1100. Po nim brat młodszy Henryk I. mimo starszego nastąpił, a zchodząc bez potomstwa, zostawił Koronę Stefanowi siostrzeńcowi swemu, po nim zaś Henrykowi II. Synowi swey Córki Mathyldy, i Godfrydowi z domu Plantagenetów Hrabi Andegawskiemu, który podbiciem Irlandyi Państwa granice rozprzestrzenił. Familia iego w ośmiu Królach lat 245. panowała; to iest Henryk II. Rychard I. Jan bez ziemi zwany, który nadaniem przywileiów sławnych, pod imieniem karty wiel-

kiey,

kiey, założył wolności Angielskiey fundament, R. 1215. Utwierdził ie Henryk III. następca. Edward I. który żydów z Anglii wypędził i Xięstwo Wallii zdobył. Edward II. zabity 1327. Edward III. Rychard II. zamordowany w więzieniu 1399. Nastąpił Dom Xiążąt Lankastru: Henryk IV. V. i VI. Dom ten pochodził od Jana czwartego Syna Edwarda III. Przemógł i Tron obiął dom Xiążąt Yorku idący od Lyonela Xięcia Klarencyi trzeciego Syna Edwarda III. gdy Edward IV. Syn Rycharda Xcia Yorku Królem został 1460. przeciwko Henrykowi VI. Oba te domy przez wzaiemne niechęci i walki, wszczęły pożar woyny zawziętey, trwaiącey lat 40. aż Henryk VII. poiąwszy za żonę Elzbietę còrkę Edwarda IV. z domu Xiążąt Yorskich, oba te domy połączył. Spadł Tron po nim na Syna Henryka VIII. który naprzód obrońcą wiary Katolickiey, potym prześladowcą iey został; umarł 1547. Syn iego Edward VI. panował do R. 1553. Ten odmianę Religii do Anglii wprowadził. Marya Siostra nieszczęśliwe panowanie zakończyła wraz z życiem 1558. czterdzieści cztery lat na Tronie żyła Elzbieta iey siostra. Obiął Tron na mocy

Te-

Testamentu Jakób Stuart Król Szkocki VI. tego imienia. Po nim Syn Karól I. ten głowę wraz z Koroną przez bunty poddanych i intrygi Kromwela stracił 1649. Rządził Państwem pod imieniem Protektora Kromwel lat 9. Rychard Syn iego spędzony z Tronu, ustąpił go Karólowi II. Synowi Karóla I. Ten zmarłszy 1685. zostawił Koronę Bratu Jakubowi II. przeciw któremu wezwali Anglicy Wilelma Statudera Hollandyi, i oddali mu Tron opuszczony od Jakuba zbiegłego do Francyi; umarł Wilelm 1702. Nastąpiła Anna druga Córka Króla Jakóba i rządziła Państwem do R. 1714. Na niey ustała Familia Stuartów panuiąca w Anglii. Wezwana była do Sukcessyi Tronu Aktem Parlamentu R. 1701. ieszcze za życia Wilelma Zofia Elektorowa Hannowerska Córka nieszczęśliwego Fryderyka Elektora Palatyna i Elzbiety z domu Stuartów Siostry Karola I. Króla W. Brytannii, a w przypadku iey śmierci, Syn ich Jerzy Ludwik Elektor Hannowerski. Na mocy tego Aktu. po zeyściu Anny uprzedzonym śmiercią Zofii, obiął Tron Angielski Jerzy I. i zostawił go Synowi swemu. Wnuk iegoż dziś panuiący Jerzy III. wstąpił na Tron R. 1760. idzie z domu Xiążąt Brun-

swik.

swik-Luneburskich, i w Niemczech Elektorstwo Hannowerskie posiada.

Historya Szkocyi. W czwartym wieku różniono mieszkańców Brytannii na Szkotów i Piktawów. R. 85. po Nar. Chr: Pana, Agrykola Wódz Rzymski, zawoiował całą część wyspy Szkocyą dziś zwaney, lecz nieutrzymał iak tylko małą Prowincyą na południe Forth i Klidy leżącą. Adryan Cesarz R. 121. ieszcze iey części odstąpił, opasawszy granice murem od *Solway-Frith* do rzeki *Tyny*. R. 144. znowu się rozpostarli Rzymianie do murów Agrykoli; Ale Sewerus, lubo R. 208. całą podbił krainę, na granicach iednak Adryana przestawał.

R. 310. opuścili tę wyspę Rzymianie, Szkotowie do swych siedlisk powrócili, skąd Piktawów w Anglii ustawicznemi napadami niszczyli, a Kenith pierwszy Król Szkocyi R. 839. pod moc ich swoią zagarnął. Zawoiowali wprawdzie kray cały Anglicy R. 1396 pod Królem Edwardem, ale R. 1314. wypędzeni uchodzić musieli. R. 1370. przeszła Korona Szkocka w dom Stuartów; Z niego pochodzący Jakób VI. zostawszy oraz Królem Anglii R. 1603. oba Państwa połączył, i panu-

iąc

iąc pod imieniem Jakoba I. wziął Tytuł: *Króla Wielkiey Brytannii.* Ale Unia uroczysta Anglii z Szkocyą nienastąpiła iak dopiero R. 1707.

Lubo Irlandzczykowie z daleka bardzo początek narodu swego wywodzą, iednak podług wszelkiego podobieństwa do prawdy, Bretonowie byli pierwsi mieszkańcy tey wyspy. Część iey zawoiowali byli Duńczykowie R. 795. ale całey żaden nieprzyiaciel podbić niezdołał; wprzód, niż się pod Anglii dostała panowanie, podzieloną była na różne osobne Państwa. Pierwszego wpadnienia Anglików doznała R. 1169. po czym Henryk II. wszedłszy sam z woyskiem R. 1172. podbicia Irlandyi dokonał. R. 1314. Szkoci wzburzyli Irlandyą przeciw Anglikom, tak iż roku następuiącego Edward Bruce Król Szkocki wszystkich Anglików wypędził z tey wyspy, i Królem się Irlandyi uczynił. Lecz niedługo się cieszył pożytkiem swych zwycięztw, przymuszony powrócić do swego kraiu R. 1318. Częste potym i krwawe powstawały zamieszki i woyny domowe, między właściwemi rodakami tey wyspy, i Anglikami. Jakoż Anglia dopiero od R. 1614. lata całkowitego i spokóynego posiadania Irlandyi

Historya Irlandyi.

landyi liczyć może. Jeszcze R. 1641. Irandzczykowie Katolicy wszczęli burzę, ale ią Kromwel R. 1653. przytłumił.

Konstytucya Angielska. [g]

Początki i wzrost wolności Angielskiey: Saxonowie i Duńczykowie pierwsi mieszkańcy Anglii, mimo wielu rewolucyi, zachowali obyczaie i ducha wolności Germanów. Wilelm Xiążę Normandyi przytłumił go tylko, ale nie wytępił. Czekali pory zrzucenia iarzma samowładztwa. Henryk chcąc panować, mimo starszego Brata, miał potrzebę, pobłażaniem ludowi iednać iego przychylność, lecz niezaspokoił powszechney o dawne swobody troskliwości. Doznawali oburzenia poddanych Stefan, Henryk II. Rychard i Jan bezziemny. Ostatni im mniey miał przymiotów do rządu, tym bardziey ulegać musiał. Boiaźń utraty zachwianego Tronu przywiodła go do uroczystego zaręczenia Narodowi wolności przez pismo zwane *Kartą Wielką*, R. 1215. Ta wszelkie niewolnictwo względem Panów i lenni-
ków

[g] Obszernieysze i dokładnieysze opisanie Konstytucyi Angielskiey dać umyśliłem, bo iey wiadomość i ciekawszą i potrzebnieyszą iest nad inne, dla Obywatela wolnego Narodu.

ków znosi; iedną miarę i wagę w całym kraiu stanowi; Kupców od wszelkich poborów arbitralnych uwalnia, wyiazdu im z Państwa i powrotu wolnego zawsze dozwala; przepisuie, iż żadnemu rolnikowi narzędzia pracy iego za karę wzięte bydź nie mogą, nakoniec w punkcie 29. który iest nayistotnieyszym warunkiem wolności Cywilney, zaręcza: iż żaden człowiek wolny, niemoże bydź imany, więziony, oderwany od swego dziedzictwa, maiątku, dzieci i familii; że władza naywyższa nie może się targnąć na niczyią osobę i wolność Obywatela, bez sądu równych iemu, czyli Parów; że nikomu przedawać, odmawiać lub zwlekać sprawiedliwości nie będzie. Dla zapewnienia skutku tey karty rozesłaną została po Kościołach Katedralnych, z obowiązkiem głoszenia iey 2. razy do roku; ustanowiono Trybunał złożony z 25. Baronów, którzyby dozór mieli na iey zachowanie, z władzą ostrzegania Króla i przywiedzenia go do sprawiedliwości przez łupieztwo i grabież dóbr tego, w przypadku zgwałcenia. Henryk III. R. 1265. dla ukrócenia może dumy Panów, do Parlamentu, w którym sami tylko Londynu i głównych miast Reprezentanci mieścili

się,

się, Powiaty i miasteczka, czyli lud pospolitszy *Communs* przypuścił. Panowie wzywani byli w wyrazach: *de arduis negotiis tractaturi & concilium impensuri* O ważnych sprawach naradzać się i zdanie swe dać maiący. Kommunowie zaś: *ad faciendum & consentiendum.* Do działania i przyzwolenia. Edward I. nietylko Kartę Wielką potwierdził, ale przydał Statut, w którym oświadcza, że niema żadnego stanowić podatku bez przyzwolenia Kommunów, i Parów. Za Edwarda II. do billów, czyli uchwał podatkowych zaczęli łączyć swe żądania. Pod Edwardem uznać tego za prawo niechcieli, coby bez nich stanęło. Za Henryka IV. wzbraniali się przychylić do podatków, pókiby im nieodpowiedziano na ich żądania. Za Henryka V. obcą, a za szóstego i następców, domową woyną Naród był zaprzątniony. Henryk VII. znalazł uspionych poddanych, chciał stąd korzystać w rozszerzeniu swey władzy. Postanowiony był sąd Izby gwieździstey i Trybunał Inkwizycyonalny. Wzniecone zamieszki o religią przez wprowadzenie nowey nauki do kraiu, zmnieyszyły baczność narodu na uymę swych wolności. Okrucieństwa Maryi, nadużycia Elzbiety i Karola I. ocuciły

trwo-

trwożliwość powszechną przeciw wzmagaiącemu się samowładztwu. Poczuł swe siły naród, zniósł Inkwizycyą, Izbę gwieździstą, srogie kary przeciw różnowiercom i uchwalił ów Akt sławny pod nazwiskiem *Habeas Corpus*, (h) który iest dla Anglika tarczą bezpieczenstwa osobistego. Ta iego istota: każdy więzień powinien bydź uwiadomionym o przyczynie swey niewoli podług odległości mieysca naydaley w dni 20. Przełożony nad więzieniem, gdyby w czasie swym więźniowi, lub iego agentowi w 6. godzin po zaszłym żądaniu nieukazał kopii rozkazu, za którym uwięziony został, i któryby go samowolnie przenosił do innego więzienia, za pierwszy raz karze zapłacenia 100. funt: szterl: za drugi raz 200. F. S. i odpadnieniu od urzędu podlega. Więzień uwolniony na mocy Aktu tego, powtórnie za tenże uczynek więzionym bydź niemoże. Gdy więzień osadzony za kryminał publiczny żąda bydź sądzonym na pierwszym zaraz termi-nie,

[h] Akt ten ma stąd nazwisko, iż się zaczyna od wyrazów: *Habeas corpus ad subjiciendum*, &c. ale właściwy iego tytuł znaczy: *Akt dla lepszego zabezpieczenia wolności poddanych i zapobieżenia przenoszenia ich za morza.*

nie, sąd do iego woli stosować się powinien, chyba iżby świadkowie w tym czasie stawić się niemogli. Gdyby na drugim terminie niemiał dla siebie sądu, na wolność ma bydź puszczonym. Gdyby 12. Sędziowie, lub też Lord Kanclerz zwlekali wydanie uwolnienia, co Anglicy zowią *Writ d'habeas corpus*, za to kara z prawa 500. F. S. Zaden Anglik nie może bydź odesłanym do więzienia Szkocyi, Irlandyi, lub za morze, chybaby iuż osądzony będąc, sam tego żądał. Czyniący, lub wchodzący w to zapłacić 500. F. S. i szkody w tróynasób nadgrodzić winien; a od tych kar Król uwolnić nie iest mocen. Na tych 3. zasadach, to iest Karcie Wielkiey, Statucie Edwarda, i Akcie rzeczonym stoi wolność rządu Wielkiey Brytannii pomnażana poźniey ustawami Parlamentów.

Prawodawstwo zawisło od Parlamentu. Władza iego iest wielka; może zmienić sukcessyą Tronu, wprowadzić inną religią, ustanowić Konstytucyą nową Królestwa i Parlamentu. Składa się z Izby dolney, czyli Kommunów, i Izby górney, czyli Parów i Króla. Posłowie, nie iako Reprezentanci swych Hrabstw, lub miast, ale iako Reprezentanci

całego narodu są uważani. (r) Izba dolna zawiera Posłów od 54. Hrabstw, na które się W. Brytannia dzieli, od Baronii, miast, miasteczek, portów i Akademii, i 45. Posłów z Szkocyi. Wszystkich ogółem wynosi 558. Nie może bydź obranym: kto niema funduszu w ziemi wartości z Hrabstwa 600. F. S. z miasta 300. F. S. kto nie iest Obywatelem kraiowym. Niemogą bydź obrani 12. sędziowie Królewscy, ponieważ maią mieysce w Izbie Lordów; Duchowni iako maiący swą Reprezentacyą w Lordach duchownych; Sędziowie Prowincyonalni, Powiatowi i Burmistrze w swych wydziałach, gdyż w nich Elekcyi prezyduią; Poborcy, Celnicy, Exaktorowie, Kommissarze Skarbowi, wszyscy pensyonowani od Króla; nakoniec kto zostawszy Posłem postępuie na urząd, mieysce w Izbie utraca. Niemoże obierać w Hrabstwie, kto niema wolney Pos-

sessyi

(r) Podział Reprezentacyi narodowey w Anglii iest niestosowny; wiele iest Hrabstw szczupłych i mniey ludnych, które równą maią liczbę Reprezentantów, iako i Hrabstwa nayludniey-sze. Wiele iest miasteczek drobnych, które wybieraią Posłów, gdy są miasta znaczne i osiadłe, które żadney Reprezentacyi niemaią. Ale niknie ta nieprzyzwoitość, gdy się zważy, że Posłowie nie miasta swe i Hrabstwa, ale cały naród reprezentuią.

sessyi czyniącey 40. szylingów, kto niema lat 21. i Possessyi od roku, kto nie okazał kwitu zapłaconego podatku; W mieście zaś, kto nie przyiął prawa mieyskiego od roku. Izba górna złożona iest z Lordów Duchownych, to iest 2. Arcy-Biskupów, i 26. Biskupów; i Lordów świeckich, czyli Parów noszących różne tytuły Xiążąt, Margrabiów, Hrabiów, Vice-Hrabiów, Baronów. Liczba ich iest nieokreślona; Król nowych podług swey woli stanowić może, prócz 16. Parów Szkockich, którzy co Parlament obierani są. Nie może w żadney Izbie zasiadać: Cudzoziemiec, choćby naturalizowany; nie maiący lat 21. i kto nie wykonał przysięgi na wierność, uznanie głowy Kościoła Angiel: na zrzeczenie się nauki o transubstancyacyi, Mszy, wzywaniu świętych &c. Rugowanie Reprezentanta w mocy iest tey tylko Izby, którey iest członkiem. Osoba Parlamentowa, ani za głos, ani za swe zdanie nieodpowiada; przez ciąg zasiadania, przez 40. dni po odroczeniu, i 40. przed reassumpcyą nie może bydź imaną, ani iey słudzy, dobra i ruchomości. Król iednak może ścigać swego dłużnika bez naruszenia osobistey wolności; także może bydź pociągniony za dług

pra-

prawny niemnieyszy nad 100. F. S. którego ieżli nie zapłaci we 2. miesiące, poczytanym iest za bankruta i processowi podpada. Przywiley Parlamentu niezasłania kryminalisty. Traci go podług Aktu dwoch Izb R. 1763. kto wydaie, lub rozrzuca pisma mieszaiące spokoyność. Przywileie Parów są szczególne. Podług karty *leśną* zwaney potwierdzoney od Henryka III. każdy Lord iadąc na Parlament, lub powracaiąc, może ubić iednego, lub 2. ieleni Krolewskich, przy widzu którego z leśnych, lub w niebytności ich, za otrąbieniem się w lesie. Wolno im na Sessyach mieć przy sobie Sędziów, i Adwokatów do porady; może za przyzwoleniem Króla ieden drugiemu zlecić dawanie kreski za siebie, gdy iest nieprzytomnym; może w decyzyi swemu zdaniu przeciwney, zapisać w Dyaryuszu protestacyę z wyrażeniem przyczyn. Obie Izby maią swych Oratorów, czyli Marszałków, w górney Król wyznacza, i iest nim pospolicie Pieczętarz; w dolney zależy od Elekcyi i potwierdzenia Króla. Pierwszy przekłada swe zdanie i do decyzyi należy, ieżli iest Parem; drugi żadnych swych przełożeń nieczyni. W obydwoch stanowi większość z policzenia Osób.

Sekretne kreski nie idą. Wszystkie Bille podatkowe, Skarbowe od dolney naprzód Izby wychodzić powinny i bez niey stanowione bydź nie mogą. Górna może ie przyiąć, lub odrzucić; odmienić lub poprawić bez niey nie może. Proiekt partykularny, ieźli podlega sporom, odsyłany iest do Deputacyi, którey opinia ieżeli iest za nim, zostaie przyięty Billem. Proiekt interessu publicznego po podaniu drugi raz bywa czytany; Izba wychodzi z porządku, rozbiera go przez Artykuły, naradza się, Orator wtenczas staie się prostym Reprezentantem. Po tey deliberacyi, czyta się trzeci raz w Izbie iuż będącey w porządku. Orator skazuiąc go, pyta się: czy ma przeyść? Jeźli iest większość, lub iednomyślność za nim, wyznacza Deputowanego, który z kilką Kollegami Bill do górney Izby zanosi, staie tam przed kratą i oddaie go zbliżonemu z mieysca swego Oratorowi. Przez takież formalności w Izbie górney przechodzi. Jeźli go odrzucą, iuż podniesionym bydź nie może; ieźli przyimą, donoszą o tym Kommunom przez Regentów Kancellaryi, lub Sędziów Królewskich; lub na powrót odsyłaią, ieźli iaką uczynili odmianę, a na ówczas obie Izby naznaczaią konfe-

rencye

rencye dla ułatwienia trudności. Bill od 2. Izb przyięty, potrzebuie approbacyi Króla. Ta w dwoiaki sposób następuie; albo przez deklaracyą na piśmie z pieczęcią i podpisem Króla w iego nieprzytomności, albo gdy sam osobiście przybywszy do Izby Parów w ozdobach Królewskich wzywa Kommunów do kraty. Wtedy czytane są tytuły Billów przeszłych w obydwoch Izbach. Pisarz Parlamentu ogłasza wolę Króla w tych wyrazach; ieźli iest Bill publiczny: *le Roi le veut.* Król tak chce. Jeźli prywatny: *Soit fait, comme il est desiré.* Niech się podług żądania stanie. Jeżeli podatkowy: *Le Roi remercie ses loyaux sujets, accepte leurs benevolence, & ainsi le veut.* Król dziękuie swym wiernym poddanym, przyimuie ich przychylność i tak chce. Jeźli odmawia approbacyą: *le Roi s'avisera*, Król się naradzi. (k) Bill potwierdzony, staie się *Aktem*, ma moc prawa, wciągniony w Xięgę i rozdrukowany bywa. W rzeczy, która się ściaga do przywileiów iedney Izby, ta, którey się tycze, stanowi bez drugiey. Parlament trwać 7. lat

[k] Dziwić się sprawiedliwie temu można, iż Król Angielski w Parlamencie Narodowym wolę swoią obcym ięzykiem tłomaczy.

powinien. Rozpuszczenie iego przed czasem, lub zalimitowanie w mocy iest Króla. Każda Izba może odroczyć swe sessye, co nieobowiązuie drugiey. Po śmierci Króla przez 6. miesięcy Parlament się ciągnie. W przypadku limity na nowo się zgromadza; gdyby mu czas wyszedł, dawni Reprezentanci go składaią. Do zwołania Parlamentu Kanclerz uniwersały do *Sheriffów*, czyli Sędziów Prowincyonalnych rozsyła. Sheriff we 3. dni po odebraniu donosi miastom i miasteczkom swego Hrabstwa. W 8. dni rozpoczynaią Elekcye Magistraty, obwieściwszy wprzód ludowi na dni 4. Imiona wybranych przesyłaią Sheriffom, którzy na Elekcyach Hrabstw prezyduią. Woysko o mil 2. od mieysca Elekcyi oddalić się powinno. ktoby z Celników, Poborców, Officyalistów stępla, lub handlu mieszał się do Elekcyi, podpada karze grzywny 40. F. S. Ktoby darem, lub obietnicą dał się przekupić, równie uwiedziony iak uwodzący ma być karany zapłaceniem 500. F. S. odpada od prawa wotowania i posiadania wszelkich urzędów w mieście, lub Hrabstwie, chybaby przed przekonaniem wydał wspólników.

Król

Król iest głową władzy prawodawczey, wykonawczey i sądowey. Wszystkie processa, wyroki, exekucye są pod iego imieniem i pieczęcią. Ma moc uwolnienia od kar w przypadkach nie wyiętych prawem; szafunek tytułów, godności, i urzędów w Trybunałach, Hrabstwach i miastach; prawo bicia monety i naznaczania szacunku obcey. Jest głową Kościoła, przeto stanowi Biskupów, zwoływa Synody równie iak Parlament z 2. Izb złożone, limituie ie i rozpuszcza; iest naywyższym Kommendantem woysk lądowych i morskich; on wystawia woysko, opatruie flotty, nominuie na wszelkie rangi woyskowe, wysyła i przyimuie Posłów, wypowiada woynę, pokóy i związki zawiera. Nakoniec Osoba Króla iest święta i nietykalna. Niemoże Król wyznawać Religii Katolickiey, odmieniać panuiącey, stanowić inney monety w gatunku, innych postępków w Sądownictwie. Przed wstąpieniem Króla na Tron, Parlament roztrząsa wszelkie nadużycia poprzednika, i do zabieżenia przedsiębierze śrzodki. Wszelkie podatki są tylko rocznie; niemogą bydź przedłużone tylko nowym Aktem Parlamentu. Za złą administracyą odpowiedzieć winien Minister podług

dług swego wydziału. Zaskarżenia przeciw Urzędnikom publicznym Izba dolna przed Parów zanosi. Ci stawić się obżałowanemu, lub imać go nakazuią, czytaią mu Bill, skargi w przytomności Deputowanych od Kommunów, naznaczaią czas sądu, którego biegu Król wstrzymać, ani zawiesić niemoże.

Wolność osobistą zabezpiecza Konstytucya iak naymocniey. Doniesionego iednak o zbrodnię, Sędzia pokoiu może kazać imać dla przystawienia go sądowi. Jeźli się okaże winnym zarzutu, powraca na wolność za daniem poręki, iż się na czas stawi; lecz ieźli występek ściąga karę śmierci, zostaie w więzieniu. Na pierwszey kadencyi, która w Hrabstwach co 3. miesiące, w Londynie co 6. tygodni przypada, Sheriff nominuie *Grand jury*, to iest wielkie zgromadzenie przysięgłych złożone z 12. do 24. Osób. Jeźli dwoch uznaią skargę za niesłuszną, obwiniony iest wolnym, lecz ieźli 12. osądzą dowody za dostateczne, iako winny do końca sprawy pod strażą bydź musi. Na terminie obżałowany staie przed kratą Trybunału; Sędzia przeczytawszy mu bill zgromadzenia *Grand jury*, pyta go, iak chce

bydź

bydź sądzonym? odpowiada: Podług Boga i prawa kraiowego. Wtenczas Sheriff nominuie mnieysze zgromadzenie przysięgłych z 12. Osób, naymniey 10. F. S. dochodu z ziemi swey w tymże Hrabstwie maiących. Wolno winnemu odrzucić pierwszy skład przysięgłych, gdy Sheriff ma związek z sprawą, gdy iest krewnym oskarżyciela; wolno mu oddzielnie wyłączać osoby. 1. Dla różnicy Stanu, naprzykład rolnik Lorda. 2. Notowanego dekretem. 3. Obcego, lub niemaiącego dostateczney possessyi. 4. Będącego w związku, lub przyiaźni z oskarżycielem, aż do 20. Osób. Gdy zgromadzenie bez zmiany stanie, po wywiedzioney żałobie, prawo dozwala oskarżonemu używać wszelkich świadectw, ludzi, rad, i odwodów do swey obrony. Dopiero ieden z Sędziów wyłuszcza przysięgłym istotę rzeczy, i daie swą opinią, tylko co do prawa w tym przypadku służącego. Po czym przysięgli do blizkiey Izby wychodzą, i naradzaią się póty, póki się niezgodzą. Tam ani ieść, ani pić, ani mieć ognia im niewolno, chybaby Sędzia dozwolił. Gdy ich zdanie, co zowią *Werdritt*; oznacza niewinnym zarzutu, odzyskuie wolność, ieźli przeciwnie, sąd przystępuie do

ogło-

ogłoszenia kary temu występkowi prawem przepisaney. Te są zaś fundamentalne prawidła: niemoże nikt bydź potępionym, tylko za iednomyślnością. Naywiększa zbrodnia, skoro niema w prawie wyraźney kary, zostaie bez ukarania. Sędzia w exekucyi ani mieysca, ani formalności odmienić niemoże, i gdyby Sheriff, w inny sposób niż prawo każe, zgładził złoczyńcę, byłby winnym zabóystwa, i w sądzie odpowiadać by musiał.

Prawa Cywilne. Co do sługi i Pana: Sługa winien zostawać w służbie do czasu umówionego kontraktem, lub, ieźliby czas niebył oznaczony, do roku. Urządzenie policyi obowiązuie Sędziów pokoiu, aby ludzi niemaiących sposobu do życia od roku 12. przymuszali udawać się w służbę, lub do rzemiosła. Pan przed odprawą na 3. miesiące ostrzedz ma sługę; sługa niemoże porzucić Pana bez odprawy, chyba za zezwoleniem Sędziów pokoiu. Czeladź winna dotrzymywać kontraktu Maystrom. Dozorcy ubogich, za wiedzą Sędziów pokoiu, mogą dzieci ubogich rodziców na naukę rzemiosł oddawać. Czeladnik zyskuie uwolnienie na własne, lub maystra żądanie, uznane

za słuszne. Czeladnik uwolniony może w całym kraiu swóy kunszt sprawować. Sługa, lub Czeladnik, gdyby uderzył Pana, czyli Maystra ponosi roczne więzienie, albo i karę cielesną; lecz gdyby od Pana srogo był traktowany, lub od żony iego bity, wolnym iest od kontraktu. Co do robotników, liczne urządzenia opisuią czas pracy podług pory roku, zalecaią Sędziom pokoiu i Sheriffom Hrabstw stanowić taxę zapłaty, naznaczaią karę na porzucaiących robotę, i grzywny na tych, którzyby domagali się, lub dawali za robotę dzienną, większą nad opis zapłatę.

Co do Małżeństw. Związki ślubne w Anglii prawom Cywilnym i duchownym podlegaią. Są nieważne: w stopniu zakazanym przez ustawy kościelne; za życia iednego z małżonków; gdy chłopiec niema lat 14. a panna 12. bez zezwolenia rodziców, lub opiekunów, gdy obie osoby nie maią ieszcze lat 21. (od czego wdowy i wdowce są wyłączone) choćby zapowiedzi dopełnione były. Uznanie do zwierzchności duchowney należy. Kontrakty, wspólne pożycie, nie stanowią w Anglii prawego małżeństwa. Potrzebny iest ślub w Kościele Parafialnym, lub

Ka-

Kaplicy publiczney. Arcy-Biskup Kantuaryski ma moc dyspensowania co do mieysca, lecz zawsze zapowiedź poprzedzić powinna. Rozwód może nastąpić dla przyczyn nie ważności; separacya dla niezgodności i niepodobieństwa wspólnego pożycia, dla dowiedzionego cudzołóstwa. Rozwódka powinna bydź opatrzona pensyą, iako i separatka, którą ostatnia utraca, gdy nie przestaie swych niewierności.

Władza Rodzicielska. Gdy rodzice opuścili swe dzieci, wynieśli się z kraiu, dozorcy zaymuią ich dobra i wychowaniem zatrudniaią się. Podług zwyczaiu Londyńskiego wydziedziczone dzieci mogą iść do trzeciey części sukcessyi. Ktoby syna posłał na nauki do szkoły Religii Rzymskiey płaci grzywien 100. F. S. na rzecz oskarżyciela. Małżeństwa dzieci przed rokiem 21. bez zezwolenia rodziców są nieważne. Bękart niemoże dziedziczyć, chybaby legitymowany był przez Akt Parlamentu. *Kary*: Zbrodnie, lub kryminały wielkie, są: obrażenie maiestatu, spisek przeciw Królowi i Narodowi, fałszowanie pieniędzy, kradzież skarbu publicznego. W tym rodzaiu złoczyńca ma bydź na postronku ciągniony do

miey-

mieysca exekucyi, i wisieć przez czas nieiaki na szubienicy; Potym żywego ieszcze ma kat odwiązać, wydrzeć mu serce, i uderzyć go nim w policzek, wnętrzności iego wrzucić na ogień, głowę uciętą zatknąć na widok publiczny. Dobra iego podlegaią konfiskacie, żona dożywocie, dzieci sukcessyą utracaią. Na fałszerza pieniędzy iest kara szubienicy. Ktoby wiedząc o spisku przeciw Królowi, lub Państwu, nie wydał, zasługuie na wieczne więzienie, i konfiskatę maiątku. Żona męża, syn Oyca, Duchowny Biskupa swego, sługa Pana zabòyca prowadzony na stryczku życie na szubienicy traci. Za tenże uczynek kobieta na stos idzie. Na zabóyców, złodzieiów, fałszerzów wexlowych kara iest szubieniczna. Gdy występek w mnieyszym stopniu, wygnanie za morze, lub skazanie do robót publicznych następuie. Zabóystwo w impecie karane iest piętnem wypalonym na ręce. Kradzież drobnieysza, filuterya odbiera chłostę, lub pokutę w pracy publiczney. Autorowie paszkwilów, fałszuiący miary i wagi zostaią wiązani do pręgierza. Ktoby kogo uderzył do krwi w Pałacu Krola, traci rękę; za to samo w sali

West-

Westminsterskiey w czasie Sessyi skazany bydź ma na wieczne więzienie i konfiskatę dóbr. Niegdyś od czasów Henryka było przywileiem Duchownych, iż mogli niestawić się w sądzie, lub przeciw wyrokowi założyć oppozycyą. Za dowód, dosyć było umieć czytać. Poźniey ścieśniono ten przywiley, że Duchowni raz go tylko mogli użyć, ale rozciągniono go do studentów, i pisarzów, którzy za karę śmierci piętnowani tylko byli rozpalonym żelazem na wielkim palcu u lewey ręki. Edward VI. przyłączył Parów umieiących czytać do przywileiu Duchownych, bez podlegania piętnowaniu; a Jakób I. kobiety obwinione o kradzież nie przenoszącą 10. F. S. choćby czytać nieumiały. Po wielu zmianach tego przywileiu iest nakoniec prawem: że Duchowni święcenie maiący i Parowie mogą raz go użyć i być wolnemi od kar zasłużonych. Tenże przywiley służy Reprezentantom Izby dolney, lecz mogą bydź piętnowani, więzieni na rok, lub wygnani na lat 10. podług zdania sądu. Zbrodni przeciw Królowi i Oyczyźnie, rozboiów, podpalań domów, zabóystw dobrowolnych przywiley rzeczony nie zasłania.

Co

Co do sądowniczych Magistratur. Po Izbie górney pierwszy iest Trybunał sądów pospolitych, odprawuie się w Westminsterze, sądzi w pierwszey instancyi wszystkie processa między partykularnemi, appellacya idzie do sądów nadwornych Królewskich. Drugie sądy skarbowe do spraw wszelkich względem dochodów publicznych. Trzecie ławy Królewskicy; te maią władzę nayobszernieyszą, utrzymuią w swych granicach Juryzdykcye niższe, rozpoznaią sprawy kryminalne i wiele nawet cywilnych. Każdy sąd składa się z Osób 4. Prezyduiący ma tytuł Lorda. Ci 12. Sędziowie winni są rozdzieliwszy się obieżdżać całe Państwo dwarazy do roku na Boże-Narodzenie i Wielkanoc, dla rozsądzania spraw cywilnych i kryminalnych. Razem zebrani składaią Trybunał do spraw z appellacyi; Kanclerz w nich ma moc zasiadać. Prócz tybh, są w Anglii sądy Amiralicyi do spraw marynarskich, Trybunał Arcy-Biskupa Kantuaryiskiego do rozpoznawania testamentów; bez iego zezwolenia na piśmie syn nie może iść do sukkcessyi po Oycu; Trybunał Marszałka Wielkiego sądzi o herbach i Genealogiach. Xięztwo Lankaster ma swe oddzielne sądy. Minister skar-

bu

bu pierwsze ma mieysce, po nim Kanclerz, który nominuie Sędziów pokoiu, ma dozor nad szpitalami, funduszami miłosiernemi w całym kraiu, iest opiekunem ubogich, i lubo do niego się udaią o tłomaczenie prawdziwego ducha prawa, oddalać się iednak nie może od literalnego znaczenia, ani nawet zmienić co w formalności, tylko rozciągnąć co do okoliczności zawiłych, gdzie oczywistość występku wyciąga dopełnienia dowodów legalnych. Policya Londynu należy do obowiązków Lorda Burmistrza. Władza iego iest obszerna, w nieprzytomności Króla iest nieiako monarchą miasta; lecz urzędowanie iego iest roczne, do sądu iego wchodzą wyżsi urzędnicy. Przed nim publicznie noszony iest miecz stanów. Juryzdykcya swą rozciąga na przedmieścia i Tamizę. Pensyi ma 3,000. F. S. prócz przypadkowych dochodów, które drugie tyle czynią. Od iego nominacyi zależy przeszło 200. Officyalistów; ma pod sobą 26. Ławników zwanych *Aldermann* do administracyi policyiney w 26. Cyrkułach Londynu. Ci są dożywotni; z nich bywa wybierany Lord Burmistrz, który ma bydź zawsze ieden z członków cechu którego, iakich iest w Londynie 12.

She-

Sheriff. iest urzędnikiem, którego Król w każdym Hrabstwie na rok nominuie; on wykonywa rozkazy Dworu, wyroki sądowe, naznacza przysięgłych do spraw Cywilnych i kryminalnych, rozpoznaie w Elekcyi, kto może wotować, lub nie? wybiera grzywny i obraca ie podług wyroku, w sądzie swym prezyduie, i pierwsze ma mieysce w Hrabstwie przed wszystką szlachtą, póki iest na urzędzie. Liczni Sędziowie pokoiu są nieiako subdelegowani Sheriffa. Dopełniaią uchwały Parlamentowe, co do dróg, ubogich, włóczęgów, złoczyńców; mogą ścigać i tymczasowo osadzać w więzieniu mieszaiących spokoyność. Prócz tych są w każdym Hrabstwie dway Officyaliści do dochodzenia prawdziwey przyczyny śmierci, gdy zachodzi podeyrzenie. Panowie mieysca we wsiach, Baronami ich wszystkich dawniey zwano, maią swą Juryzdykcyą co do Policyi, utrzymuią Xięgi do zapisywania przedaży i cessyi. Officyaliści Policyi w miasteczkach zowią się *Comtables*, są pod władzą Sędziów pokoiu, mogą burzycielów spokoyności imać i więzić dla stawienia ich do sądu. Taki iest związek władzy Cywilney i Policyi.

Długo

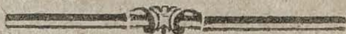
Związki Polityczne z obcemi Państwami.

Długo Anglia przewodziła w obrocie interessów i handlu Portugallii; przywłaszczyła sobie niciako oddzielne z wyłączeniem innych Narodów, kupczenie produktami tego Państwa, zwłaszcza winem, wełną i powiększey części złotem Brezylii. Lubo Dwór Lizboński zdaie się potrzebować przyiaźni Anglii, poznał iednak, iż ią drogo opłaca. i że Dwór Londyński coraz bardziey ciąży mu swą przewagą. Dla tego mimo przeciwnych usiłowań W. Brytannii, może nie iest daleki od ziednoczenia się z Hiszpanią. Rzplita Hollenderska, którą wspólne interessa, handlowe szczególniey, utrzymywały naydłużey w dobrey harmonii z W. Brytannią, doświadczywszy iey szkodliwych zamysłów na obalenie handlu swego w Indyach, ufność w podeyrzenie zmieniła. Pomnożyła liczbę iey nieprzyiaciół w czasie woyny Amerykańskiey, którey koniec przyiaźń między obydwoma Państwami przywrócił, utwierdzoną ściśley przez ligę, do którey skoiarzenia stał się Dwór Berliński przewódzcą. Lubo Dwór Londyński naypożytecznieysze dla handlu kraiów swoich ma związki z Rossyą, iednak baczność polityki na zamiary przeważaiącey na północy Potencyi, dążącey do

przy-

przywłaszczenia sobie panowania na morzu Baltyckim, rozprzestrzenienia handlu swego na morzu czarnym i śrzódziemnym, przytym chęć podobno okazania przychylności Porcie Ottomańskiey dla przeszkodzenia Francyi zaymuiącey nieoszacowane korzyści z handlu Tureckiego, dały mu powód wspierania interessów Porty przeciwko zamysłom Rossyi i Austryi. Dwa Państwa przeciwko którym naywięcey ostrożney nieufności Anglia utrzymuie, iest Hiszpania i Francya. Gdyby kiedy mogła rozdzierzgnąć węzeł domu Burbońskiego, gdyby iednę z tych potencyy zdołała przeciwko drugiey na swą stronę przeciągnąć, dopięłaby celu swey polityki, ugruntowałaby swą potęgę. Miałaby po sobie Hollandyą nawet przeciwko temu sąsiadowi, który niedawno podał iey zasłaniaiącą od napaści rękę. Mimo tego trwa dwór Londyński tak z Madryckim, iako i Wersalskim w związkach Traktatowych. Po zawartym pokoiu kończącym woynę Amerykańską R. 1783. weszły z sobą poźniey R. 1786. w negocyacye z Hiszpanią o kray Moskwitów, z Francyą o handel, traktowania sposób i sam układ, niedowierzania spólnego są dowodem. Widzieliśmy niedawno iak

z małey okoliczności Londyn z Madrytem nieprzyiaźnią sobie groziły. Dom Brandeburski zwłaszcza od alliansu podpisanego w Berlinie roku 1788. zdaie się bydź z Anglią w naylepszym porozumieniu się. O związkach W. Brytannii z Danią i Szwecyą, przy opisie tych dwóch Królestw mówiliśmy. Co się tycze Polski, odległe te dwa Narody, co do położenia swych kraiów, wskazały sobie na wzaiem widoki znacznych pożytków, któreby im związki polityczne przyniosły, i zapewniły zobopolną nadzieię, że zbliżone Państwa podobieństwem rządu, przyiaźń i spólność interessów ścisley połączy. Nakoniec Król Angielski będąc oraz Elektorem Hannowerskim, ma wpływ nie małey wagi do interessów Rzeszy Niemieckiey, i iey sidze mocy dodaie.

REIESTR RZECZY.

w TOMIE I.

REIESTR TOMU I.

SZWECYA *karta*

BŁĘDY DRUKU

Na Karcie	w wierszu	omyłki	czytay
4	- 8	dwie	dwa
11	- 23	*TurboSyrtis*	*Turbo , Syrtis*
12	- 8	w Karnioli , Są	w Karnioli. Są
14	- 27	*Alleu* ceyli	*Alleu* , czyli
23	- 17	Prowincya	*Provincia*
29	- 27	Państwa	Parostwa
33	- 5	*Archivescovata*	*Archivescovato*
35	- 27	*Wschód*	Zachód.
64	- 1	i zasypuią	zasypuią
77	- 23	Traktami	Traktatami.
92	- 19	mieszańców	mieszkańców.
107	- 19	*Wenter*	*Wener*
108	- 3	*Pelpus*	*Peipus*
-	- 31	*Torma*	*Tornea*
110	- 6	niepewnych	w niepewnych.
114	- 20	*Salthom*	*Saltholm*
126	- 11	*Danne Skiold Sanisoe*	*Danneskiold Samsoe*
135	- 1	5 *Pelworm*	*i Pelworm*
143	- 13	w tym	w tym mieście
170	- 25	miast 102	miast 124.
172	- 26	tylko 24	tylko 38.
237	- 11	zabudowane po posarze	nowo zabudowane po pożarze
257	- 21	*Catharirenthal*	*Catharinenthal*
266	- 20	Szafranów	Szafianów.
286	- 19	od *Pic* od rozległy ,	a cieśnina *Pic* od rozległey
299	- 15	towarów	towarom
320	- 6	żegluią	żeglugą
	- 21	Kondynu	Londynu

... rany ... żył, że ...
..., i od śmierci wybáwił. Zważ iakich
... łask Boſkich łátwo doſtąpić możeſz? i ia...
kich zaſług, i ſzácownych pożytkow zá...
niedbywaſz.

AFFEKT.

O JEZU Dobrotliwy! ktoryś zniewoloną Cyreneuſzá przyſługę tobie przyiemną ſporządził, ktory i złe uczynki pokutnemi ſpráwuieſz, nápráwiaſz, i w dobre obrácaſz, odrzucone ſtworzenie do uſług twoich wybráć możeſz, racz i moie niechęci w ſłużbie twoie, i oziębłości w modlitwie udoſkonálić, popráwić, i łáſką twoią przyiąć, ſpraw w ſercu moim z boiaźni ogwagę, z niechęci ochotę, z oziębłości gorącość w ſłużbie twoiey.

MODLITWA

PAnie JEZU Chryſte, Miłośniku Duſz náſzych pod ciężkim Krzyżem ſpráco-
wány

...
Bellator iste corpus ostentat: latent
Non minus in imâ mente dedecoris no...
Si dignitate culminis celsi tumet:
Hanc noxa demit. Facta si patriæ imputat:
Eadem ipse, nullo ... cit.
Namq; illa diri cri... um potest
Et perimit, & con... lit
Herum tenere, qu... t
Nova molienti tect...
Inferre sævas ædib... aso.
Veterem recente g... am
Nil ergò regem vid...
Debere sonti. Quip...
Nocet autor ipse. R... prius
Egerat honesti. Pes... c sat est,
Hac clausulâ respon... et,
Initia laudis pulcra...
Instare cæptis semper, & nullum decet
Finem ante finem facere. Quid fando feram
Mora...

